

De Nederlandse economie
2006

Voorwoord

De Nederlandse economie groeide in 2006 met 3,0 procent. Dat was het hoogste groeicijfer in zes jaar. Nederland deed het hiermee beter dan Duitsland, Frankrijk en Italië. De export leverde de belangrijkste bijdrage aan de economische groei. Het waren echter vooral de consumptie van huishoudens en de investeringen die voor een groeiversnelling zorgden. Met de bovengemiddelde economische groei in 2006 staat Nederland weer op de rand van hoogconjunctuur. De arbeidsmarkt trok sterk aan. De werkloosheid daalde tot 5,5 procent van de beroepsbevolking, maar de cao-loonstijging bleef beperkt tot 2 procent. Mede door deze gematigde stijging was de inflatie in 2006 met 1,1 procent historisch laag.

In deze editie van *De Nederlandse economie* zijn onder meer de economische prestaties van Nederland vergeleken met die van andere EU-landen, de Verenigde Staten en Japan. Ook bevat deze editie enkele artikelen die ingaan op de distributiefunctie van Nederland, toerisme en recreatie, arbeidsparticipatie en overheidsfinanciën. In het laatste hoofdstuk ten slotte wordt nader ingegaan op het toenemende belang van hoogopgeleiden in onze kenniseconomie. De onderwijsuitgaven zijn geanalyseerd en aan ieder diploma is een prijskaartje gehangen.

Met *De Nederlandse economie* geeft het Centraal Bureau voor de Statistiek ieder jaar een breed, samenhangend en diepgaand overzicht van de belangrijkste economische ontwikkelingen in Nederland. De actuele uitkomsten van de Nationale rekeningen staan in deze publicatie centraal. Niet alleen de productie en de inkomensverdeling maar ook de arbeidsmarkt, de huishoudens, de bedrijven, de financiering, het milieu en de overheid komen daarbij aan de orde. Zo ontstaat een beeld van de Nederlandse economie in al haar facetten.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,
Drs. G. van der Veen

Voorburg/Heerlen, september 2007

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Druk

OBT bv, Den Haag

Omslag-ontwerp

TelDesign, Rotterdam

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax: (070) 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax: (045) 570 62 68

Internet

www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2007.
Verveelvoudiging is toegestaan mits het CBS als bron wordt vermeld.

Prijs is excl. administratie- en verzendkosten.

Prijs: € 16,00

ISBN: 978-90-357-1769-5

ISSN: 1386-1042

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2005–2006	= 2005 tot en met 2006
2005/2006	= het gemiddelde over de jaren 2005 tot en met 2006
2005/'06	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enzovoort beginnend in 2005 en eindigend in 2006
2003/'04–2005/'06	= oogstjaar, boekjaar enzovoort, 2003/'04 tot en met 2005/'06

In geval van afronding kan het voorkomen dat de totalen niet geheel overeenstemmen met de som van de opgetelde getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Inhoud

Overzicht van belangrijke sociaal-economische gebeurtenissen in 2006	9
1. Macro-economisch overzicht	13
1.1 De Nederlandse economie	13
1.2 Internationale economische ontwikkelingen	18
1.3 Economische groei gaat steeds minder ten koste van milieu	23
2. Bestedingen	29
2.1 Consumptie	30
2.2 Investerings	36
2.3 Buitenlandse handel	39
2.4 Nederland distributeur van Europa?	45
3. Productie	61
3.1 Overzicht bedrijfstakken	66
3.2 Enkele bedrijfstakken nader belicht	78
3.3 Milieu en economie	88
3.4 De rol van toerisme in de Nederlandse economie	93
4. Productiefactoren	99
4.1 Arbeidsmarkt	99
4.2 Winstgevendheid	112
4.3 Faillissementen	114
4.4 De arbeidsparticipatie in Nederland nader bezien	117
5. Huishoudens, ondernemingen, overheid en buitenland	129
5.1 Huishoudens	131
5.2 Niet-financiële vennootschappen	136
5.3 Monetaire financiële instellingen	140
5.4 Verzekeraars en pensioenfondsen	142
5.5 Overige financiële instellingen	144
5.6 Overheid	147
5.7 Buitenland	155
5.8 De Nederlandse overheidsfinanciën tussen 1967 en 2007	157
6. Onderwijs en kennis	169
6.1 Kennis en beloning	170
6.2 Opleiding en arbeidsmarkt	181
6.3 Het prijskaartje van een diploma	193

Lijst van gebruikte begrippen	205
Trefwoordenregister	219
Enkele verwante publicaties	227

Overzicht van belangrijke sociaal-economische gebeurtenissen in 2006

Op 1 januari 2006 is de ziekenfondswet (ZFW) vervangen door de zorgverzekeringswet (ZVW). Hiermee is het onderscheid tussen verplichte en particuliere verzekeringen verdwenen. De invoering van het nieuwe zorgstelsel leidde ertoe dat zorgverzekeraars op grote schaal nieuwe collectieve contracten afsloten met bedrijven, instellingen, verenigingen en andere groepen. Uiteindelijk veranderde ongeveer een vijfde van alle Nederlanders van verzekeraar. De verhevigde concurrentie tussen de verzekeringsmaatschappijen heeft tot een scherpe prijsstelling geleid, waarbij verzekeringen zelfs onder de kostprijs werden aangeboden. In 2006 vielen de premies daardoor lager uit dan aanvankelijk verwacht.

In februari heeft Ben Bernanke Alan Greenspan opgevolgd als voorzitter van de Amerikaanse centrale bank. In de eerste maanden kreeg Bernanke te maken met een haperende groei van de Amerikaanse economie en een oplopende inflatie. De rente werd driemaal achtereenvolgend verhoogd met 0,25 procentpunt tot 5,25 procent in juni. De koers van de dollar verzwakte gedurende het hele jaar ten opzichte van de euro. Aan het begin van 2006 kostte een euro 1,20 dollar, eind december was voor diezelfde euro 1,29 dollar nodig.

In politiek opzicht verliep 2006 turbulent. Het kabinet Balkenende II wankelde na het debat over de zending van Nederlandse troepen naar Afghanistan in februari, maar viel uiteindelijk in juni over de kwestie rond het Nederlandse paspoort van Ayaan Hirsi Ali. De vervroegde verkiezingen resulteerden eind november in een nederlaag voor VVD, D'66 en de PvdA. Deze laatstgenoemde partij was eerder in het jaar nog de grote winnaar van de gemeenteraadsverkiezingen. Het CDA verloor ook zetels maar bleef de grootste partij. Aanzienlijke winst was er voor de ChristenUnie en de nieuwe partijen, de Partij van de Vrijheid en de Partij voor de Dieren. De grootste winnaar was de Socialistische Partij, maar al snel werd duidelijk dat deze partij niet zou deelnemen aan een nieuwe regering.

Met een gemiddelde temperatuur in Nederland van 11,2 graden Celsius was 2006 het warmste jaar sinds de start van de weermetingen in 1706. De weerrecords volgden elkaar in hoog tempo op. Juli was de heetste maand ooit gemeten, augustus de natste in honderd jaar en de herfst was de laatste drie eeuwen niet eerder zo warm. Deze extreme weersomstandigheden hadden tegenvallende oogsten van aardappelen en granen tot gevolg, waardoor de prijzen sterk stegen. Mede door de vele weerrecords nam de aandacht voor de gevolgen van klimaatverandering sterk toe.

Het door Italië gewonnen WK voetbal vormde een belangrijke stimulans voor de particuliere consumptie. Zowel het Duitse als het Franse statistiekbureau maakte melding van een WK-effect in de consumptiegroei. Vooral de verkoop van elektronica, bijvoorbeeld in de vorm van breedbeeld-tv's, was vlak voor het WK sterk aangetrokken.

Shell kwam in aanvaring met de Russische regering over de ontwikkeling van het grootste olie- en gasproject ter wereld op het Russische eiland Sachalin. Na beschuldigingen van kostenoverschrijdingen en van overtreding van diverse milieubeschermingsregels werd Shell, samen met de Japanse regering, gedwongen een belangrijk aandeel in het project af te staan aan Gazprom. Eerder in het jaar liet het Kremlin ook al zijn tanden zien in een conflict met de Oekraïne over de prijs van gas, waarbij de Russen de gastoevoer naar het buurland enkele dagen stilzetten.

Beleggers kunnen terugkijken op een goed beursjaar. De belangrijkste beursindices stegen met dubbele cijfers. De AEX-index, de graadmeter van de Amsterdamse beurs, presteerde met een jaarwinst van 13 procent internationaal gezien echter bescheiden. Het beursjaar stond vooral in het teken van de hegde funds. Bij verschillende genomen bedrijven ontstond een machtsstrijd tussen deze activistische beleggingsfondsen en de bestuurders. Op jacht naar meer aandeelhouderswaarde werden de besturen van Stork, ASML en Ahold onder druk gezet om het bedrijf te splitsen. De strijd om de macht in deze bedrijven werd vaak tot in de rechtszaal uitgevochten en ontlokte felle reacties uit de politiek.

De prijzen van grondstoffen namen in 2006 weer fors toe. Naast de almaar stijgende vraag uit de opkomende Aziatische economieën speelden de onzekerheid over de rol van Rusland als grondstofexporteur en de aanhoudende onrust in het Midden-Oosten, met bijna dagelijks bloedige aanslagen in Irak en de oorlog tussen Libanon en Israël, in augustus een belangrijke rol. De prijs van een vat ruwe olie bereikte in juli een recordhoogte van ruim 75 dollar. In de tweede helft van het jaar viel de olieprijs weer scherp terug, tot een niveau van ongeveer 60 dollar per vat in het vierde kwartaal. De explosieve stijging van de prijzen van onder meer aluminium, brons en koper leidde in Nederland tot een reeks opmerkelijke diefstallen. Spoorwegbedrading, bliksemafleiders en zelfs hele standbeelden bleken niet bestand tegen de aantrekkingskracht van hoge koperprijzen.

De ontwikkeling van de inflatie in de eurozone was relatief gematigd in 2006. Toch verhoogde de Europese Centrale Bank (ECB) gedurende het jaar in vijf stappen het belangrijkste rentetarief (herfinancieringsrente) van 2,25 procent naar 3,5 procent. De laatste rentestap in december werd gezet op een moment dat de inflatie onder de streefwaarde van 2 procent lag. Algemeen wordt door economen aangenomen dat deze renteverhoging verband hield met de aanhoudende economische voor-
spoed in Europa.

Kerncijfers

1.1 Economische en sociale kernindicatoren voor Nederland

	Eenheid	2003	2004	2005*	2006*
Macro-economische kerncijfers					
Bruto binnenlands product (bbp)	% volumemutatie	0,3	2,2	1,5	3,0
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking	% mutatie	0,0	3,2	-1,2	3,9
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	2,1	1,2	1,7	1,1
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	5,4	6,5	6,5	5,5
Saldo lopende transacties met het buitenland	% bbp	6,1	8,6	7,1	7,6
Belasting- en premiedruk	% bbp	37,2	37,3	37,6	39,1
Arbeid					
Totaal arbeidsvolume	% volumemutatie	-1,1	-1,0	-0,3	1,8
Totaal aantal banen	1 000	8 796	8 723	8 747	8 914
Werkzame beroepsbevolking	% bevolking 15-64 jr	64,2	63,3	63,2	64,5
Loonkosten per eenheid product in de marktsector ¹⁾	% mutatie	1,4	-0,8	-1,7	0,1
Arbeidsinkomensquote in de marktsector ¹⁾	% bruto toegevoegde waarde	80,3	80,2	78,6	79,3
Arbeidsproductiviteit in de marktsector ¹⁾	% mutatie	2,5	4,0	2,7	2,0
Demografie bevolking					
Gemiddelde omvang bevolking	1 000	16 223	16 276	16 317	16 341
Migratie-overschot	% totale bevolking	0,00	-0,10	-0,17	-0,19
Demografie bedrijven					
Oprichtingen		31 000	33 400	40 100	42 800
Faillissementen		8 748	9 349	10 082	9 179
Inkomen, bestedingen en besparingen					
Beschikbaar inkomen van huishoudens, reëel ^{2,3)}	% mutatie	-2,2	0,4	-0,6	0,1 (3,7)
Consumptieve bestedingen	% volumemutatie	0,8	0,6	0,5	2,5
Investerings in vaste activa	% volumemutatie	-1,5	-1,6	3,0	7,2
Netto nationale besparingen	% netto beschikbaar inkomen	12,3	14,6	13,4	14,9
Overheid					
EMU-saldo	% bbp	-3,1	-1,7	-0,3	0,6
Overheidsschuld, EMU-definitie	% bbp	52,0	52,4	52,3	47,9
Druk op het milieu					
Broeikaseffect	mln kg	244 903	248 393	243 862	238 801
Verzuring	mln kg	26	26	26	24
Vermesting	mln kg	115	101	99	.
Afval	mln kg	2 750	1 836	.	.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, overheid, gezondheids- en welzijnszorg.

²⁾ In 2002-2005 gecorrigeerd met de consumentenprijsindex. In 2006 met de deflator van de consumptie door huishoudens.

³⁾ Tussen haakjes staat het voor de wijzigingen in het zorgstelsel gecorrigeerde cijfer.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006 en StatLine.

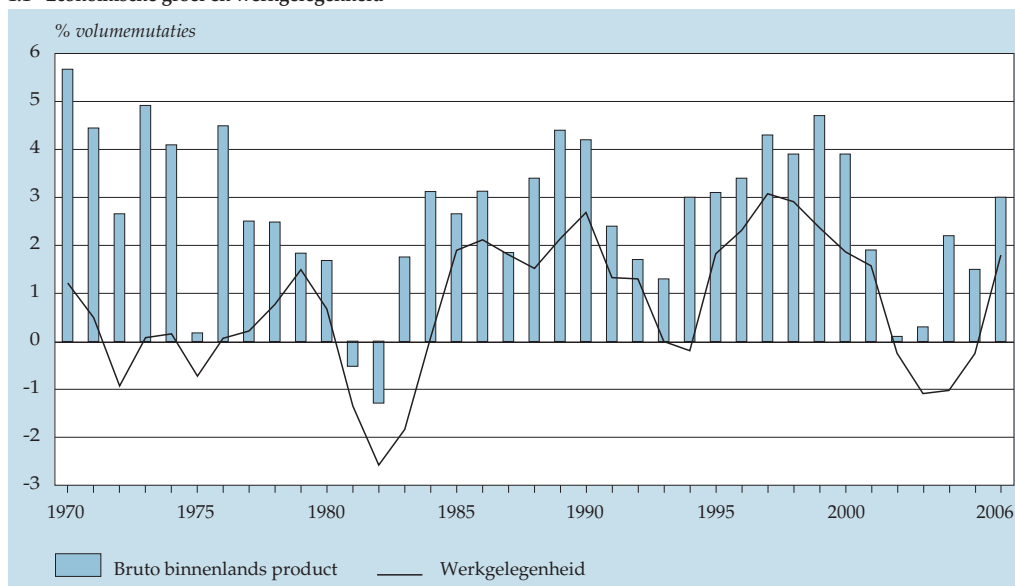

1. Macro-economisch overzicht

1.1 De Nederlandse economie

De Nederlandse economie groeide in 2006 twee keer zo hard als in 2005. Het bruto binnenlands product (bbp) steeg met 3,0 procent. De economische groei van Nederland was hiermee gelijk aan het Europees gemiddelde en hoger dan in landen als Duitsland, Frankrijk en Italië. De groei van de wereldeconomie was in 2006 robuust. In de Europese Unie deed zich een aanzienlijke groeiversnelling voor, onder meer door een zeer krachtig herstel van de Duitse economie. Met de bovengemiddelde economische groei staat Nederland weer op de rand van hoogconjunctuur. De uitvoer leverde net als in voorgaande jaren de belangrijkste bijdrage aan de economische groei. Het waren echter vooral de consumptie van huishoudens en de investeringen die voor een groeiversnelling zorgden. De eerste ramingen wijzen erop dat de positieve ontwikkeling van de Nederlandse economie zich in de eerste maanden van 2007 heeft doorgezet.

1.1 Economische groei en werkgelegenheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Onder invloed van de sterke economische groei trok de arbeidsmarkt flink aan. De werkloosheid daalde tot 5,5 procent van de beroepsbevolking. Voor het eerst sinds 2003 nam het aantal banen van werknemers op jaarbasis weer toe. De groei van de werkgelegenheid resulteerde in een stijging van de werkzame beroepsbevolking en een flinke afname van het aantal verstrekke werkloosheids- en bijstandsuitkeringen. Het aantal bijstandsuitkeringen daalde tot het laagste niveau van de afge-

lopen 25 jaar. De spanning op de arbeidsmarkt nam in alle bedrijfstakken toe. Toch bleef de cao-loonstijging beperkt tot 2 procent. Mede door deze gematigde stijging was de inflatie in 2006 met 1,1 procent historisch laag.

Export opnieuw belangrijkste motor

Net als in voorgaande jaren leverde de uitvoer in 2006 de belangrijkste bijdrage aan de groei van het Nederlandse bbp. De uitvoer was 7 procent hoger dan in 2005. Hierbij was wederom een belangrijke rol weggelegd voor de wederuitvoer. Het gaat hierbij om goederen die in Nederland geïmporteerd worden en vervolgens zonder noemenswaardige bewerking in het buitenland worden verkocht. Dankzij de sterke groei van de wereldeconomie, en in het bijzonder de uitbundige groei van landen als China en India, loopt de toename van de wederuitvoer al enkele jaren in de dubbele cijfers. In 2006 was de wederuitvoer ruim 13 procent hoger dan in 2005.

Niet alleen de handel- en de transportsector profiteerden van de internationale hoogconjunctuur, ook de Nederlandse industrie pikte een graantje mee. Anders dan in 2005 groeide namelijk ook de export van in Nederland geproduceerde goederen sterk. De uitvoer van Nederlands product nam met 4 procent toe ten opzichte van een jaar eerder. Vooral de export van conjunctuurgevoelige investeringsgoederen zoals machines, vrachtwagens en elektrotechnische apparaten groeide flink. Omdat het hierbij gaat om in Nederland gefabriceerde goederen, heeft deze uitvoer een veel grotere invloed op de groei van de Nederlandse economie dan de wederuitvoer.

De invoer groeide in 2006 nog iets harder dan de uitvoer. De invoer werd sterk gestimuleerd door de hervonden kooplust van de Nederlandse consument. Vooral de consumptie van duurzame goederen, die voor een groot deel worden geïmporteerd, groeide spectaculair in 2006.

Investeringsgroei sterk

De uitvoer zorgde in 2006 voor bijna de helft van de economische groei. In voorgaande jaren was het aandeel van de export in de economische groei veel hoger. De terugval van het aandeel van de uitvoer hangt vooral samen met de sterke toename van de consumptie door huishoudens en de investeringen in vaste activa. Beide namen in 2006 een veel groter deel van de groei van het bbp voor hun rekening dan in 2004 en 2005.

De investeringen in vaste activa lieten in 2006 een sterke groei zien in vergelijking met de laatste jaren. De investeringen, die ongeveer een vijfde deel van het bbp vormen, namen met 7,2 procent toe. Vooral de conjunctuurgevoelige investeringen

door het bedrijfsleven namen sterk toe. Zo investeerde het Nederlandse bedrijfsleven ruim 23 procent meer in computers dan in 2005 en werden op grote schaal nieuwe machines en transportmiddelen aangeschaft. Ook de vraag naar nieuwe winkels en kantoren nam voor het eerst in jaren weer toe. De toename van de investeringen in vervoermiddelen is mede beïnvloed door wijzigingen in wetgeving en subsidieregelingen in 2005 en 2006.

Consumptie huishoudens in de lift

De consumptie door huishoudens is in 2006 na enkele jaren van stilstand weer opgebloeid. De huishoudens consumeerden 2,7 procent meer dan in 2005. De consumptieve bestedingen hadden hiermee voor het eerst sinds jaren weer een belangrijk aandeel in de groei van de Nederlandse economie. De verbetering van de arbeidsmarkt en het stijgende inkomen van huishoudens droegen in belangrijke mate bij aan het herstel van het consumentenvertrouwen. Vanaf medio 2005 verbeterde het sentiment onder consumenten sterk. In juli 2006 waren er voor het eerst in vierenhalf jaar weer meer optimisten dan pessimisten. De stijging van het consumentenvertrouwen uitte zich aanvankelijk vooral in een verbeterd oordeel over het economisch klimaat. In de loop van het jaar begon ook de koopbereidheid van de consumenten te verbeteren.

Nederlandse huishoudens gaven vooral meer geld uit aan duurzame consumptiegoederen. De uitgaven aan deze goederen stegen sinds 1999 niet meer zo hard. Er werd in vergelijking met voorgaande jaren vooral meer geld besteed aan woninginrichting, huishoudelektronica, kleding en schoeisel. Verder nam het aantal verkochte auto's weer toe.

Inflatie historisch laag

In 2006 lag de inflatie met gemiddeld 1,1 procent op het laagste niveau sinds 1989. De gemiddelde prijsstijging was hiermee voor het derde jaar op rij lager dan 2 procent. De lage inflatie is vooral te danken aan lagere overheidstarieven en een minder sterke stijging van de energieprijzen dan in 2005. Toen bedroeg de inflatie 1,7 procent. De ontwikkeling van de tarieven van consumptiegebonden belastingen en overheidsdiensten drukte de inflatie in 2006 met 0,5 procentpunt. Vooral de afschaffing van het gebruikersdeel van de onroerendezaakbelasting werkte inflatieverlagend. Verder is de accijns op sterke drank verlaagd en was de eigen bijdrage in de kinderopvang lager. Ook de prijzen voor productgroepen als audio, video en computers, communicatie, verzekeringen en financiële diensten waren lager dan in 2005.

Een groot deel van de inflatie in 2006 was het gevolg van de prijsontwikkeling van energieproducten. Van de inflatie van 1,1 procent is bijna 0,7 procentpunt aan deze

producten toe te schrijven. In 2005 was de bijdrage van energieproducten aan de inflatie nog 1,0 procentpunt. Na enkele jaren van prijsdalingen zijn de prijzen van voedingsmiddelen, alcoholvrije dranken, kleding en schoeisel in 2006 weer gestegen. Voedingsmiddelen waren 1,4 procent duurder en alcoholvrije dranken waren zelfs 4,8 procent duurder dan een jaar eerder. De prijzen voor kleding en schoeisel stegen met 0,5 procent.

Sterke verbetering arbeidsmarkt

Door de bovengemiddelde economische groei is de arbeidsmarkt in 2006 aanzienlijk verbeterd. Voor het eerst sinds 2003 nam het aantal banen van werknemers toe. Veruit de meeste banen kwamen erbij in de zakelijke en financiële dienstverlening. Daarnaast blijft de zorg een belangrijke banenmotor en konden er voor het eerst in jaren weer meer mensen aan de slag in de handel en de horeca. Naast werknemers is er ook een toenemend aantal zelfstandigen actief. Het aantal personen dat in Nederland werkzaam is, liep op tot 8,4 miljoen. Dit is het hoogste aantal ooit. Hier van is bijna 15 procent zelfstandig.

Ook het arbeidsvolume steeg voor het eerst sinds 2003. De groei is het gevolg van de toegenomen werkgelegenheid in de zakelijke dienstverlening. Het arbeidsvolume van de uitzendbureaus steeg met 35 duizend arbeidsjaren ten opzichte van het voorgaande jaar. Ook in de overige zakelijke dienstverlening steeg het arbeidsvolume fors. Daarnaast leverde de zorg een grote bijdrage aan de groei van de werkgelegenheid.

De werkloosheid daalde in 2006 tot 5,5 procent van de beroepsbevolking. In 2004 en 2005 bedroeg het werkloosheidspercentage nog 6,5 procent. De sterke daling van de werkloosheid zette door in het eerste halfjaar van 2007. In het tweede kwartaal van 2007 zat nog slechts 4,6 procent van de beroepsbevolking zonder werk. Het aantal werklozen was daardoor 38 duizend lager dan aan het eind van 2006. Nederland had halverwege 2007 het laagste percentage werklozen van de Europese Unie.

Inkomen van huishoudens aanzienlijk gestegen

Na vier jaar waarin het reëel beschikbaar inkomen bijna constant afnam, hadden de huishoudens in 2006 flink meer te besteden. Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens nam in 2006 met 3,7 procent toe. Dit inkomen is gecorrigeerd voor prijsstijgingen en wijzigingen in het zorgstelsel. Meer banen en goed presterende zelfstandigen zijn de belangrijkste oorzaken van de groei in 2006. Huishoudens gaven 6 miljard euro meer uit dan er binnenkwam, waardoor de besparingen voor het vierde achtereenvolgende jaar negatief waren.

De belangrijkste inkomstenbron van huishoudens is loon. De totale loonsom steeg in 2006 met 3,9 procent. Dit is voor ruim de helft toe te schrijven aan hogere lonen. Het overige deel is veroorzaakt door de flinke banengroei en de sterke prestaties van de zelfstandige ondernemers. Verder ontvingen huishoudens meer rente en dividend, en namen de ontvangsten uit pensioenpremies en sociale uitkeringen toe. De uitgaven aan belastingen en premies stegen voor huishoudens echter ook aanzienlijk. Dit kwam voornamelijk door het nieuwe zorgstelsel. De voorheen particulier verzekerden betalen nu ook een basispremie voor een door de overheid vastgesteld pakket.

Huishoudens hebben zich ook in 2006 verder in de schulden gestoken. De totale schuldenlast van de huishoudens nam met maar liefst 53 miljard euro toe tot 640 miljard euro. De toename is voor ruim 80 procent toe te schrijven aan de groei van de woninghypotheken. De uitstaande hypotheekschuld steeg in 2006 tot 544 miljard euro en was daarmee voor het eerst hoger dan het bbp. De stijging is te verklaren uit toegenomen nieuwbouw, de aanhoudende stijging van de huizenprijzen, woningverbetering en oversluiting van hypotheken. Ondanks de toegenomen schulden nam het financieel vermogen van huishoudens met 47 miljard euro toe.

Ondernemingen presteren goed

Voor de ondernemingen was 2006 een goed jaar. De nominale groei van het exploitatieoverschot bedroeg 10,2 procent. Een jaar eerder was de groei al 9,3 procent, tegen 4,7 procent in 2004. De nettowinst, waarin ook de winsten van buitenlandse dochterondernemingen zijn opgenomen, nam in 2006 toe tot 90,5 miljard euro, het hoogste niveau ooit. In 2006 is door de ondernemingen voor een bedrag van 29 miljard euro aan dividend uitgekeerd. Dit is weliswaar bijna 15 miljard euro minder dan in 2005, maar wel meer dan het gemiddelde in de periode 2001–2004.

De incidenteel hoge winstuitkeringen in 2005 zijn veroorzaakt door een Amerikaanse belastingverlaging in dat jaar die was gericht op het stimuleren van de eigen economie. In de Homeland Investment Act werd het belastingtarief op uit het buitenland ontvangen deelnemingsdividenden voor het jaar 2005 verlaagd van 35 naar 5,25 procent. Nederlandse dochters van Amerikaanse moedermaatschappijen hebben om die reden in 2005 fors meer deelnemingsdividend uitgekeerd. Van 2005 op 2006 keerde het deelnemingsdividend met 17,9 miljard euro weer terug tot een 'normaal' niveau. Het dividend dat werd betaald op beleggingen steeg in 2006 met 3 miljard tot een niveau van 18,2 miljard euro.

Overheid noteert een klein overschot

Het verschil tussen de inkomsten en uitgaven van de overheid was in 2006 voor het eerst in zes jaar positief. Het overschot bedroeg 3 miljard euro. Het EMU-saldo

kwam daarmee uit op 0,6 procent van het bbp. In 2005 was er nog een bescheiden tekort van 0,3 procent van het bbp. Door het overschot en door de verkoop van aandelen is de overheidsschuld ook sterk gedaald. De EMU-schuldquote, de hoogte van de overheidsschuld afgezet tegen het bbp, daalde van 52,3 procent in 2005 naar 47,9 procent in 2006.

De overheidsuitgaven waren in 2006 gelijk aan 46,1 procent van het bbp. Dat is een stijging van 0,9 procentpunt ten opzichte van 2005. Deze ontwikkeling is echter sterk beïnvloed door de invoering van het nieuwe zorgstelsel. Met een ongewijzigd zorgstelsel zouden de uitgaven met ongeveer 1,4 procent van het bbp zijn gedaald. Daarmee zou de op een na laagste uitgavenquote sinds 1987 zijn gerealiseerd. De uitkeringen zijn in 2006 als gevolg van het zorgstelsel met 1,7 procent van het bbp extra toegenomen. De invoering van de zorgtoeslag voor gezinnen met een gering inkomen, ter compensatie voor de hogere premies, bracht uitgaven met zich mee ter hoogte van 0,5 procent van het bbp.

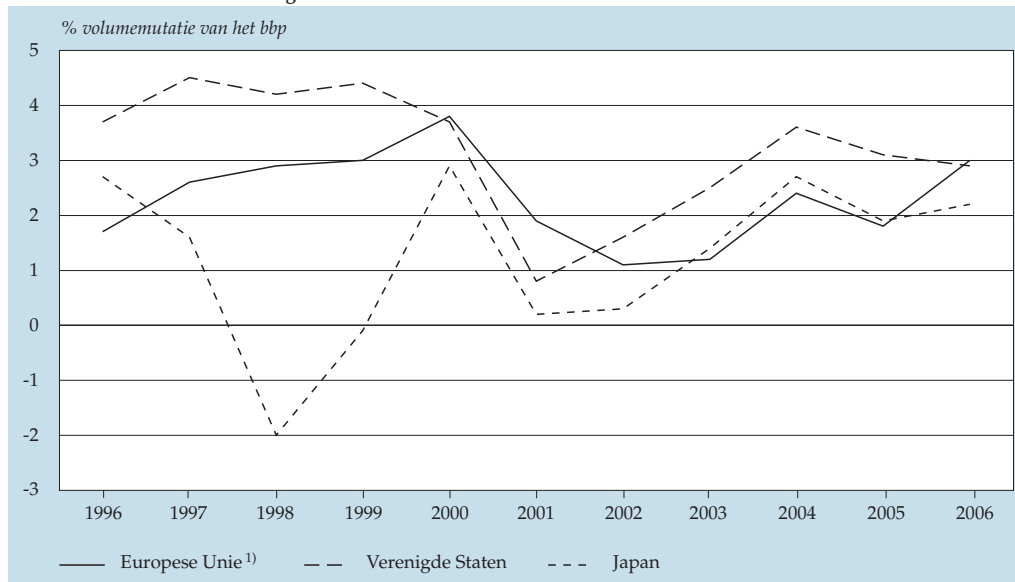
Emissie broeikasgassen neemt verder af

Ondanks de forse groei van de economie is de uitstoot van broeikasgassen voor het tweede achtereenvolgende jaar afgenomen. De emissie van broeikasgassen nam in 2006 met 2,1 procent af. Deze daling komt grotendeels voor rekening van de afname in de emissies van koolstofdioxide (CO₂) door een verminderde elektriciteitsproductie. Door een lager gebruik van aardgas stootten ook de huishoudens voor het tweede achtereenvolgende jaar minder CO₂ uit. De uitstoot van verzurende stoffen en van broeikasgassen als lachgas en methaan namen in 2006 eveneens verder af.

1.2 *Internationale economische ontwikkelingen*

De mondiale economie ontwikkelde zich in 2006 positief. Ook de Europese economie groeide krachtig. Duitsland, de grootste economie binnen de EU, wist een lange periode van magere groei achter zich te laten. De Amerikaanse economie kwam de eerste hobbels tegen na jaren van hoge groei, maar vooralsnog is er van een harde landing geen sprake. De economie van Japan groeide gestaag verder, al blijft het gevaar van deflatie op de loer liggen. De wereldeconomie is ook in 2006 gestimuleerd door de uitbundige groei van China en India.

1.2 Internationale economische groei

¹⁾ Tot en met 2003 bestond de EU uit 15 lidstaten, van 2004 tot en met 2006 uit 25.

Bron: Eurostat.

Europese economie op weg naar hoogconjunctuur

De Europese economie is in 2006 zeer krachtig gegroeid. Gemiddeld nam het bbp van de 25 lidstaten met 3 procent toe. Dit betekent een aanzienlijke versnelling van de groei ten opzichte van 2005, toen de groei gemiddeld 1,8 procent bedroeg. De groei wordt ook steeds breder gedragen. In voorgaande jaren werden de Europese economieën voornamelijk gestimuleerd door een toename van de export. In 2006 speelden echter ook de consumptie door huishoudens en de bedrijfsinvesteringen een belangrijke rol. De Europese consument besteedde 2 procent meer dan in 2005 en de investeringen bereikten met 5,5 procent de hoogste groei sinds 1999. De positieve economische ontwikkeling zette in de eerste maanden van 2007 door. In het eerste kwartaal groeide de Europese economie met 3,4 procent ten opzichte van het eerste kwartaal van 2006.

De Duitse economie bloeide in 2006 helemaal op na een lange periode van matige groei. Het Duitse bbp lag 2,8 procent hoger dan in 2005. Dit is de hoogste groei van de Duitse economie sinds 2000. Hiermee wist Duitsland na een aarzelend herstel definitief de magere jaren aan het begin van deze eeuw achter zich te laten. Duitse huishoudens zijn in 2006 ook weer meer gaan consumeren. Aanvankelijk werd gevreesd dat een per 1 januari 2007 ingevoerde btw-verhoging hieraan al weer snel een einde zou maken. Uit de eerste ramingen blijkt echter dat er van een drastische krimp van de consumptie in het eerste halfjaar van 2007 geen sprake is. Door het toegenomen

vertrouwen bij ondernemers stegen de investeringen met ruim 5 procent. Het grootste Duitse succesverhaal van 2006 was echter de export. Deze lag liefst 13 procent hoger dan in 2005 en bereikte hiermee de hoogste groei sinds 2000.

Terwijl de prestaties van de Duitse en Nederlandse economie min of meer gelijk waren aan het Europees gemiddelde, lag de groei in Frankrijk en Italië met ongeveer 2 procent hier nog altijd onder. Voor Italië betekende dit wel een aanzienlijke verbetering ten opzichte van de nulgroei in 2005. In Frankrijk lag de groei echter slechts een fractie hoger dan een jaar eerder. De andere grote economieën van de EU presteerden goed in 2006. De Britse economie groeide met 2,8 procent, Spanje behaalde een groei van 3,9 procent. De hoogste groei binnen de Europese Unie werd behaald door de Baltische lidstaten Estland en Letland, hun bbp nam met meer dan 11 procent toe. Net als de overige nieuw toegetreden lidstaten profiteren zij van de toegenomen handel door het EU-lidmaatschap.

De werkloosheid nam in de hele Europese Unie gestaag af. Gemeten volgens de Europese geharmoniseerde methode, lag de werkloosheid in de EU aan het eind van 2006 met gemiddeld 7,5 procent een procentpunt lager dan een jaar eerder. In Duitsland daalde de werkloosheid naar 7,8 procent, het laagste niveau in vijf jaar tijd. Frankrijk, dat na Polen en Slowakije nog altijd de hoogste werkloosheid van de Europese Unie heeft, zag het percentage werklozen voor het eerst in vijf jaar afnemen. De laagste werkloosheid werd gemeten in Nederland en Denemarken, waar aan het eind van het jaar ongeveer 3,5 procent van de beroepsbevolking werkloos was.

Kader 1.a

Hoog niveau Nederlands bbp per hoofd van de bevolking

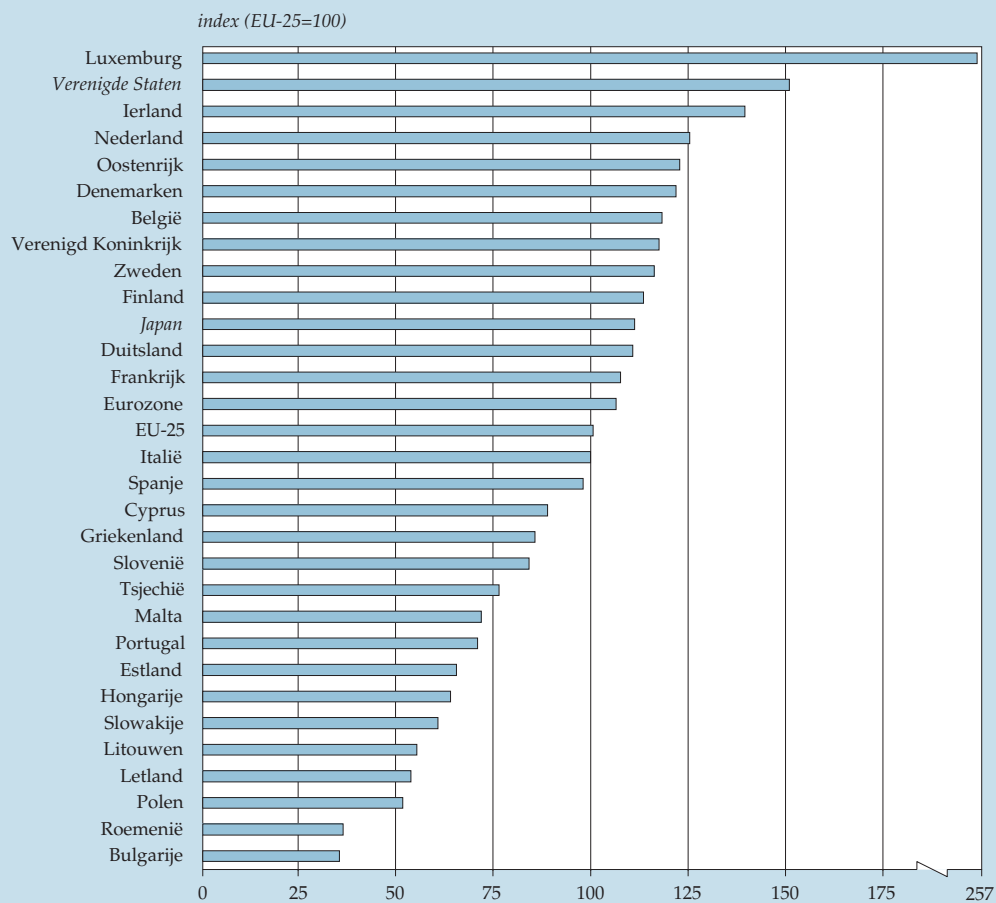
Nederland heeft na Luxemburg en Ierland het hoogste bbp per hoofd van de bevolking in de Europese Unie¹⁾. Nederland hoort sinds drie jaar bij de top drie van deze ranglijst. Daarvoor moest het Denemarken en Oostenrijk nog voor laten gaan. Opvallend is de positie van Ierland, dat sinds 2000 wist op te klimmen naar het op een na hoogste niveau van de Europese Unie. De Luxemburgers zijn in dit klassement niet in te halen. Het enorme verschil tussen het gemiddelde bbp per hoofd in Europa en in Luxemburg wordt echter vertekend door de grote hoeveelheid buitenlandse forensen die aan de productie in het Groothertogdom meewerken. De productie van Luxemburg wordt daarmee eigenlijk over een te kleine bevolking gedeeld om nog een reële weergave van het verschil ten opzichte van de overige lidstaten te kunnen geven.

In de nieuw toegetreden lidstaten uit het voormalige Oostblok ligt het niveau van het bbp per hoofd aanzienlijk lager dan in de meeste andere lidstaten. Hun hoge gemiddelde economische

¹⁾ Het bbp per hoofd van de bevolking is hierbij gecorrigeerd voor verschillen in koopkracht.

groecijfers van de afgelopen vijf jaar geven echter onmiskenbaar aan dat deze landen, mede dankzij het EU-lidmaatschap, bezig zijn met een economische inhaalslag.

Bbp per hoofd van de bevolking in 2006

Bron: Eurostat.

Omslag op huizenmarkt voedt onzekerheid over Amerikaanse economie

Ondanks toenemende onzekerheid over de onevenwichtigheden in de Amerikaanse economie groeide het bbp in de Verenigde Staten in 2006 met 2,9 procent. De groei lag hiermee op ongeveer hetzelfde niveau als in 2005. In het eerste kwartaal van 2007 trad echter een aanzienlijke vertraging op in de groei, die terugviel tot 1,5 procent.

Net als in voorgaande jaren was de consumptie door huishoudens in 2006 de belangrijkste motor achter de groei van de Amerikaanse economie. Gesteund door een daling van de olieprijs en stijgende aandelenkoersen nam het consumentenvertrouwen gedurende het jaar verder toe, waardoor ook de kooplust van de Amerikaanse consument onveranderd hoog bleef. Over het hele jaar gezien leverden de consumptieve bestedingen ruim 2 procentpunt van de totale groei van het bbp. De consumptie groeide harder dan het beschikbaar inkomen. De Amerikaanse consument heeft zijn vermogen aangesproken om de consumptie te financieren. Een groot deel van dit vermogen komt voort uit het huizenbezit.

De woningmarkt vormt een risicofactor voor de groei van de Amerikaanse economie. De Amerikaanse huizenmarkt koelde in de tweede helft van 2006 namelijk sterk af. De investeringen in nieuwe woningen daalden aanzienlijk, de prijsstijgingen vlakten af en een groot aantal huishoudens met een laag inkomen kon niet meer aan de hypotheekverplichtingen voldoen. Deze instabiliteit bedreigt de Amerikaanse huizenmarkt op verschillende manieren. Enerzijds worden banken terughoudender bij het verstrekken van nieuwe kredieten, waardoor er minder mensen in aanmerking komen voor een hypotheek en de vraag naar huizen daalt. Anderzijds krijgt de markt er door de sterke stijging van het aantal verplichte verkopen vele huizen bij, wat een drukkend effect heeft op de gemiddelde huizenprijs. De afkoeling van de huizenmarkt heeft ertoe geleid dat de woninginvesteringen in 2006 een negatieve bijdrage leverden aan de economische groei.

Gedurende 2006 toonde ook het Amerikaanse bedrijfsleven zich steeds terughoudender bij het doen van nieuwe investeringen. De groei van de investeringen viel hierdoor terug van ruim 6 procent in 2005 tot iets meer dan 3 procent in 2006. In het vierde kwartaal was zelfs sprake van een afname van de investeringen ten opzichte van hetzelfde kwartaal in het voorgaande jaar. Deze daling is in de eerste helft van 2007 doorgezet.

De Amerikaanse overheidsfinanciën verbeterden in 2006. Het overheidstekort nam voor het derde achtereenvolgende jaar af en kwam uit op 2,6 procent van het bbp. De overheidsuitgaven stegen met 1,7 procent, de uitgaven aan defensie lagen daarbij ruim 1 procent hoger dan een jaar eerder. De schuldquote, de overheidsschuld afgezet tegen het bbp, daalde licht tot 59,6 procent. Mede onder invloed van de fors toegenomen defensie-uitgaven voor de oorlogen in Irak en Afghanistan nam de schuldquote tussen 2001 en 2004 in snel tempo toe van ruim 53 tot meer dan 60 procent. De afgelopen drie jaar bleef de verhouding tussen de staatsschuld en het bbp min of meer gelijk.

De werkloosheid in de Verenigde Staten nam in 2006 verder af tot gemiddeld 4,6 procent. In 2005 was nog gemiddeld 5,1 procent van de Amerikaanse beroepsbevolking werkloos. De spanning op de arbeidsmarkt liep in 2006 op, waardoor de

lonen stegen. De inflatie is gedurende het jaar toegenomen en bedroeg eind december 2,5 procent. De kerninflatie, de gemiddelde prijsstijging van alle goederen met uitzondering van brandstof en voedsel, liep in het vierde kwartaal op tot 2,6 procent.

Japan weet deflatie nog niet overtuigend te verdrijven

De Japanse economie beleeft de langste periode van ononderbroken groei sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Deze gunstige ontwikkeling zette ook in 2006 door, maar kende daarbij wel twee gezichten. De bedrijfsinvesteringen namen door de sterk gestegen winsten fors toe. Ondanks de positieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de stijging van de bedrijfswinsten namen de lonen in 2006 echter niet veel toe. De matige loonontwikkeling veroorzaakte in de loop van het jaar een afname van het consumentenvertrouwen. Dit wakkerde de neiging tot sparen aan, waardoor de groei van de consumptie stakte.

Met een gemiddelde inflatie van 0,3 procent sloot Japan in 2006 een jarenlange periode van aanhoudende deflatie af. Met deze lichte stijging van de prijzen is de deflatie echter nog niet geheel uit de Japanse economie verdwenen. Als de prijzen van energie en voedingsmiddelen buiten beschouwing worden gelaten is er namelijk nog steeds sprake van dalende prijzen. Deze kerninflatie was gedurende het hele jaar negatief en bedroeg in december -0,3 procent. Ondanks de onzekere prijsontwikkeling verhoogde de Japanse centrale bank in juli 2006 de rente, die sinds maart 2001 op nul procent had gestaan, met 0,25 procentpunt. Eenzelfde stap werd in februari 2007 genomen. Toch keerde de Japanse deflatie in de eerste maanden van 2007 weer terug.

1.3 *Economische groei gaat steeds minder ten koste van milieu*

Milieu en economie zijn nauw met elkaar verbonden. Grondstoffen worden op grote schaal aan het milieu onttrokken om te worden gebruikt voor economische activiteiten. Veel van de niet-hernieuwbare hulpbronnen zoals aardolie en aardgas worden steeds schaarser, wat belangrijke economische gevolgen kan hebben. Vernieuwbare hulpbronnen, zoals hout en vis, worden op een zodanig niveau geëxploiteerd dat ecologische systemen uit balans worden gebracht. Daarnaast brengen de productie en consumptie van goederen en diensten verschillende soorten afval en vervuulende stoffen voort. Deze vervuiling vormt een bedreiging voor het leefklimaat en de volksgezondheid.

De milieuaspecten van productie en consumptie worden in de Nationale rekeningen slechts in beperkte mate beschreven. Alleen daadwerkelijke uitgaven in relatie tot het milieu komen in de Nationale rekeningen terecht. De vervuiling die door

economische processen wordt veroorzaakt komt echter niet tot uiting in de in geld uitgedrukte transacties. Om de relatie tussen economische ontwikkeling en milieu toch in kaart te kunnen brengen zijn de zogenaamde milieurekeningen opgezet.

Kader 1.b

Milieurekeningen

De milieurekeningen vormen een statistisch informatiesysteem waarin de nationale rekeningen en milieustatistieken met elkaar worden verbonden. In de milieurekeningen zijn fysieke en monetaire gegevens opgenomen over het milieu, die consistent zijn met de concepten en definities van de nationale rekeningen. Voor milieuvervuiling betekent dit dat alle stromen van vervuilende stoffen worden beschreven die direct zijn gerelateerd aan de Nederlandse economie. De vervuiling wordt geregistreerd in relatie tot de afzonderlijke economische activiteiten waar deze daadwerkelijk plaatsvinden.

Bij het samenstellen van de milieurekeningen wordt uitgegaan van het ingezetenenprincipe. Dit betekent dat in het geval van bijvoorbeeld luchtmissies alle uitstoot van schadelijke gassen wordt beschreven die wordt veroorzaakt door Nederlandse ingezetenen. Vervuiling veroorzaakt door Nederlandse ingezetenen in het buitenland (bijvoorbeeld door Nederlandse transporteurs) wordt meegerekend, terwijl vervuiling veroorzaakt door niet-ingezetenen binnen Nederland (bijvoorbeeld door buitenlandse toeristen) niet wordt meegerekend. Dit is een belangrijk verschil met milieu- en energiestatistieken die uitgaan van het grondgebiedprincipe¹⁾. Door dit conceptuele onderscheid verschillen de cijfers uit de milieurekeningen van andere milieu- en energiestatistieken, zoals die uit het Milieucompendium en de Nederlandse energiebalans. Het berekenen van emissies door ingezetenen heeft twee voordelen. Allereerst resulteert deze berekening, mits uitgevoerd op wereldschaal, in een mondiale emissie die volledig toedeelbaar is aan de afzonderlijke nationale economieën. In de tweede plaats kunnen de economische prestaties van landen en bedrijfstakken en de milieubelasting beter met elkaar worden vergeleken.

¹⁾ Bij het grondgebiedprincipe wordt alle vervuiling en energieverbruik gerekend die plaatsvindt op het nationale grondgebied.

Ontkoppeling milieudruk en economische groei

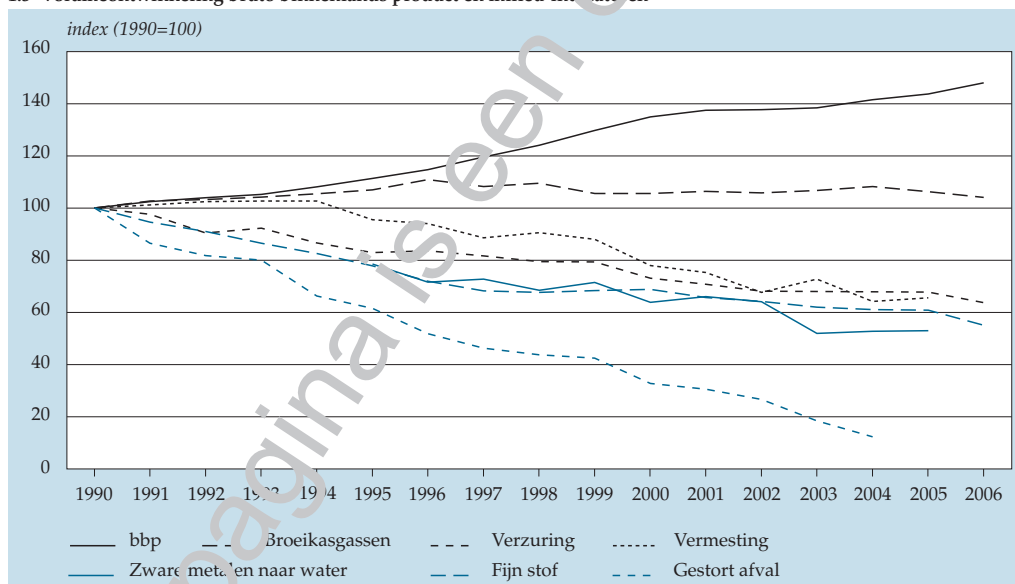
Een belangrijke toepassing van de milieurekeningen is de bepaling van milieu-indicatoren voor de verschillende milieuthema's zoals het broeikas-effect, de verzuring en de vermisting van het milieu. Deze indicatoren kunnen worden vergeleken met economische variabelen zoals de economische groei en werkgelegenheid, zo-

dat kan worden bepaald hoe het milieu er in Nederland voor staat in relatie tot de economische ontwikkeling. Beleidsmakers kunnen hierin belangrijke informatie vinden voor de evaluatie van het gevoerde milieubeleid of het maken van nieuwe beleidsplannen.

In de afgelopen tien jaar is de milieudruk, gemeten als de omvang van emissies van schadelijke stoffen veroorzaakt door Nederlandse economische activiteiten, afgenomen (grafiek 1.3). Alleen de uitstoot van broeikasgassen is stabiel gebleven. De economie is in deze periode echter met 48 procent gegroeid waardoor er voor alle milieuthema's gesproken kan worden van een ont koppeling tussen de economische groei en de milieudruk. De ont koppeling is vooral het gevolg van schonere productieprocessen bij bedrijven. Daarnaast speelt het groeiende belang van dienstverlening in de Nederlandse economie een grote rol. De productie van de dienstverleners is over het algemeen aanzienlijk minder belastend voor het milieu dan de industriële productie van goederen.

1.3 Volumeontwikkeling bruto binnenlands product en milieu-indicatoren

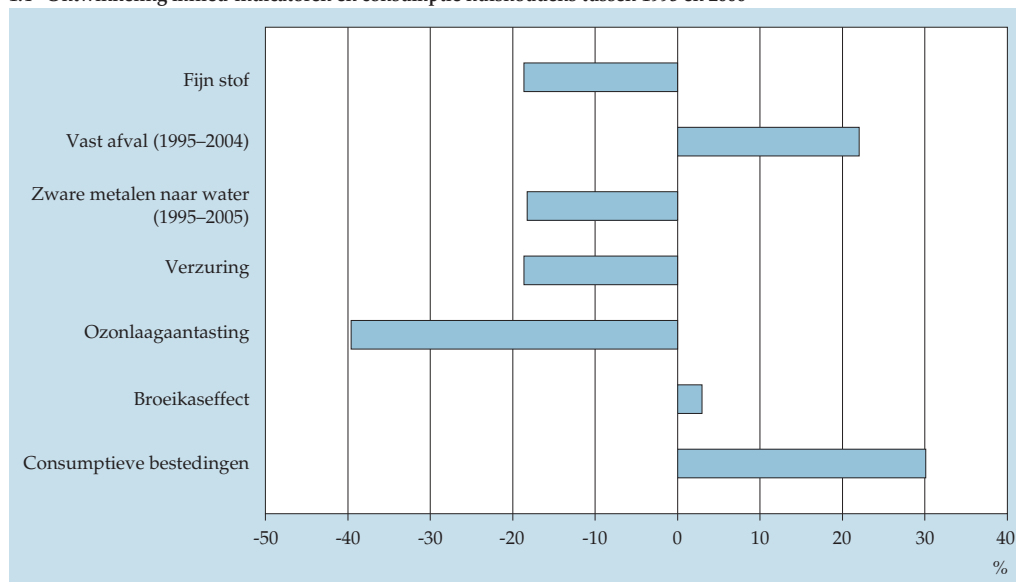

Bron: CBS, Milieurekeningen.

De milieurekeningen kunnen ook gebruikt worden voor de evaluatie van de milieu-economische aspecten van het gedrag van huishoudens. De consumptieve bestedingen van huishoudens stegen tussen 1995 en 2006 met 30 procent. De directe vervuiling van de lucht door huishoudens, zoals de emissie van verzurende stoffen en fijn stof, is daarentegen gedaald. Dit komt onder andere door het gebruik van schonere automotoren en motorbrandstoffen. De emissie van broeikasgassen

is echter met 3 procent toegenomen, met name doordat het gebruik van de auto nog altijd toeneemt. De emissies van zware metalen naar water zijn met 18 procent afgenomen. Dit is vooral te danken aan het verbod op koperhoudende verf in de recreatievaart. Het aanbod van afval door huishoudens is echter wel met 22 procent gestegen en houdt gelijke tred met de groei van de consumptie.

1.4 Ontwikkeling milieu-indicatoren en consumptie huishoudens tussen 1995 en 2006

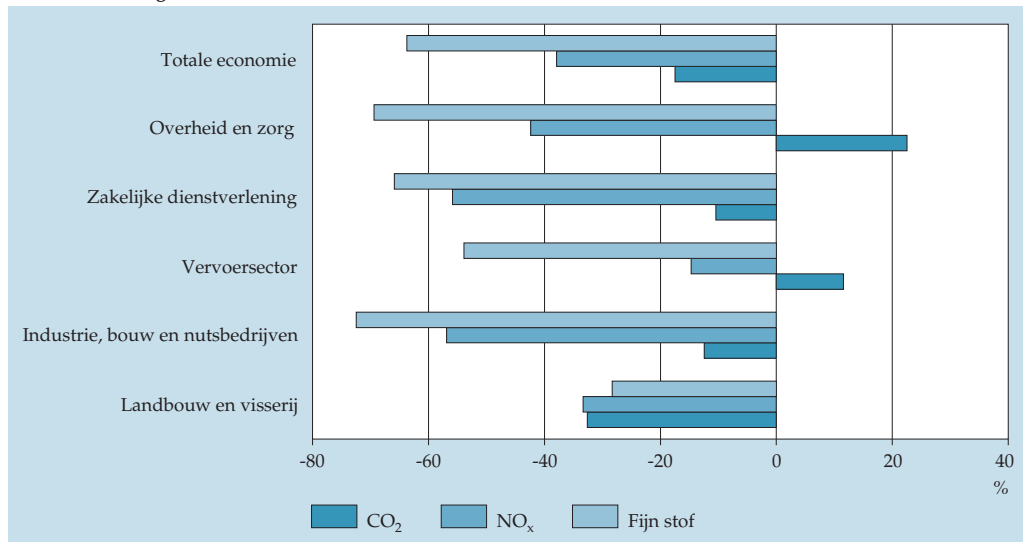
Bron: CBS, Milieurekeningen.

Milieu-intensiteit luchtmissies

Omdat de milieurekeningen zijn opgesteld volgens de definities van de nationale rekeningen kunnen de cijfers worden gebruikt om de milieu-intensiteit en de milieuproductiviteit te berekenen. Voorbeelden van de eerste zijn de CO₂-intensiteit (hoeveel CO₂ wordt er uitgestoten per euro geproduceerde goederen en diensten of per euro toegevoegde waarde) en de energie-intensiteit (hoeveel energie wordt er verbruikt per euro toegevoegde waarde) van de bedrijfstakken.

De milieu-intensiteit van verschillende luchtmissies is de laatste tien jaar gedaald. Dit betekent dat de uitstoot van schadelijke gassen ten opzichte van de toegevoegde waarde is verminderd. Vooral de intensiteit van de uitstoot van fijn stof is sterk gedaald. Over de gehele economie gemeten nam de intensiteit hiervan zelfs met meer dan 60 procent af. Ook de intensiteit van de andere emissies verbeterde aanzienlijk. Alleen de CO₂-intensiteit in de vervoersector en bij de overheid en zorg is in de afgelopen tien jaar toegenomen.

1.5 Ontwikkeling milieuintensiteit luchtmissies tussen 1990 en 2006

Bron: CBS, Milieurekeningen.

Milieu-economische analyses en modellen

Naast de hier genoemde uitkomsten kunnen de milieurekeningen ook gebruikt worden voor allerlei andere vormen van milieu-economische analyse. Zo kunnen via input-output analyses de effecten van consumptie of uitvoer van producten en diensten op het milieu worden getoond. Verder kunnen aan de hand van de gegevens uit de milieurekeningen de individuele oorzaken van veranderingen in de emissie van milieubelastende stoffen worden bepaald. Daarnaast kunnen de milieurekeningen dienen als raamwerk voor een toegepast algemeen evenwichtsmodel waarmee de gevolgen van bijvoorbeeld een energieheffing op economie en milieu kunnen worden berekend.

De gegevens kunnen ook worden toegepast in allerlei milieu-economische modellen. In een recent project van het Instituut voor Milieuvraagstukken (IVM) zijn de gegevens uit de waterrekeningen, een van de onderdelen waaruit de milieurekeningen zijn samengesteld, gebruikt om de kosten van de invoering van Europese richtlijnen op het gebied van water te bepalen. De milieugegevens kunnen ook worden gebruikt om via een macro-economisch model een schatting te maken van het nationaal inkomen in een duurzame situatie, waarbij bepaalde grenzen aan de vervuiling worden gesteld.

Elk jaar worden de resultaten gepubliceerd in de publicatie 'Milieurekeningen'. De eerste uitgave, Milieurekeningen 2005, is in december 2006 verschenen en bevat cijfers over onder meer energie, lucht- en wateremissies, vast afval, milieubelastingen en de Nederlandse milieusector.

2. Bestedingen

De Nederlandse economie groeide in 2006 twee keer zo hard als in 2005. De export had de grootste bijdrage in de economische groei, maar het waren vooral de consumptieve bestedingen en de investeringen die zorgden voor een versnelling van de groei. De economische groei in 2006 werd zodoende niet langer alleen door de uitvoer, maar ook door de consumptie en investeringen gedragen. Afgaande op de verschillende prognoses voor de ontwikkeling van de finale bestedingen, wordt verwacht dat de consumptie, investeringen en de export verder zullen aantrekken in 2007.

Vanuit de bestedingenkant van de economie bezien is het bruto binnenlands product (bbp) de optelsom van de consumptie door huishoudens en overheid, de investeringen, de veranderingen in de voorraden en het saldo van de uit- en invoer van goederen en diensten. In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de ontwikkeling van deze bestedingscomponenten.

Bestedingscomponenten

In 2006 nam het volume van de nationale consumptieve bestedingen door huishoudens met 2,7 procent toe, een duidelijke verbetering ten opzichte van 2005. De overheidsconsumptie nam in 2006 met 2,2 procent toe. Evenals bij de consumptieve bestedingen van huishoudens is ook hier de groei in 2006 hoger dan in 2005. Het aandeel van de overheidsconsumptie in het bbp is ruim een kwart en de consumptie door huishoudens vormt iets minder dan de helft van het bbp. De hier gepresenteerde cijfers zijn gecorrigeerd voor de gevolgen van de invoering van het nieuwe zorgstelsel per 1 januari 2006. Deze wijziging heeft gevolgen voor de verdeling van de consumptieve bestedingen over de huishoudens en overheid. De totale consumptieve bestedingen wijzigen niet door de invoering van het nieuwe zorgstelsel (zie kader 2.a).

De bruto investeringen in vaste activa lieten in 2006 een sterke stijging zien en groeiden met 7,2 procent. In 2005 lieten de investeringen al een behoorlijke groei zien van 3,0 procent. De investeringen maken ongeveer 20 procent van het bbp uit. Het volume van de uitvoer van goederen en diensten nam opnieuw sterk toe. In 2006 steeg de export met 7,0 procent tegen een stijging van 5,9 procent in 2005. De wederuitvoer nam, net als in de afgelopen jaren, een belangrijk deel van deze groei voor haar rekening. Het invoervolume nam in 2006 toe met 8,1 procent. Ook deze sterke groei kwam grotendeels voor rekening van de wederuitvoer. Het uitvoersaldo, de uitvoer verminderd met de invoer, vormt 8 procent van het bbp.

Binnenlandse bestedingen zorgen voor versnelling van de groei

Evenals voorgaande jaren was de export de belangrijkste factor in de economische groei. Bijna de helft van de economische groei kwam voor rekening van de uitvoer van goederen en diensten. In 2004 en 2005 was de bijdrage van de export in de economische groei relatief groter. In beide jaren was de export goed voor bijna drie kwart van de economische groei in ons land. De afname van het belang van de export voor de economische groei is niet zozeer het gevolg van een afnemende exportgroei als wel van een groeiversnelling van de consumptie en de investeringen, de overige twee finale bestedingscomponenten. De wederuitvoer liet ook in 2006 weer een forse stijging zien. In tegenstelling tot 2005 is de volumegroei van de uitvoer van goederen uit Nederlandse productie ook aanzienlijk toegenomen.

2.1 Samenstelling van de economische groei naar bestedingscomponenten ¹⁾

	2003	2004	2005*	2006*
	<i>procentpunten</i>			
Consumptieve bestedingen	0,8	0,6	0,2	1,1
Huishoudens	0,3	0,6	0,2	0,8
Overheid	0,5	0,0	0,0	0,3
Investeringen in vaste activa	-0,4	-0,1	0,3	0,6
Verandering in voorraden	0,0	0,1	-0,1	0,0
Uitvoer	-0,1	1,6	1,1	1,3
Bruto binnenlands product	0,3	2,2	1,5	3,0

¹⁾ De invoer is toegerekend aan de bestedingscategorieën waarvoor de geïmporteerde producten bestemd zijn.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006, detailgegevens.

Meer dan de helft van de economische groei in 2006 was afkomstig uit binnenlandse bestedingen. Zowel de investeringen als de consumptieve bestedingen droegen hieraan bij. De bijdrage van de consumptieve bestedingen van huishoudens en overheid aan de groei in 2006 bedroeg ruim 1,1 procentpunt, een flinke toename ten opzichte van de voorgaande twee jaren. Vooral de bijdrage in de economische groei van de consumptie door huishoudens was groter dan in 2005. Ook de investeringen zaten flink in de lift en droegen voor 0,6 procentpunt bij aan de groei.

2.1 Consumptie

Hoogste groei consumptie door huishoudens in vijf jaar

In 2006 zijn de reële consumptieve bestedingen door huishoudens toegenomen met 2,7 procent. Dit is aanzienlijk meer dan in 2005, toen de stijging 0,7 procent bedroeg. De particuliere consumptie heeft zich hiermee volledig hersteld na een aantal jaren

waarin huishoudens nauwelijks meer besteedden dan het jaar ervoor. De consumptiecijfers voor huishoudens en de overheid zijn gecorrigeerd voor de invloed van het nieuwe zorgstelsel dat op 1 januari 2006 is ingevoerd (zie kader 2a).

Kader 2.a

Nieuwe zorgverzekering vervangt ziekenfonds en particuliere ziektekostenverzekering

Op 1 januari 2006 trad in Nederland het nieuwe zorgstelsel in werking. Hierdoor is de zorgverzekering in Nederland ingrijpend veranderd. De Ziekenfondswet (ZFW) is vervangen door de Zorgverzekeringswet (ZVW) en het onderscheid tussen verplichte en particuliere verzekeringen is vervallen. In plaats daarvan is de nieuwe basisverzekering geïntroduceerd die verplicht is voor iedereen die in Nederland woont of hier onder de loonbelasting valt.

Het verplichte karakter van deze basisverzekering leidt in de systematiek van de nationale rekeningen tot verschuiving van een deel van de zorg van consumptie door huishoudens naar consumptie door de overheid. Onder het oude stelsel vielen alleen de kosten van de verplicht verzekerden volgens de Ziekenfondswet onder de overheidsconsumptie. Onder het nieuwe zorgstelsel vallen niet alleen de vergoedingen van de basisverzekering voor de voormalige ziekenfondsverzekerden onder de overheidsconsumptie, maar ook die voor de voormalige particulier verzekerden. Per saldo compenseren deze consumptieverschuivingen tussen huishoudens en overheid elkaar, zodat er geen effect is op de totale finale consumptie en op het bbp.

De invoering van de nieuwe zorgverzekering heeft geleid tot een verschuiving van huishoudens- naar overheidsconsumptie van bijna 9 miljard euro. In het kader van de Zorgverzekeringswet stegen de zorguitgaven door de overheid in 2006 nominaal met circa 53 procent.

De toename van de consumptie door huishoudens heeft zich al in de loop van 2005 gemanifesteerd. In de tweede helft van 2005 was de consumptiegroei duidelijk hoger dan in de eerste helft van dat jaar. De eerste tekenen voor 2007 lijken ook gunstig. Het eerste kwartaal van 2007 liet een lagere groei zien van de huishoudensconsumptie, maar dit is vooral veroorzaakt door de sterke daling van het gasverbruik als gevolg van de milde winter. De uitgaven aan duurzame consumptiegoederen zoals kleding, woninginrichting en consumentenelektronica stegen wel sterk in het eerste kwartaal ten opzichte van het eerste kwartaal van 2006.

Voor het aantrekken van de consumptie door huishoudens zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. De verbetering op de arbeidsmarkt die in 2005 begon, zette in 2006 versterkt door. Het aantal banen steeg in 2006, net als het aantal vacatures. De werkloosheid bereikte de laagste stand in vier jaar, waardoor het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen daalde. De aantrekkende economie leidde ook tot sterker stijgende lonen. De cao-lonen (inclusief bijzondere beloningen) stegen in 2006 met 2,1 procent. Dit is duidelijk meer dan de 0,8 procent stijging in 2005.

De rooskleurige situatie op de arbeidsmarkt heeft samen met de goede prestaties van zelfstandigen geleid tot een sterke verbetering van het beschikbare inkomen. De historisch lage inflatie van 1,1 procent zorgde ervoor dat het beschikbare inkomen ook in reële termen flink kon toenemen. Het reëel beschikbare inkomen van de Nederlandse huishoudens is in 2006 met bijna 4 procent gegroeid, nadat huishoudens sinds 2002 ieder jaar minder te besteden hadden. Huishoudens gaven ook in 2006 meer uit dan er binnenkwam zodat hun besparingen negatief waren. De nog altijd historisch lage rentestand, die in 2006 wel iets opliep, zorgde ervoor dat sparen nog altijd een minder aantrekkelijke optie is. De vermogensontwikkeling van huishoudens liet een gunstig beeld zien. De huizenprijzen ontwikkelden zich namelijk gematigd positief en er was sprake van behoorlijke koersstijgingen op de effectenbeurzen.

De verbetering van de arbeidsmarkt en het stijgende inkomen hebben zeker bijgedragen aan het vertrouwen van consumenten. Vanaf medio 2005 is het sentiment onder consumenten sterk verbeterd. In juli 2006 waren er voor het eerst in vierenhalf jaar meer optimisten dan pessimisten. De stijging van het consumentenvertrouwen in 2006 werd vooral geleid door een verbeterd oordeel over het economisch klimaat. De koopbereidheid steeg ook wel, maar aanzienlijk minder. In de eerste helft van 2007 hield de opperbeste stemming aan. In juni 2007 bereikte het vertrouwen het hoogste punt in bijna zeven jaar. De koopbereidheid is langzaam maar gestaag verder toegenomen. Hoewel het niveau van zeven jaar geleden nog niet in zicht is, waren er begin 2007 voor het eerst sinds 2000 weer meer consumenten positief dan negatief over het doen van grote aankopen.

Inhaalslag duurzame consumptiegoederen

De consumptieve bestedingen door huishoudens aan goederen steeg met 3,6 procent. Vrijwel alle goederencategorieën droegen aan deze stijging bij. Het meest opvallend was echter de stijging van de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen. Gecorrigeerd voor prijsstijgingen werd 5,9 procent meer uitgegeven aan duurzame consumptiegoederen dan in 2005. Een dergelijke grote stijging deed zich voor het laatst in 1999 voor. Huishoudelijke apparatuur en woninginrichting waren de koplopers. De consument heeft hier kennelijk een inhaalslag gemaakt na een aantal magere jaren. Ook de verkopen van nieuwe auto's zaten voor het eerst in jaren weer in de lift. Dat gold ook voor kleding, leder en schoenen.

De voedings- en genotmiddelen en de overige consumptiegoederen lieten met respectievelijk 2,1 en 1,8 procent ook flinke stijgingen zien na een matige groei of lichte afname in de afgelopen jaren. Vooral de consumptie van vis nam met ruim 7 procent sterk toe.

Ook de consumptie van diensten nam toe in 2006, zij het niet zo sterk als bij de goederenconsumptie. De reële uitgaven aan diensten lagen 2,2 procent hoger dan in 2005. Het is duidelijk te zien dat het de consument economisch voor de wind ging. Vrijwel over de hele linie werden er meer diensten afgenomen. Er werd vooral meer uitgegeven in de horeca, aan recreatie en cultuur en aan vervoer- en communicatiediensten. Tabel 2.2 geeft een overzicht van de ontwikkeling van de huishoudensconsumptie in de afgelopen jaren.

2.2 Consumptieve bestedingen door huishoudens¹⁾

	2003	2004	2005*	2006*	2006*
	% volumemutaties				mld euro
Goederen	-0,6	0,4	0,5	3,6	121,0
Voedings- en genotmiddelen	0,3	1,0	-0,1	2,1	34,9
Duurzame consumptiegoederen	-1,7	0,4	1,0	5,9	49,3
Overige goederen	0,2	-0,2	0,4	1,8	36,8
Diensten	0,4	2,2	1,3	2,2	140,6
Binnenlandse consumptie huishoudens	-0,1	1,4	1,0	2,8	261,6
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	-2,6	-0,3	0,4	3,9	9,8
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	-3,5	-8,6	-4,7	-0,3	10,5
Nationale consumptie huishoudens	-0,2	1,0	0,7	2,7	262,3

¹⁾ Cijfers voor 2006 zijn gecorrigeerd voor wijzigingen in het zorgstelsel.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Kader 2.b

Prijsbewust: hoeveel wordt ons leven duurder?

Er bestaan verschillende maatstaven om de prijsveranderingen van het consumptiepakket van huishoudens te bepalen. Het meest bekende inflatiecijfer is de consumentenprijsindex (CPI), die maandelijks door het CBS wordt gepubliceerd. Andere maatstaven zijn de Harmonized Index of Consumer Prices (HICP) en de deflator van de consumptieve bestedingen door huishoudens uit de Nationale rekeningen. Omdat elk van deze indicatoren een ander doel dient, bestaan er verschillen in methoden van samenstelling en tussen de uitkomsten. De samenstelling van de CPI is in 2007 op een aantal punten gewijzigd, waardoor de conceptuele verschillen tussen de indices kleiner zijn geworden.

De consumentenprijsindex (CPI)

De consumentenprijsindex is de maatstaf voor de inflatie. De CPI geeft de prijsontwikkeling ten opzichte van een vastgesteld basisjaar weer van goederen en diensten die consumenten aanschaffen. Met ingang van 2007 wordt de samenstelling van het consumptiepakket jaarlijks aangepast, waarbij gebruik gemaakt wordt van de meest recente consumptiecijfers uit de Nationale rekeningen. Hierdoor komen wijzigingen in het consumptiepatroon sneller in de CPI tot uiting. Daarnaast is de dekking van de CPI uitgebreid met een deel van de gezondheidszorg en de zorgverzekering.

Naast de CPI publiceert het CBS ook een hiervan afgeleide reeks die vooral wordt gebruikt ten behoeve van het aanpassen van overheidstarieven en collectieve arbeidsovereenkomsten. In deze reeks wordt het effect op de prijsontwikkeling van veranderingen in de tarieven van productgebonden belastingen en subsidies en van consumptiegebonden belastingen geëlimineerd.

Harmonized Index of Consumer Prices (HICP)

De lidstaten van de EU gebruiken vaak verschillende methoden voor de nationale CPI. Deze worden ingegeven door onder meer andere wetgeving en belasting- en subsidieregelingen. Hierdoor geeft vergelijking van de nationale consumentenprijsindices van de verschillende lidstaten geen goed beeld van verschillen in prijsontwikkeling tussen deze landen. Daarom worden de Europese inflatiecijfers berekend uit de HICP die wordt samengesteld volgens richtlijnen van de Europese Unie.

Deflator consumptie in de Nationale rekeningen

De deflator van de consumptieve bestedingen door huishoudens heeft een bredere dekking dan de CPI doordat ook de bestedingen van niet-ingezetenen in Nederland en van institutionele huishoudens worden meegerekend. Deze gewogen prijsindices worden op macroniveau gebruikt om de volumemutaties in de Nationale rekeningen te bepalen van samengestelde goederen- en dienstengroepen in de consumptieve sfeer, bijvoorbeeld zuivelproducten en horecadiensten.

Inflatiecijfers in Nederland

	2002	2003	2004	2005	2006
	<i>% mutaties</i>				
CPI	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1
CPI alle huishoudens, afgeleide reeks	3,4	1,9	0,9	1,4	1,5
HICP	3,9	2,2	1,4	1,5	1,7
Deflator consumptieve bestedingen huishoudens (incl. IZWh)	3,0	2,4	1,0	2,0*	2,3*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006 en StatLine.

Overheidsconsumptie neemt weer toe

In 2006 was het volume van de overheidsconsumptie 2,2 procent hoger dan in 2005. In de voorgaande twee jaren maakte de overheidsconsumptie nog pas op de plaats. Zowel de collectieve als de individualiseerbare overheidsconsumptie lieten een behoorlijke groei zien. Het lagere overheidstekort als gevolg van bezuinigingen in voorgaande jaren, gecombineerd met een aantrekkende economie maken dat de consumptieve mogelijkheden voor de overheid zijn verruimd.

De overheidsconsumptie kan in drie onderdelen worden verdeeld. Het eerste deel bestaat uit de collectieve consumptie. Dit zijn de uitgaven die niet aan individuele burgers zijn toe te rekenen, zoals uitgaven voor defensie en openbaar bestuur. De collectieve uitgaven stegen in 2006 met 1,3 procent. In 2004 en 2005 daalde de collectieve consumptie nog aanzienlijk als gevolg van het bezuinigingsbeleid.

2.3 Consumptie overheid¹⁾

	2004	2005*	2006*	2006*
	% volumemutaties			mld euro
Collectieve consumptie	-1,0	-1,2	1,3	55,0
Individuele consumptie	0,7	0,9	3,0	71,9
w.v.				
Consumptie in natura	1,9	1,0	4,4	43,8
Overige individualiseerbare consumptie	-1,1	0,9	0,6	28,1
Totaal Consumptie overheid	-0,1	0,0	2,2	126,9

¹⁾ Cijfers voor 2006 zijn gecorrigeerd voor wijzigingen in het zorgstelsel.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

De tweede component van de overheidsconsumptie is de consumptie in natura, die volledig uit sociale uitkeringen bestaat. De uitkeringen in natura bestaan voor ongeveer 85 procent uit de verstrekte vergoedingen van de overheid in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). De ZVW is in 2006 in de plaats getreden van de Ziekenfondswet (ZFW). De zorguitgaven in het kader van de AWBZ laten met 3,2 procent een stevige groei zien. Deze opzichzelfstaande zorguitgaven worden niet beïnvloed door de invoering van het nieuwe zorgstelsel. Bij de overige uitkeringen in natura zijn de uitgaven aan kinderopvang en huursubsidie aanzienlijk toegenomen. Ook de uitkeringen van de Raad voor de Rechtsbijstand zijn meer dan evenredig gestegen.

Het derde deel van de overheidsconsumptie betreft de uitgaven aan goederen en diensten die bedoeld zijn voor specifieke groepen burgers, zoals de uitgaven aan onderwijs. Deze overige individualiseerbare consumptie steeg in 2006 met 0,6 procent, iets minder dan in 2005.

2.2 *Investerings*

Krachtige groei investeringen in vaste activa

Het herstel van de investeringen in vaste activa dat in 2005 begon heeft zich in 2006 krachtig doorgezet. Het investeringsvolume steeg met 7,2 procent, de sterkste stijging sinds 1999. Opvallend is dat alle typen activa een stijging lieten zien, ook dit is sinds 1999 niet meer voorgekomen. De groei was vooral sterk bij het bedrijfsleven in de particuliere sector, hier werd 8 procent meer geïnvesteerd dan in 2005. Wanneer de weinig conjunctuurgevoelige investeringen in woningen buiten beschouwing worden gelaten, namen de totale investeringen van de particuliere sector zelfs met 10,6 procent toe in 2006. Investeringsgroei lag bij de overheid beduidend lager met 2,1 procent. De particuliere sector zorgde niet alleen voor een investeringsimpuls, zij had ook het grootste aandeel in de investeringen. Bedrijven en huishoudens (waaronder eenmanszaken) waren goed voor meer dan 80 procent van de totale investeringen.

Kader 2.c

De invloed van wetgeving op aankopen van vervoermiddelen

Europese subsidie beïnvloedt aankopen milieuvriendelijke vrachtauto's en bussen

Sinds 1992 hanteert de Europese gemeenschap een stelsel van emissienormen voor uitlaatgassen, die gelden voor nieuwe personenauto's, bestelauto's, vrachtauto's en bussen (Euro-1). Transportmiddelen die aan deze normen voldoen stoten slechts een beperkte hoeveelheid luchtvervuilende stoffen uit, met name stikstofoxiden en fijnstof. Periodiek worden deze normen vervangen door nieuwe emissienormen. Bij elke invoering van een nieuwe Euronorm wordt de toegestane uitstoot van luchtverontreinigende stoffen verder teruggedrongen. Ter stimulering van de aanschaf van vrachtauto's en bussen met motoren die voldoen aan de strengere, maar nog niet ingevoerde norm, is in 2005 een subsidieregeling ingevoerd. Met het verplicht worden van de Euro-4 norm op 1 oktober 2006, is de subsidieregeling voor vrachtauto's en bussen die aan de Euro-4 norm voldoen vervangen door een regeling ter stimulering van de aanschaf van vrachtauto's en bussen die voldoen aan de nog niet verplichte Euro-5 norm.

Vrachtauto's en bussen die voldoen aan de Euro-4 norm en zijn aangeschaft voor 1 oktober 2006 vielen nog onder de oude subsidieregeling. Dit heeft in 2006 geleid tot anticipatieaankopen van transportmiddelen die voldoen aan de Euro-4 norm. Hierdoor kwamen er in 2006 relatief veel vrachtauto's en bussen bij.

Motorrijtuigenbelasting

De sterke toename van de investeringen in bestelauto's in 2006 ten opzichte van 2005 is mede het gevolg van de veranderde regelgeving rond de motorrijtuigenbelasting op bestelauto's die op 1 juli 2005 in werking trad. Hierdoor zijn er relatief weinig bestelauto's aangeschaft in 2005, waardoor het groei-cijfer over 2006 relatief hoog uitkwam (zie ook De Nederlandse economie 2005, kader 2.d).

Vooral meer investeringen in computers, machines en installaties en vervoermiddelen

De investeringen in computers zijn met 23,5 procent fors gestegen in 2006. Deze investeringscategorie nam ook al het meest toe in 2004 en 2005. Daarnaast namen de investeringen in machines en installaties en in de vervoermiddelen sterk toe. Bij de vervoermiddelen zijn er vooral veel meer vrachtauto's, bussen en bestelauto's gekocht. Dit komt mede door enkele wijzigingen in wetgeving en subsidieregelingen in 2005 en 2006 (zie kader 2.c). Het bedrijfsleven nam het grootste deel van deze investeringen voor haar rekening, hoewel de overheid ook meer in computers investeerde. Ondanks de sterke toename in de aanschaf van computers nam het hieraan bestede bedrag nauwelijks toe door de scherpe prijsdalingen van computers in 2006. De investeringen in bedrijfsgebouwen waren in 2006 voor het eerst sinds enkele jaren weer licht positief.

2.4 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa

	2004	2005*	2006*	2006*
	% volumemutaties			mld euro
Woningen	4,1	5,7	4,5	34,0
Bedrijfsgebouwen	-7,8	-2,2	1,5	15,3
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	-7,9	2,2	5,1	11,0
Vervoermiddelen	-2,6	-0,6	12,4	11,5
Machines en installaties	-6,0	3,4	12,6	14,3
Computers	8,2	13,4	23,5	4,9
Overige materiële vaste activa	-0,4	-0,5	4,2	5,8
Software	3,7	7,0	5,7	7,6
Overdrachtskosten op grond	21,3	6,7	-0,1	1,4
Verkoop van gebruikte vaste activa (-)	-0,8	11,2	8,1	2,3
Investerings in vaste activa (bruto)	-1,6	3,0	7,2	105,3
Particuliere sector (bedrijven en huishoudens)	-0,3	2,4	8,2	87,9
Overheid	-7,4	5,8	2,1	17,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

De overheid investeerde het meest in grond-, weg en waterbouwkundige werken (GWW). Meer dan de helft van de overheidsinvesteringen bestaat hieruit. De GWW-investeringen van de overheid zijn in 2006 slechts licht gestegen. Hetzelfde geldt voor de investeringen in bedrijfsgebouwen, de op een na grootste investeringscategorie van de overheid.

Kader 2.d

Kapitalisatie van research and development

Research and development (R&D) kan langdurige of zelfs blijvende effecten hebben op de economie. R&D leidt namelijk in veel gevallen tot kenniskapitaal (zoals patenten) dat meerdere jaren een positief effect kan hebben op de concurrentiepositie van ondernemingen. R&D-diensten zouden daarom gezien kunnen worden als kapitaalgoederen. In dat geval zouden R&D-uitgaven als investeringen moeten worden geregistreerd. Om praktische en conceptuele redenen is er echter in het verleden in internationaal verband voor gekozen uitgaven aan R&D in de nationale rekeningen niet als investeringen, maar als intermediair verbruik in het productieproces te registreren. De huidige richtlijnen doen daarmee geen recht aan de mogelijk langdurige bijdragen van R&D aan de prestaties van ondernemingen.

In 2008 zullen de internationale richtlijnen rond nationale rekeningen worden herzien. Volgens deze nieuwe richtlijnen zullen R&D-uitgaven als investeringen worden behandeld. Dit wordt ook wel de kapitalisatie van R&D genoemd. De gewijzigde behandeling van R&D-uitgaven in het systeem van nationale rekeningen zal leiden tot een opwaartse bijstelling van het bbp. Terugkijkend kan bijvoorbeeld worden vastgesteld dat het bbp in 2004 inclusief de R&D-investeringen ongeveer 1 procent hoger zou zijn geweest dan berekend volgens de huidige registratiewijze. In een door het CBS ontwikkelde satellietrekening¹⁾ voor de kenniseconomie, de kennismodule, worden deze gevolgen in kaart gebracht.

Onderstaande tabel geeft de effecten van de kapitalisatie van R&D-uitgaven op het bbp en de totale investeringen weer.

¹⁾ Satellietrekeningen bieden de mogelijkheid om het systeem van Nationale rekeningen uit te breiden met zowel monetaire als niet-monetaire gegevens over specifieke economische of sociale onderwerpen, zonder dat het gehele systeem hiervoor hoeft te worden herzien. In satellietrekeningen kan gebruik worden gemaakt van alternatieve of complementaire concepten en classificaties.

Het effect van kapitalisatie van R&D voor twee macro-economische aggregaten

	2000	2001	2002	2003	2004
<i>mld euro</i>					
R&D investeringen	5,0	5,4	5,6	5,7	6,0
Totale investeringen	91,7	94,7	92,9	92,8	92,4
Aangepaste totale investeringen	96,7	100,1	98,4	98,6	98,4
Bruto binnenlands product	418,0	447,7	465,2	476,9	489,9
Aangepast bruto binnenlands product	423,0	453,1	470,8	482,7	495,8
<i>% waardenmutaties</i>					
Aanpassing investeringen	5,5	5,7	6,0	6,2	6,4
Aanpassing in bbp	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
<i>% volumemutaties</i>					
Bruto binnenlands product	3,9	1,9	0,1	0,3	2,2
Aangepast bruto binnenlands product	3,9	2,0	0,1	0,4	2,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006 en Kennismodule.

2.3 *Buitenlandse handel*

In 2006 leverde de buitenlandse handel opnieuw een belangrijke bijdrage aan de economische groei. De export groeide met 7 procent in 2006. Hierbij was de toename van de goederenexport met 8,1 procent veel sterker dan de export van diensten die slechts met 2,9 procent toenam in 2006. De groei van de Nederlandse goederenexport lag evenals in voorgaande jaren hoger dan de stijging van het relevant wereldhandelsvolume van goederen die 7,6 procent bedroeg. De wederuitvoer was wederom de belangrijkste groeier binnen de goederenuitvoer, deze steeg met 13,1 procent. De uitvoer van goederen uit Nederlandse productie is behoorlijk hersteld en groeide met 4,0 procent. Nederland heeft in 2006 niet alleen als handels- en transportland van de toenemende wereldhandel geprofiteerd, maar ook als producent. De gunstige ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in Nederland ten opzichte van de concurrerende landen zal daar zeker op van invloed zijn geweest. Tabel 2.5 geeft een overzicht van de in- en uitvoer van goederen en diensten.

2.5 In- en uitvoer van goederen en diensten

	2004	2005*	2006*	2004	2005*	2006*
	<i>mld euro</i>			<i>% volumemutaties</i>		
Uitvoer goederen Nederlands product	142,1	153,0	169,1	4,8	1,1	4,0
Wederuitvoer goederen	114,0	127,6	144,9	15,0	12,4	13,1
Uitvoer goederen	256,1	280,6	314,0	9,2	6,1	8,1
Uitvoer diensten	70,0	74,7	77,3	3,3	5,1	2,9
Totaal uitvoer goederen en diensten	326,1	355,3	391,3	7,9	5,9	7,0
Invoer goederen	220,7	241,9	274,4	8,1	6,1	9,2
Invoer diensten	69,2	72,9	77,2	-1,4	3,6	4,5
Totaal invoer goederen en diensten	289,9	314,8	351,6	5,7	5,5	8,1
Uitvoersaldo	36,2	40,5	39,8			

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006, detailgegevens.

Wederuitvoer

Bijna de helft van de totale uitvoer van goederen bestond in 2006 uit wederuitvoer. De afgelopen jaren is het aandeel van de wederuitvoer steeds verder opgelopen, van ongeveer 20 procent in 1990 tot 46 procent in 2006. De stijging van het aandeel van de wederuitvoer is de laatste jaren wel afgevlakt. Ruim 80 procent van deze wederuitvoer heeft betrekking op landen uit de Europese Unie. De sterke economische groei van China heeft de Nederlandse wederuitvoer aanzienlijk gestimuleerd. Via de wederuitvoer passeren goederen van Chinees fabricaat in toenemende mate de Nederlandse grenzen op weg naar het Europese achterland.

Het aandeel van de wederuitvoer in de totale uitvoer is het grootst bij de elektrotechnische producten, en bij textiel, kleding en leder. Bij elektrotechnische producten bestond ruim 85 procent van de uitgevoerde producten uit wederuitvoer. Bij textiel, kleding en leder was dit meer dan 70 procent. De goederengroepen met de laagste wederuitvoerfractie zijn voedings- en genotmiddelen (19 procent) en aardolie, aardgas en overige delfstoffen (24 procent).

Uitvoer van producten van binnenlandse herkomst

Het volume van de uitvoer van in Nederland geproduceerde goederen steeg in 2006 met 4 procent. Dat is aanzienlijk meer dan in 2005 toen de uitvoer van Nederlands product toenam met 1,1 procent, maar ligt nog wel onder het groeiniveau van 4,8 procent in 2004. De uitvoer van goederen van Nederlandse herkomst is van groter belang voor de economie dan de wederuitvoer. Deze goederen worden in Nederland geproduceerd waardoor de toegevoegde waarde en daarmee de

invloed op het bbp groter is dan bij producten uit de wederuitvoer die hooguit een geringe bewerking ondergaan.

Uitvoer naar goederensoort

Hoewel alle goederencategorieën een positieve bijdrage leverden aan de export-groei, waren er aanzienlijke verschillen in de groeicijfers te zien. Landbouw- en visserijproducten, papier en aardgas lieten de kleinste toename zien. Bij deze producten was de exportgroei minder dan 1 procent. Aan de andere kant zijn vooral meer investeringsgoederen uitgevoerd, zoals de relatief conjunctuurgevoelige machines, transportmiddelen en elektrotechnische producten. Door de stijgende mondiale economische groei is de bezettingsgraad van de beschikbare productiecapaciteit opgelopen, wat leidde tot een stijging van de vraag naar deze investeringsgoederen. Naast de sterk toegenomen binnenlandse vraag naar machines, transportmiddelen en elektrotechnische producten (computers), blijkt dus ook de buitenlandse vraag naar deze producten te zijn toegenomen.

2.6 Uitvoer van goederen van binnenlandse herkomst naar goederensoort

	2004	2005*	2006*	2006*
	% volumemutaties			mld euro
Landbouw- en visserijproducten	7,3	3,0	0,4	12,6
Aardolie, aardgas en ov delfstoffen	21,5	-11,4	0,8	10,6
Voedings- en genotmiddelen	2,0	1,7	4,4	27,6
Textiel, kleding en leder	-6,0	-2,2	4,2	2,6
Hout en bouwmaterialen	3,6	3,5	6,1	2,0
Papier, papierwaren en uitgeverij	-0,8	3,6	0,6	4,7
Aardolieproducten	3,1	-2,2	3,1	20,4
Chemie, rubber, kunststofproducten	3,1	2,0	4,0	37,3
Metaalproducten	4,0	7,8	1,3	12,1
Machines	3,9	5,7	9,3	10,3
Electrotechnische producten	15,7	-1,6	7,8	10,8
Transportmiddelen	5,7	-7,5	7,7	9,6
Overige goederen	1,1	11,2	3,2	8,6
Totaal	4,8	1,1	4,0	169,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006, detailgegevens.

Uitvoer naar de EU

De Nederlandse uitvoer (inclusief wederuitvoer) gaat voor het grootste deel (ruim 76 procent in 2006) naar landen van de Europese Unie. Dit aandeel neemt al jaren licht af. Dit hangt onder andere samen met de economische groei in de Europese Unie, die in 2006 uit kwam op 3 procent. Hoewel dit een behoorlijke toename is ten opzichte van 2005, bleef de groei opnieuw achter bij die van de rest van de wereld.

Dit is vooral veroorzaakt door de sterke groei van de opkomende economieën. De groei bedroeg daar gemiddeld maar liefst 7,7 procent. Deze ontwikkelingen weerspiegelen zich in de Nederlandse uitvoercijfers. De hoge groei zorgt voor een grote vraag in de opkomende economieën buiten Europa, waardoor de Nederlandse export naar deze landen gestimuleerd wordt. De uitvoer van Nederlands product naar landen in de Europese Unie steeg met 3,3 procent dan ook minder snel dan de Nederlandse uitvoer naar landen buiten de Europese Unie die met 6,0 procent toenam.

De belangrijkste Nederlandse handelspartners zijn Duitsland, België, Luxemburg, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Samen nemen zij bijna 55 procent van het totale Nederlandse uitvoervolume voor hun rekening. Hoewel het aandeel van de uitvoer naar de totale Europese Unie licht is gedaald, nam het aandeel van deze landen in de uitvoer juist iets toe in 2006.

Uitvoer naar overige landen

Van de exportmarkten van Nederland buiten de Europese Unie zijn Noord-Amerika en Azië de belangrijkste. Meer dan de helft van de Nederlandse export buiten de EU gaat naar deze twee regio's. De economische groei nam in beide regio's flink toe in 2006. In de Verenigde Staten groeide het bbp-volume met 2,9 procent. In Azië bedroeg de economische groei 8,9 procent. Vooral China liet opnieuw een forse groei zien (10,7 procent).

Het aandeel van de export naar beide regio's in de totale Nederlandse export is in 2006 nog iets toegenomen. De sterke economische groei in deze regio's heeft hier zeker aan bijgedragen. Daarnaast speelde de gunstige ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in Nederland in vergelijking met die van de niet-eurolanden een stimulerende rol. De export naar niet-eurolanden werd echter wel geremd door de waardestijging van de euro ten opzichte van de dollar. Nederlandse exportproducten werden hierdoor relatief duurder.

2.7 Aandeel in de Nederlandse goederenuitvoer per land/regio

	2003	2004	2004	2005*	2006*
	%				
Europese Unie (15)	75,2	74,1			
Europese Unie (25)			77,7	76,8	76,3
w.v.					
Frankrijk	10,0	9,7		9,1	8,2
België en Luxemburg	12,1	11,9		12,1	12,9
Duitsland	24,2	23,8		23,8	24,8
Italië	6,0	6,1		5,7	5,0
Verenigd Koninkrijk	10,2	10,1		9,2	8,9
Overige landen EU	12,6	12,5	16,2	16,9	16,4
Overig West-Europa	3,8	4,0		4,6	5,0
Oost-Europa	5,0	5,5	1,8	1,8	1,8
Afrika	1,9	1,8		2,0	2,0
Noord-Amerika	5,3	5,0		5,2	5,4
Midden- en Zuid-Amerika	1,2	1,3		1,4	1,6
Azië	6,5	7,2		7,2	7,2
Australië en overige landen	1,0	1,0		0,9	1,0

Bron: CBS, Jaarstatistiek internationale handel.

Uitvoer van diensten

Het volume van de uitvoer van diensten steeg in 2006 met 2,9 procent. De uitvoer van diensten bestaat voor meer dan 60 procent uit vervoersdiensten en zakelijke diensten. Het volume van deze diensten steeg respectievelijk met 2,5 en 4,8 procent. Het opvallend lage groeicijfer van de uitvoer van vervoersdiensten in verhouding tot de internationale goederenhandel is veroorzaakt door de overname van een grote Nederlandse rederij door een buitenlandse zeevaartonderneming. De export van zeevaartdiensten is hierdoor fors gedaald. Exclusief deze zeevaartdiensten steeg het volume van de export van vervoersdiensten met maar liefst 9,5 procent. Nederlandse vervoerders wisten dus goed te profiteren van de toegenomen internationale goederenhandel. Een andere belangrijke stijger waren de telecommunicatiediensten. De financiële dienstverlening nam juist veel minder toe, de stijging bedroeg hier slechts 0,4 procent. De uitvoer van financiële diensten wordt echter sterk beïnvloed door de transacties van de bijzondere financiële instellingen, die sterk kunnen fluctueren in de tijd.

Invoer

Het invoervolume nam in 2006 toe met 8,1 procent. De invoer van goederen nam met 9,2 procent sterker toe dan de invoer van diensten die in 2006 met 4,5 procent steeg. Voor een belangrijk deel werd dit bepaald door de sterk toegenomen wederuitvoer die ook weerspiegeld werd in de invoercijfers. Het aandeel van de invoer vanuit de Europese Unie bleef ongeveer gelijk aan 2005.

Invoer naar goederensoort

In 2006 is alleen de invoer van aardolie, aardgas en overige delfstoffen afgenomen, alle andere goederengroepen lieten een stijging zien. Bovengemiddeld steeg onder andere de invoer van elektrotechnische producten, machines en transportmiddelen. De stijging van de invoer van elektrotechnische producten hing sterk samen met de sterke toename van de wederuitvoer van computers. De sterke toename bij de ingevoerde machines en transportmiddelen hing daarentegen samen met de sterke toename van de binnenlandse investeringen.

2.8 Invoer van goederen naar goederensoort

	2004	2005*	2006*	2006*
	% volumemutaties			mld euro
Landbouw- en visserijproducten	5,8	3,9	3,4	11,3
Aardolie, aardgas en ov delfstoffen	4,9	4,6	-0,2	32,5
Voedings- en genotmiddelen	3,5	4,2	4,7	17,8
Textiel, kleding en leder	1,7	5,0	10,1	11,6
Hout en bouwmaterialen	2,2	2,3	6,4	5,4
Papier, papierwaren en uitgeverij	-0,9	4,9	4,4	7,1
Aardolieproducten	3,8	8,6	17,1	14,0
Chemie, rubber, kunststofproducten	8,7	7,5	6,2	43,3
Metaalproducten	7,8	0,7	14,9	22,1
Machines	4,2	1,7	23,7	17,6
Electrotechnische producten	18	12,9	12,2	70,2
Transportmiddelen	-0,1	-2,4	13,5	19,3
Overige goederen	2,3	0,2	6,5	11,7
Totaal ¹⁾	8,1	6,2	9,5	283,9

¹⁾ Deze totalen wijken af van de invoercijfers in tabel 2.5. Dit komt omdat in tabel 2.8 de vervoersmarges en verzekeringen vanaf het exporterende land tot aan de Nederlandse grens zijn meegenomen.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006, detailgegevens.

Invoer naar dienstesoort

Het volume van de diensteninvoer steeg in 2006 met 4,5 procent. De invoer van zakelijke diensten, bijna 36 procent van de totale diensteninvoer, steeg met 4,8 procent. De invoer van vervoersdiensten werd, net als de uitvoer van deze diensten, sterk beïnvloed door de overname van een grote Nederlandse rederij door een buitenlandse onderneming. Exclusief zeevaartdiensten steeg de invoer van vervoersdiensten met 5,5 procent. De invoer van bouwdiensten daalde stevig met bijna 15 procent, wat vooral het gevolg is van de zeer sterk gestegen ingevoerde bouwdiensten in 2005.

Ruilvoet opnieuw licht verslechterd

De verhouding tussen uitvoerprijzen en invoerprijzen noemt men de ruilvoet. Als de uitvoerprijzen sterker stijgen dan de invoerprijzen dan verbetert de ruilvoet, omgekeerd resulteert een sterkere stijging van de invoerprijzen in een verslechtering van de ruilvoet. De uitvoerprijs is in 2006 gemiddeld met 2,9 procent gestegen. Bij de invoer bedroeg de prijsstijging gemiddeld 3,3 procent. Hierdoor verslechterde de ruilvoet in 2006 licht. Dit was in de voorgaande twee jaren ook al het geval. Vooral aardolie, aardgas en aardolieproducten werden duurder in 2006 en droegen bij aan de ruilvoetverslechtering. De prijs van metaalproducten steeg ook, maar in mindere mate dan bij aardolie en aardgas het geval was.

Het verschil tussen de waarde van de totale uitvoer en invoer is het saldo op de handelsbalans. De handelsbalans is in 2006 verslechterd doordat de stijging van het exportvolume achterbleef bij het importvolume en er relatief meer betaald is voor de import vanwege de verslechtering van de ruilvoet. Het overschot op de goederen en dienstenbalans is gedaald met 0,7 miljard tot 39,8 miljard euro. Dit komt overeen met 7,4 procent van het bbp.

2.4 *Nederland distributeur van Europa?*

Dankzij de gunstige ligging aan de delta van een paar grote rivieren heeft Nederland een ideale locatie om het knooppunt te zijn tussen West-Europa en de rest van de wereld. De haven van Rotterdam en Schiphol zijn belangrijke knooppunten in het Europese vervoersnetwerk, en distributie speelt een grote rol in de Nederlandse én Europese economie. In deze paragraaf wordt een overzichtelijk beeld gegeven van de Nederlandse distributiefunctie in nationaal en Europees verband. De volgende aspecten worden achtereenvolgens besproken: de omvang van de distributiesector, de internationale handel, vervoerswijzen en mainports.

Bij het bestuderen van de distributiefunctie van Nederland wordt met een aantal beperkingen rekening gehouden. Cijfers over distributieactiviteiten zijn niet altijd beschikbaar, aangezien deze activiteiten vaak plaatsvinden op een logistieke afdeling binnen een bedrijf waardoor ze haaks staan op de gebruikelijke economische classificaties. Daarnaast is bij distributie de laatste jaren steeds vaker sprake van 'supply chain management' waarbij distributie geïntegreerd wordt in het productieproces. Het is daarom niet altijd even duidelijk wat onder distributie verstaan wordt. Daar komt bij dat afgezien van de fysieke vervoersstromen, er een scala aan dienstverlenende activiteiten zijn die voortkomen uit het transport van goederen. In deze paragraaf is distributie synoniem met logistiek: het geheel van activiteiten dat zorg draagt voor de stroom van goederen vanaf ontstaan tot eindgebruik, inclusief planning, (her)verpakking, labeling en administratieve handelingen.

De omvang van de distributiesector

De distributiesector is niet eenduidig te categoriseren, waardoor het bepalen van het belang voor de economie van deze sector iets arbitrairs in zich heeft. Afhankelijk van welke activiteiten je meetelt of weglaat, kan het aandeel in de Nederlandse economie uiteenlopen van 4 tot 15 procent¹⁾. De door het CBS gehanteerde Standaard Bedrijfsindeling (SBI) als uitgangspunt nemend, kunnen vervoer over land, water en door de lucht en dienstverlening ten bate van vervoer onderscheiden worden. Met een toegevoegde waarde van bijna 20 miljard euro levert distributie 4,4 procent van de totale toegevoegde waarde van Nederland in 2005. In de sector zijn 358 duizend personen werkzaam, 4,4 procent van het totale aantal werkzame personen in Nederland.

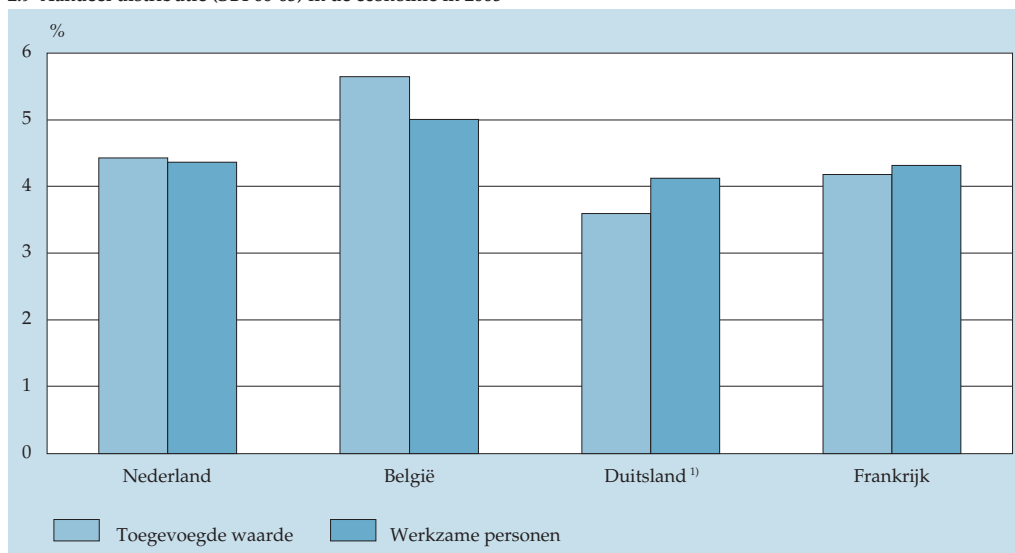
Verreweg het grootste deel van deze toegevoegde waarde en werkgelegenheid wordt gecreëerd bij het vervoer over land en in de dienstverlening ten bate van vervoer. Juist in deze bedrijfstakken bevinden zich bedrijven die waarschijnlijk niet direct tot de distributiesector gerekend zouden moeten worden, zoals reisbureaus of openbaar vervoerbedrijven. Omgekeerd zijn er echter ook activiteiten die er eigenlijk wel bij horen maar niet worden meegeteld, zoals koeriersdiensten. Een berekening van TNO over 2001 laat zien dat het aandeel van distributie in de economie nauwelijks verandert als hiermee rekening gehouden wordt. De toegevoegde waarde van de SBI's vervoer en dienstverlening ten bate van vervoer wordt daarom als indicator voor de distributiesector gebruikt.

Bovenstaande analyse kan ook voor andere landen worden gemaakt. In grafiek 2.9 is te zien wat het aandeel van de distributiesector is in de totale toegevoegde waarde en het totaal aantal werkzame personen in de totale economie in Nederland, Duitsland, België en Frankrijk. Tegen de verwachting in blijkt uit de grafiek geen bijzondere positie voor Nederland. In België heeft de sector wel een hoger aandeel in de toegevoegde waarde dan in haar buurlanden.

---

¹⁾ De distributiesector kwam uit op een belang van 14,8 procent door een ruime definitie van voorraden aan te houden. TNO Inro, *De maatschappelijke waarde van logistiek*, 2003.

2.9 Aandeel distributie (SBI 60-63) in de economie in 2005 ¹⁾

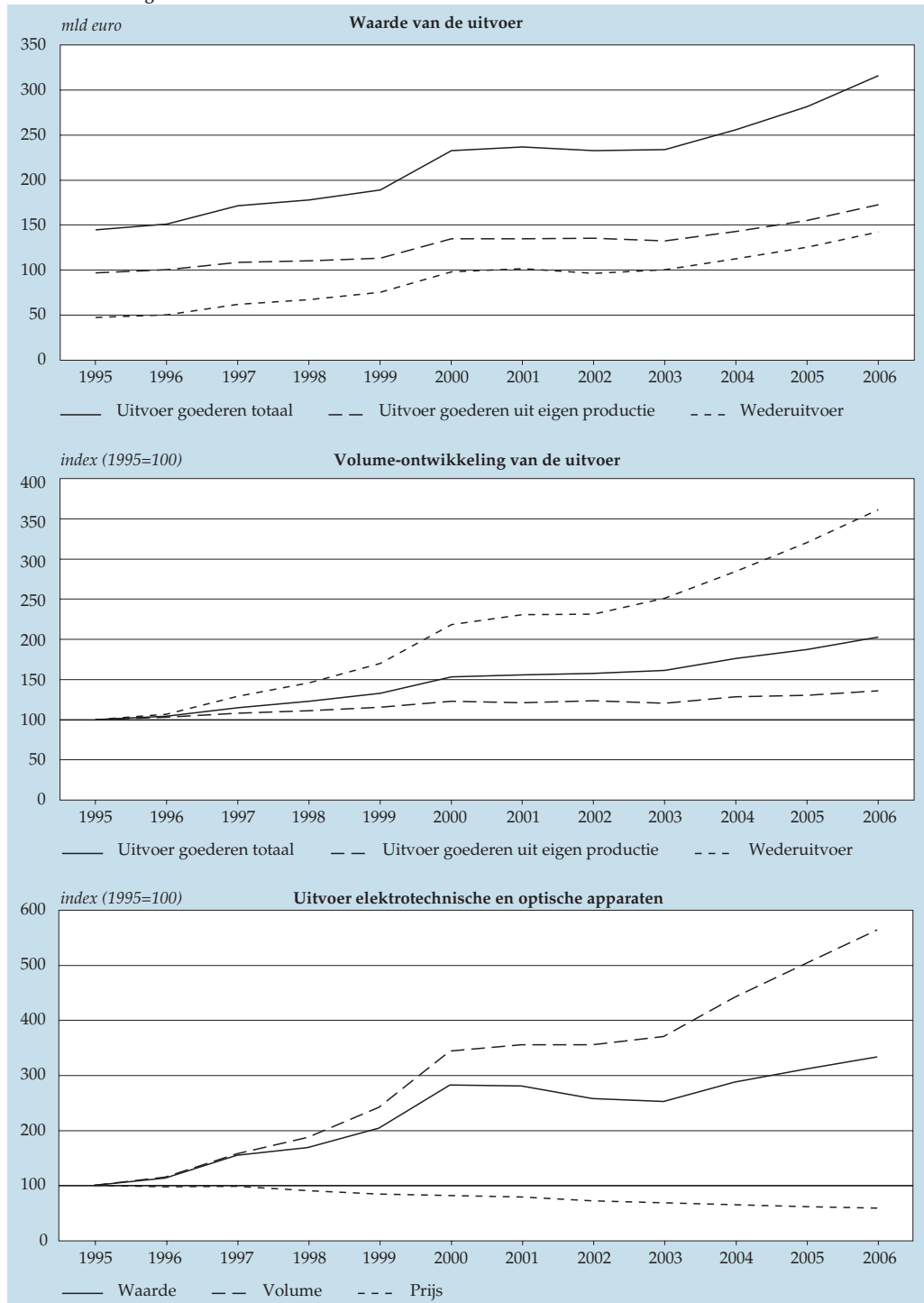
¹⁾ De cijfers voor Duitsland zijn over 2004.

Bron: Statistisch bureau van het betreffende land.

Distributie en internationale handel

De omvang van de distributiesector geeft slechts gedeeltelijk zicht op de distributiefunctie die ons land vervult. De distributiefunctie die Nederland binnen Europa vervult hangt zeer sterk samen met internationale handel. In de Gouden Eeuw was Nederland toonaangevend in de wereld door het opzetten van een wereldwijd handelsnetwerk en het ontwikkelen van slimme logistieke systemen. Toen al was Nederland een stapelmarkt waardoor goederen uit andere continenten hun weg naar Europa vonden. Waar de invoer in eerste instantie uit koloniale producten bestond, heeft er inmiddels een verschuiving plaatsgevonden. In het oog springend is de explosieve groei van de handel met Azië (in het bijzonder China) van het laatste decennium. Er vindt duidelijk een verschuiving van productie naar lagelonenlanden plaats, terwijl de afzetmarkten veel minder veranderen. Hierdoor is de internationale handel en het internationale transport sterk toegenomen. Steeds meer containers komen vanuit Azië naar de Europese havens om vervolgens verder over Europa te worden gedistribueerd. Veel arbeidsintensieve productie verdwijnt naar Azië. Hiervoor komen echter veel andere activiteiten terug, die onder de noemer distributie kunnen worden geschaard. Hierbij kan men denken aan assembleren, modifieren, programmeren, (her)verpakken en toelichtingen of handleidingen bijvoegen. Dit alles wordt samengevat met de term 'Value Added Logistics' (VAL). Daarnaast zijn er 'Value Added Services' (VAS), waarbij gedacht kan worden aan administratie, facturering, vrachtbehandelingen en fiscale afhandelingen van goederenstromen. Juist deze typen activiteiten kunnen toegevoegde waarde opleveren en innovatief en kennisintensief zijn.

2.10 Ontwikkeling van de uitvoer

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Een belangrijke rol bij bovenstaande ontwikkelingen is weggelegd voor de Europese Distributie Centra (EDC's). Sinds de Europese eenwording begin jaren negentig zijn dergelijke centra in Nederland van groot belang geworden. Het betreft distributiekantoren van waaruit goederen uit andere werelddelen verder over Europa worden verspreid. Schattingen van het aantal EDC's in ons land lopen uiteen van rond de 300 tot ongeveer 800, afhankelijk van de gebruikte definitie²⁾. In deze centra wordt een groot gedeelte van de VAL- en VAS-activiteiten uitgevoerd. Daarnaast kan de plaatsing van een EDC er voor zorgen dat meerdere vestigingen in het land geplaatst worden (zoals een Europees hoofdkantoor). EDC's zijn dus belangrijk om te kunnen profiteren van de groeiende wederuitvoer. De laatste jaren blijken bedrijven echter steeds vaker andere landen te kiezen als vestigingsplaats van hun EDC's. Naast EDC's zijn er overigens veel andere bedrijven die VAL- en VAS-activiteiten uitvoeren. In feite bevinden dergelijke activiteiten zich binnen allerlei bedrijfstakken, wat meten zeer lastig maakt.

Wederuitvoer in cijfers

Binnen de uitvoer is vooral het belang van de wederuitvoer in de totale uitvoer de afgelopen jaren sterk toegenomen (zie grafiek 2.10). Wederuitvoer betreft de export van elders geproduceerde goederen die via Nederland gedistribueerd worden en daarbij (tijdelijk) Nederlands eigendom zijn, zonder dat belangrijke industriële bewerking plaatsvindt. De uitvoer uit eigen productie is met ongeveer 75 procent gestegen sinds 1995, terwijl de wederuitvoer met circa 200 procent is toegenomen. De prijs van het goederenpakket van de wederuitvoer is echter gedaald in deze periode. Dit verhult een nog sterkere toename van het volume van de wederuitvoer. Bij het prijsniveau van 1995 zou de waarde van de wederuitvoer al een aantal jaren groter zijn geweest dan de waarde van de binnenlands geproduceerde uitvoer.

De belangrijkste goederengroep in de Nederlandse wederuitvoer is die van de elektrotechnische en optische apparaten (waaronder computers en andere consumentenelektronica). Het uitvoervolume van deze goederengroep is sterk toegenomen sinds 1995. Naar schatting waren deze goederen in de periode van 2002 tot en met 2005 verantwoordelijk voor ongeveer 45 procent van de wederuitvoer. Een andere belangrijke goederengroep zijn de chemische producten met 15 procent van het totaal. De daling van de prijs van de wederuitvoer is geheel veroorzaakt door de prijsontwikkeling van elektrotechnische en optische apparaten. Het is de enige goederengroep waarvan de prijs daalde over de periode van 1995 tot en met 2006, en wel met 41 procent³⁾.

²⁾ Commissie Van Laarhoven, *Naar een vitalere supply chain door krachtige innovatie*, 2006.

³⁾ Bij het vaststellen van prijsontwikkelingen wordt rekening gehouden met de kwaliteit van goederen. Als een computer in kwaliteit gestegen is (door bijvoorbeeld meer geheugen of grotere snelheid) dan wordt dit in de nationale rekeningen als een vermindering van de prijs gezien.

Kader 2.e

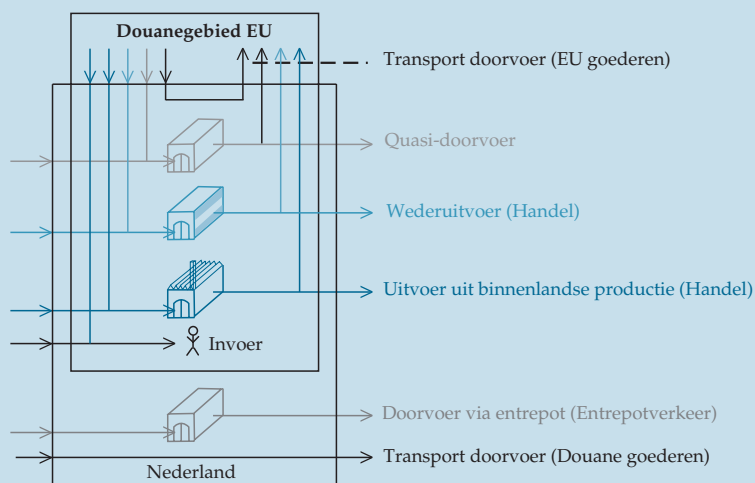
Goederenstromen in Nederland

Ondanks de groei van de wederuitvoer is de binnen Nederland geproduceerde export nog altijd van groter economisch belang dan de wederuitvoer. Dit komt vooral doordat op de wederuitvoer alleen de handels- en vervoersmarges verdiend worden door Nederland. Volgens schattingen van het CPB is de marge op wederuitvoer 9 procent, terwijl de toegevoegde waarde op binnenlands geproduceerde producten geschat wordt op 61 procent. De toegevoegde waarde van wederuitvoer kwam in 2004 uit op 2,1 procent van de totale toegevoegde waarde van de Nederlandse economie, ten opzichte van 15,7 procent voor de export van binnenlands geproduceerde fabricaten.

Naast uitvoer uit binnenlandse productie en wederuitvoer zijn nog drie soorten goederenstromen te onderscheiden. De verschillen bestaan voor een groot gedeelte uit (administratieve) formaliteiten. Bij doorvoer worden goederen door Nederland getransporteerd maar komen niet in Nederlands bezit. Er zijn twee vormen van doorvoer: quasi-doorvoer wordt door de douane geregistreerd, 'echte' doorvoer (transport doorvoer) niet. Entrepotverkeer betreft goederen die in een douane-entrepot opgeslagen zijn en door een buitenlander zijn gekocht.

De goederenstromen die ons land binnenkomen en weer uitgaan, worden in de volgende figuur geïllustreerd.

Internationale handelsstromen

Bron: CBS, *Internationale handelsstromen en de statistiek*.

De waarde van al deze goederenstromen wordt in veel gevallen niet gemeten. Doorvoer (zowel quasi als 'echte' doorvoer) is de grootste van allemaal, met naar schatting een totale waarde van ongeveer 220 miljard euro op jaarbasis. Op alle goederenstromen valt voor de Nederlandse economie in meer of mindere mate wat te verdienen. Er bestaat altijd de mogelijkheid dat er vervoer of overslag plaatsvindt door een Nederlands bedrijf. Daarnaast kan er opslag plaatsvinden of VAL- en VAS-activiteiten. Bij bepaalde goederenstromen kan er ook sprake zijn van handelsmarges.

Nederlandse distributie binnen Europa naar vervoerswijze

Een aantal belangrijke ontwikkelingen die een grote rol spelen bij de Nederlandse distributiefunctie zijn hierboven uiteengezet. De sterke groei van de internationale handel als gevolg van een verplaatsing van de productie naar in het bijzonder Azië, heeft geleid tot een grote toename van de wederuitvoer in Nederland en andere Europese landen. De relatief kennisintensieve VAL- en VAS-activiteiten vormen binnen deze ontwikkelingen een mogelijkheid tot het genereren van toegevoegde waarde. De beschikbare statistieken stellen ons echter niet in staat om een compleet beeld van de distributieactiviteiten te geven, omdat de activiteiten verspreid zijn over meerdere bedrijfstakken en 'verscholen' liggen binnen productieprocessen. Wat wel meetbaar is en bovendien essentieel blijft (ook voor het aantrekken van VAL- en VAS-activiteiten) zijn de fysieke goederenstromen. Het volgende deel richt zich op de ontwikkelingen van het Nederlandse internationale goederenvervoer binnen Europa. De prestaties van de verschillende vervoersmodaliteiten worden in Europees verband vergeleken. Hiermee wordt een nader beeld geschetst van de distributierol van Nederland binnen Europa.

Allereerst is in tabel 2.11 het aandeel van de verschillende vervoerswijzen in de Nederlandse transportsector te zien. Het betreft goederen die door een Nederlands bedrijf zijn vervoerd of in Nederland geladen of gelost zijn. Zowel binnenlandse als internationale vervoersbewegingen worden hierbij meegenomen. Het wegvervoer heeft duidelijk het grootste aandeel in de Nederlandse transportsector, gevolgd door zeevaart en binnenvaart. Over water wordt ongeveer net zo veel vervoerd als over de weg.

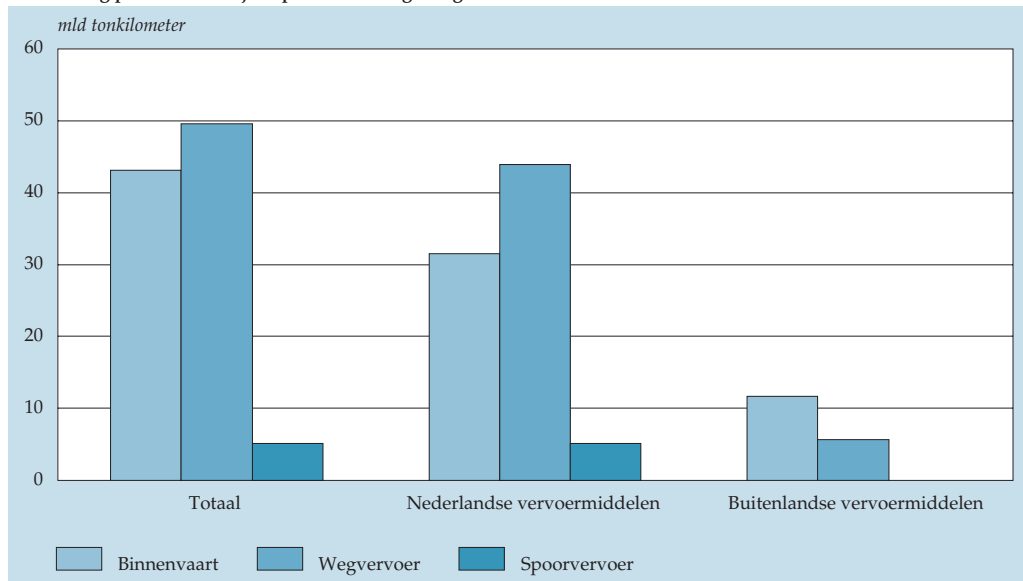
2.11 Nederlandse transportsector naar vervoerswijze

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
<i>1 000 ton</i>									
Wegvervoer	532,6	588,9	653,1	638,8	651,3	624,8	702,3	737,9	740,7
Zeevaart	401,5	405,7	397,2	424,5	424,3	432,1	431,0	463,8	486,7
Binnenvaart	320,1	317,5	312,3	315,1	333,5	314,0	304,5	328,2	324,3
Pijpleidingvervoer	111,1	109,3	107,6	104,0	117,8	121,0	126,0	133,3	127,8
Spoorvervoer	22,9	25,2	25,2	28,1	26,1	28,1	29,7	30,4	29,3
Luchtvaart	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

Een andere manier om naar de Nederlandse concurrentiepositie te kijken is door middel van het aandeel goederen dat op Nederlands grondgebied vervoerd wordt door Nederlandse bedrijven en door buitenlandse bedrijven. Net zoals Nederlandse bedrijven grensoverschrijdende opdrachten aannemen, doen buitenlandse bedrijven dit ook. Transportprestaties worden meestal in tonkilometers weergegeven. Dit komt overeen met één ton aan goederen die over een afstand van één kilometer wordt vervoerd. Deze gegevens zijn echter niet beschikbaar voor lucht- en zeevaart. Het grootste deel van de transportprestaties op Nederlands grondgebied wordt geleverd door Nederlandse vervoerders. Het spoorvervoer wordt bijna volledig door Nederlandse bedrijven uitgevoerd, en het wegvervoer voor bijna 85 procent. Bij de binnenvaart hebben buitenlandse bedrijven echter flink voet aan de grond gekregen in Nederland, zij vervoerden bijna een derde van de binnenvaart op de Nederlandse rivieren.

2.12 Lading per vervoerswijze op Nederlands grondgebied in 2005

Bron: CBS, Vervoersstatistieken.

Binnen de Europese transportmarkt is Duitsland een zeer grote speler. Bij alle vervoersmodaliteiten, op het vervoer per pijpleiding na, heeft Duitsland het grootste aandeel van alle Europese landen in de vervoersprestatie. Nederland doet goed mee binnen Europa, en speelt vooral bij de Europese binnenvaart een belangrijke rol. Achtereenvolgens worden de verschillende vervoerstromen behandeld waarbij de Nederlandse positie uitgelicht wordt. In tabel 2.13 zijn de belangrijkste gegevens opgenomen.

2.13 Europese vervoersprestatie in 2005

	Gemiddelde groei '95-'05	EU	Nederland	Grootste land	Grootste land
	<i>% mutaties</i>	<i>aandeel in %</i>	<i>aandeel van EU-totaal in %</i>		
Wegvervoer	3,3	72,6	4,9	18,0	Duitsland
Spoorvervoer	0,9	16,5	1,3	24,4	Duitsland
Binnenvaart	1,0	5,4	32,8	49,8	Duitsland
Pijpleidingvervoer	1,6	5,5	4,5	19,4	Polen
Totaal	2,6	100,0	5,8	20,5	Duitsland

Bron: CBS, gebaseerd op cijfers over de vervoersprestatiecijfers (tonkilometers) van Eurostat.

Wegvervoer

Wegvervoer is verreweg de belangrijkste vervoerswijze binnen de Europese Unie. In 2005 had het wegvervoer een aandeel van 72,6 procent in de totale inlandse vervoersprestatie van de EU-25 gemeten in tonkilometers⁴⁾. De totale vervoersprestatie van het wegvervoer binnen de EU is toegenomen van 1,25 biljoen tonkilometers in 1995 tot 1,72 biljoen tonkilometers in 2005. Dit betekent een toename van gemiddeld 3,3 procent per jaar, de hoogste groei van alle vervoerswijzen. Het aandeel van wegvervoer neemt dus nog altijd toe. Volgens de Europese Commissie is de belangrijkste concurrentietroef van het wegvervoer de ongeëvenaarde flexibiliteit in combinatie met de relatief lage kosten. Dit maakt dat wegvervoer een unieke rol heeft, niet in de minste plaats door de toenemende vraag naar flexibiliteit. Wegvervoer heeft echter ook nadelen, zoals de relatief hoge CO₂-uitstoot en de toenemende filedruk.

Tabel 2.14 geeft de ontwikkeling weer van de vijf belangrijkste Europese landen betreffende internationaal wegvervoer, het binnenlandse transport wordt hierbij buiten beschouwing gelaten. Nederland is één van de grootste internationale wegvervoerders binnen de Europese Unie. Door een zeer lage groei van het

⁴⁾ Met 'inlands' vervoer wordt in deze context vervoer over de weg, per spoor, per binnenvaart en per pijpleiding bedoeld.

Nederlandse wegtransport loopt het Nederlandse aandeel de laatste jaren echter aanzienlijk terug. Waar Nederland in 1999 samen met Duitsland nog de lijst van het internationale wegvervoer in Europa aanvoerde, is Spanje sinds 2002 Nederland voorbij gestreefd. Italië en Polen kenden een opmerkelijk hoge groei sinds 1999 en namen na Nederland de vierde en vijfde plek in bij het internationale wegvervoer in 2005. Slechts in twee landen, Frankrijk en Denemarken, groeide het internationale wegvervoer tussen 1999 en 2005 minder snel dan in Nederland.

2.14 Internationaal wegtransport

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Gemiddelde groei
	<i>mld tonkilometers</i>							<i>% mutatie</i>
Duitsland	51,5	54,2	58,9	59,7	63,5	71,4	72,5	5,9
Spanje	36,1	41,8	47,0	55,0	54,2	65,8	66,8	11,1
Nederland	50,9	48,0	47,5	47,2	48,0	55,8	52,3	0,7
Polen ¹⁾	.	.	.	.	.	44,0	50,9	15,7
Italië	25,3	26,4	31,8	32,6	30,9	38,8	40,2	8,5

¹⁾ De gemiddelde groei van Polen is gemeten over de periode 2004–2005.

Bron: Eurostat.

De cijfers over de eerste kwartalen van 2006 duiden erop dat in 2006 ook Polen een hogere vervoersprestatie dan Nederland zal laten zien. Voor Polen is vooral cabotage en derdelandenvoer erg belangrijk. Bij deze twee vervoersvormen komen de goederen niet in het land van de vervoerder⁵⁾. Momenteel is Polen binnen de EU-25 het land met het meeste derdelandenvoer. De toename van cabotage en derdelandenvoer door Polen en enkele andere voormalige Oostbloklanden betekent extra concurrentie voor onder andere de Nederlandse wegvervoerders.

Vervoer per spoor

Het vervoer per spoor nam met ongeveer 16,5 procent van het totale inlandse vervoer van de Europese Unie de tweede plaats in. Dit komt overeen met 392 miljard tonkilometers. Over de periode 1995–2005 is het spoorvervoer binnen Europa het minst snel toegenomen, met een gemiddelde groei van 0,9 procent per jaar. Spoorvervoer heeft de afgelopen jaren marktaandeel verloren ten opzichte van de andere modaliteiten.

Nederland behoort wat internationaal vervoer per spoor betreft tot de kleinere landen van Europa. De vervoersprestatie van het Nederlandse spoor is de laatste jaren echter wel behoorlijk toegenomen. Gedurende de periode 2000–2005 groeide de

⁵⁾ Cabotage is vervoer tussen twee buitenlandse plaatsen, waarbij het land van lading gelijk is aan het land van lossing. Derdelandenvoer is vervoer tussen twee buitenlandse plaatsen, waarbij het land van lading ongelijk is aan het land van lossing.

vervoersprestatie van 4 miljard tonkilometer per jaar tot ruim 5 miljard tonkilometer. Ter vergelijking: de vervoersprestatie van België over dezelfde periode nam toe van 7,7 miljard tonkilometer tot 8,1 miljard tonkilometer per jaar. De Nederlandse groei bestaat vooral uit een toename van vervoerde bulkgoederen richting Duitsland. De nieuwe Nederlandse Betuwespoorlijn, aangelegd om goederen snel naar Duitsland te vervoeren en hiermee de Nederlandse concurrentiepositie te verstevigen, is vooral op bulkgoederen gericht. Met het in gebruik nemen van de Betuwe-route in 2007 wordt een extra impuls voor het Nederlandse spoorvervoer verwacht, waardoor het belang van vervoer per spoor vermoedelijk zal toenemen.

Binnenvaart

Slechts 5,4 procent van de inlandse vervoersprestatie binnen de EU was in 2005 toe te schrijven aan binnenvaart. De binnenvaart kende een groei van gemiddeld 1 procent per jaar over de periode 1995–2005. Nederland is één van de weinige landen die een rol spelen in de Europese binnenvaart. De vervoersprestatie van de Nederlandse binnenvaart is met ruim 42,2 miljard tonkilometers in 2005 aanzienlijk. Alleen Duitsland overtreft dit met 64,1 miljard tonkilometers. Binnenvaart van en in het bijzonder naar Duitsland wordt mogelijk gemaakt door de gunstige ligging aan de monding van de Rijn. De Rotterdamse haven, waar veel bulkgoederen overgeslagen worden, profiteert hiervan. Ook in Frankrijk (8,9 miljard tonkilometers) en België (8,6 miljard tonkilometers) is de omvang van binnenvaart nog redelijk groot. De afgelopen jaren zijn de vervoersprestaties van de binnenvaart in de verschillende landen redelijk stabiel gebleken. In tonnen gemeten vervoert Nederland slechts twee keer zoveel goederen als België, maar Nederland vervoert de goederen over langere afstanden.

Vervoer per pijpleiding

Van de inlandse vervoersprestatie binnen de Europese Unie bestaat slechts 5,5 procent uit vervoer per pijpleiding. Gedurende de periode 1995–2005 nam het vervoer per pijpleiding gemiddeld 1,6 procent per jaar toe. De grote landen binnen de EU-25 vervoeren het meest via pijpleidingen (Frankrijk, Duitsland, Polen). Toch heeft Nederland met 4,5 procent ook een behoorlijk aandeel in het Europese pijpleidingvervoer. Dit aandeel is sinds 1997 wel licht afgenomen. Het betreft hier voornamelijk ruwe aardolie en voor een beperkt deel aardolieproducten richting België en vooral Duitsland. In 2005 werd er 5,9 miljard tonkilometer door Nederlandse pijpleidingen vervoerd.

Distributie en mainports

Havens

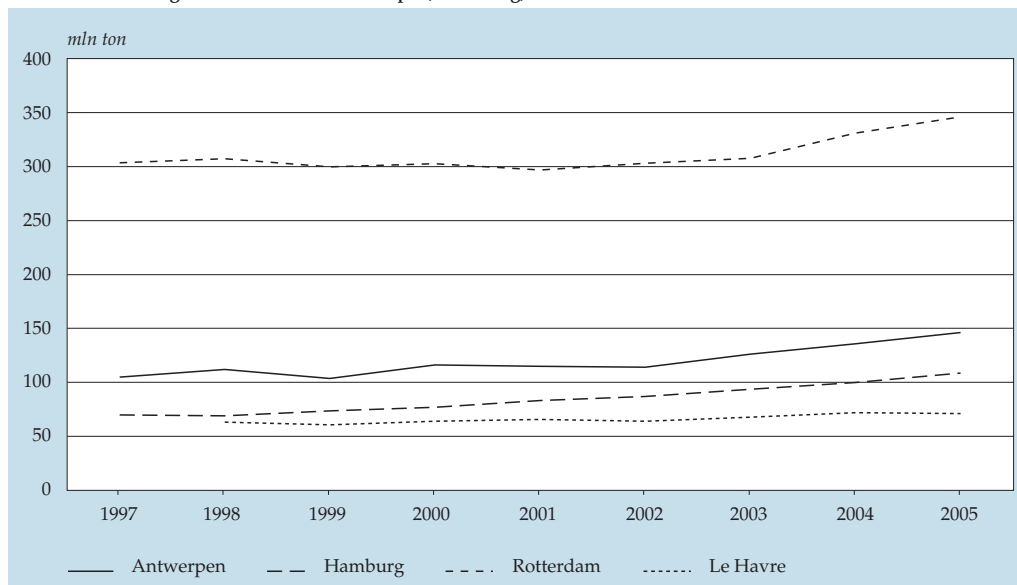
Naast het inlandse goederenvervoer bieden ook de twee Nederlandse mainports (de Rotterdamse haven en Schiphol) een mogelijkheid om de prestaties van Nederland te

meten. Rotterdam is de grootste en belangrijkste haven van Europa. De directe ligging in een delta en de grote diepgang maken dat Rotterdam goed bereikbaar is voor (zeer grote) zeeschepen. Daarnaast zijn de achterlandverbindingen en de dienstverlening van hoge kwaliteit, wat belangrijke factoren zijn om vrachtvervoer aan te trekken.

De prestaties van de Rotterdamse haven zijn vergeleken met de prestaties van de drie concurrerende grote havens binnen de Hamburg-Le Havre range: Antwerpen, Hamburg en Le Havre. Er is gekeken naar de totale overslag en de overslag van containers. Zoals in figuur 2.15 duidelijk is te zien, laat Rotterdam de andere havens ver achter zich wat betreft goederenoverslag. De groei van de hoeveelheid verwerkte goederen in Rotterdam blijft echter (ver) achter bij die van Antwerpen en Hamburg. Gedurende de periode 2000–2005 nam de hoeveelheid goederen die in een jaar werden overgeslagen in Rotterdam toe met 14,3 procent, terwijl de toename in respectievelijk Antwerpen en Hamburg 25,7 en 40,7 procent bedroeg. In absolute termen is de goederenoverslag in Rotterdam wel het meest toegenomen, vooral sinds 2003.

Het groeiverschil blijkt voornamelijk in de containeroverslag te zitten. Grafiek 2.16 laat de ontwikkeling per kwartaal van het aantal overgeslagen TEU's per haven zien ⁶⁾. Het is duidelijk te zien dat Antwerpen en Hamburg een inhaalslag hebben gemaakt. Het containervervoer is de laatste jaren explosief gegroeid. Dit hangt samen met de grote stroom goederen uit met name China, die

2.15 Totale overslag in de havens van Antwerpen, Hamburg, Le Havre en Rotterdam

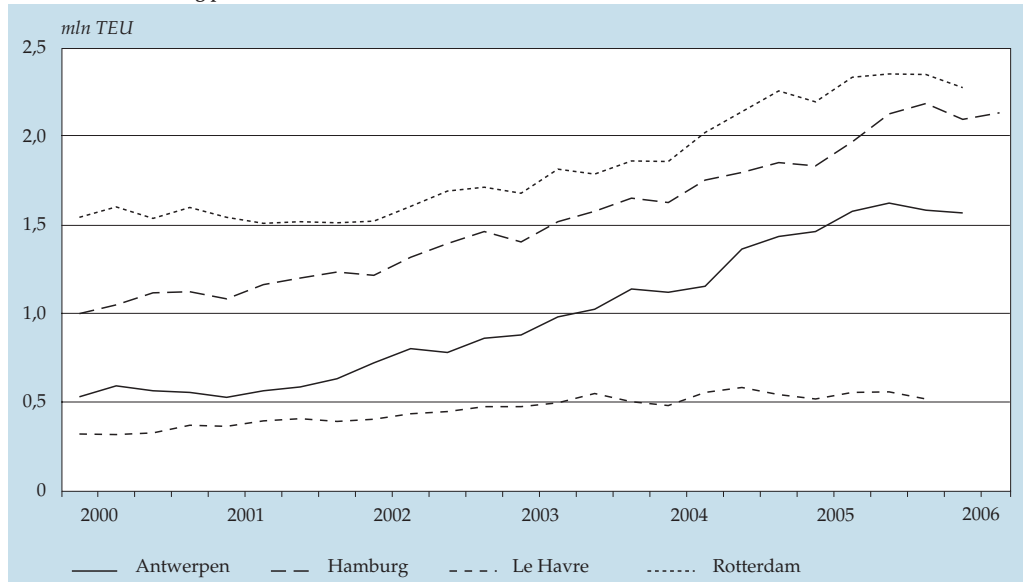

Bron: Eurostat.

⁶⁾ Twenty Feet Equivalent Unit. Standaardeenheid voor het tellen van containers van verschillende capaciteit en voor het beschrijven van de capaciteit van containerschepen of -terminals.

2.16 Containeroverslag per haven

Bron: Eurostat.

hun weg vinden naar Europa. Het betreft vooral stukgoederen die meestal in containers worden vervoerd. Het sterk toegenomen containervervoer viel dan ook niet toevallig samen met de explosief gestegen wederuitvoer in vooral Nederland en België. Volgens de gemeente Rotterdam hebben de andere Noordwest-Europese havensteden door investeringen in hun terminals een deel van hun 'natuurlijke achterland' teruggewonnen van Rotterdam.

Luchthavens

Naast de Rotterdamse haven, is ook Schiphol een belangrijke Europese mainport. Internationaal georiënteerde sectoren zijn sterk afhankelijk van luchtvervoer. De aanwezigheid van een grote luchthaven met een dienstverlening van hoog niveau is een bepalende factor voor het aantrekken van internationaal georiënteerde bedrijven zoals multinationals en Europese Distributie Centra's. Het aantal bestemmingen dat bereikt kan worden vanaf een vliegveld is hierbij een belangrijk gegeven. Schiphol was in 2004 daarin de tweede Europese luchthaven (219 bestemmingen), na Frankfurt (261) en vóór Parijs Charles de Gaulle (215), München (188) en Londen Heathrow (178). Naast een directe rol binnen de distributiewereld speelt Schiphol een belangrijke rol als aanjager van bedrijvigheid in Nederland.

Behalve naar het goederenvervoer is bij deze vervoerswijze ook gekeken naar het personenvervoer.

2.17 Vrachtvervoer en passagiersvervoer van luchthavens

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Gemiddelde groei
<hr/>								
	<i>1 000 ton</i>							<i>% mutatie</i>
Geladen en geloste goederen	<hr/>							
Frankfurt	1 710	1 613	1 631	1 650	1 839	1 963	2 128	3,9
Parijs (CDG)	1 610	1 591	1 626	1 724	1 877	2 010	1 855	2,5
Amsterdam	1 267	1 234	1 289	1 354	1 467	1 496	1 560	3,6
Londen (LHR)	1 402	1 264	1 311	1 300	1 412	1 390	1 344	-0,5
Luxemburg		510	550	657	713	743	752	6,9
<hr/>								
	<i>mln personen</i>							
Passagiersaantallen	<hr/>							
Londen (LHR)	64,6	60,7	63,3	63,5	67,3	67,9	67,5	0,8
Parijs (CDG)	48,2	48	48,4	48,2	51,3	53,8	56,8	2,8
Frankfurt	49,4	48,6	48,5	48,4	51,1	52,2	52,8	1,2
Amsterdam	39,6	39,5	40,7	40	42,5	44,2	46,1	2,6
Madrid	32,9	34,0	33,9	35,9	38,7	41,9	45,5	5,6

Bron: Airports Council International.

Tabel 2.17 laat de vervoersprestaties van de vijf grootste Europese luchthavens zien. De luchthavens staan voor iedere vervoerssoort gerangschikt naar omvang in 2006. Schiphol hoort duidelijk bij de vier belangrijkste luchthavens van Europa. De gemiddelde groei van zowel goederen- als het personenvervoer is op Schiphol relatief hoog.

In tegenstelling tot de andere luchthavens, gebruiken veel passagiers Schiphol als overstapplaats. In 2003 was 41 procent van de passagiers op doorreis. Het is dan ook een 'hub airport' in een 'hub-and-spoke-systeem'⁷⁾. Schiphol kan in korte tijd veel aankomende en vertrekkende vluchten aan, waardoor veel bestemmingen met elkaar kunnen worden verbonden. Dit is ook nodig omdat de thuismarkt en het achterland van Schiphol te klein zijn om het uitgebreide netwerk van bestemmingen in stand te houden.

⁷⁾ 'Hub-and-spoke' betekent letterlijk naaf en spaak. Schiphol vormt in dit geval de naaf met vele vliegroutes als spaken.

Conclusie

Nederland vormt onmiskenbaar een schakel tussen West-Europa en de rest van de wereld. De laatste jaren is zelfs steeds meer nadruk komen te liggen op deze distributiefunctie door ontwikkelingen in de internationale handel. Een explosieve groei van de wederuitvoer van goederen uit met name Azië zorgt voor steeds meer goederenstromen door Nederland naar de rest van Europa. Ondanks deze ontwikkeling verliest Nederland marktaandeel waar het de fysieke goederenstromen betreft. De overslag van containers nam de laatste jaren in Rotterdam minder snel toe dan in de belangrijkste concurrerende havens. Ook het internationale wegvervoer, de belangrijkste vervoersvorm binnen Europa, wordt steeds meer gedomineerd door andere landen. Nederland geldt echter nog altijd als een groot 'distributieland' binnen Europa gezien het hoge niveau van de goederenoverslag in Rotterdam, het vrachtvervoer via Schiphol en de vervoersprestaties van de diverse vervoerswijzen. Mocht de hogere groei in andere Europese landen echter structureel van aard zijn, dan kan Nederland zijn dominante rol verliezen.

Naast fysieke goederenstromen is ook de kwaliteit van de geleverde diensten van belang. Distributie bevat naast vervoer en overslag tevens Value Added Services en Value Added Logistics. Deze kennisintensieve en innoverende activiteiten kennen veel minder negatieve neveneffecten dan het pure transport. Nederland heeft aan het eind van de vorige eeuw veel van dit soort activiteiten weten aan te trekken. Ze vormen een uitgelezen mogelijkheid om toegevoegde waarde te genereren met behulp van de enorme goederenstromen door ons land. De uitdaging voor Nederland is om ondanks de afnemende dominantie als distributieland een aantrekkelijke vestigingsplaats te blijven voor deze waardevolle activiteiten.

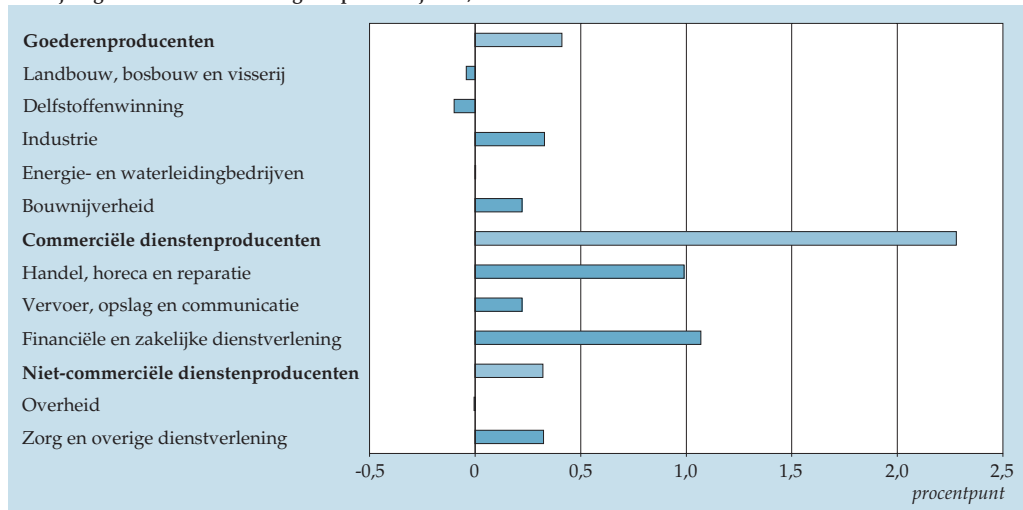
3. Productie

De groei van de Nederlandse economie verdubbelde in 2006 ten opzichte van het voorgaande jaar. De hoge economische groei ging gepaard met een toename van de productie in bijna alle bedrijfstakken. Daarbij realiseerden de producenten van *commerciële diensten* de hoogste groei. Vooral de uitzendbureaus profiteerden van de bovengemiddelde economische groei. De horeca en de handel deden het ook erg goed dankzij de forse toename van de consumptie en de buitenlandse handel. De *goederenproducenten* herstelden zich redelijk van het zwakke jaar 2005, maar bleven nog altijd duidelijk achter bij de rest van de economie. Dit was met name te wijten aan de lagere aardgasproductie en tegenvallende opbrengsten in de landbouw. De bouwnijverheid groeide daarentegen sterk en de industriële productie trok in de loop van het jaar snel aan. De productie van de *niet-commerciële dienstverleners* lag evenals in de twee voorgaande jaren beneden de groei van de rest van de economie maar trok wel iets aan dankzij de zorg. Bij de overheid was in 2006 sprake van een nulgroei, per saldo een kleine verbetering ten opzichte van de marginale krimp in 2004 en 2005.

De totale toegevoegde waarde van Nederland uitgedrukt in basisprijzen steeg in 2006 met 3,0 procent. Na twee jaar van economische stagnatie begon in 2004 de conjuncturele opleving. Na een tijdelijke terugval van het groeitempo in 2005 was het herstel in 2006 krachtig. Het groeitempo van de Nederlandse economie komt weer dichtbij de gemiddelde economische groei van 3,5 procent in de periode van hoogconjunctuur tussen 1994 en 2000. In 2006 stegen de verbruiksprijzen gemiddeld 1,0 procentpunt harder dan de afzetprijzen. Net als in 2004 en 2005 was dit het gevolg van de sterk oplopende prijzen van energie en andere grondstoffen. Hierdoor bleef de groei van de toegevoegde waarde achter bij die van de productiewaarde.

De arbeidsproductiviteit groeide in 2006 met 1,2 procent. Deze stijging is de resultante van een toename van het volume van de toegevoegde waarde met 3,0 procent en een stijging van de werkgelegenheid met 1,8 procent. De productiviteitsstijging lag hiermee lager dan in de drie voorgaande jaren. Dit hangt samen met de vertraagde reactie van de werkgelegenheid op de ontwikkeling van de productie. Ondanks de groei van de economie daalde het arbeidsvolume in 2004 en 2005 nog. In 2006 nam de werkgelegenheid voor het eerst sinds 2001 weer toe. Daarbij steeg het aantal uitzenduren fors, maar ook het aantal vaste banen is weer gaan groeien.

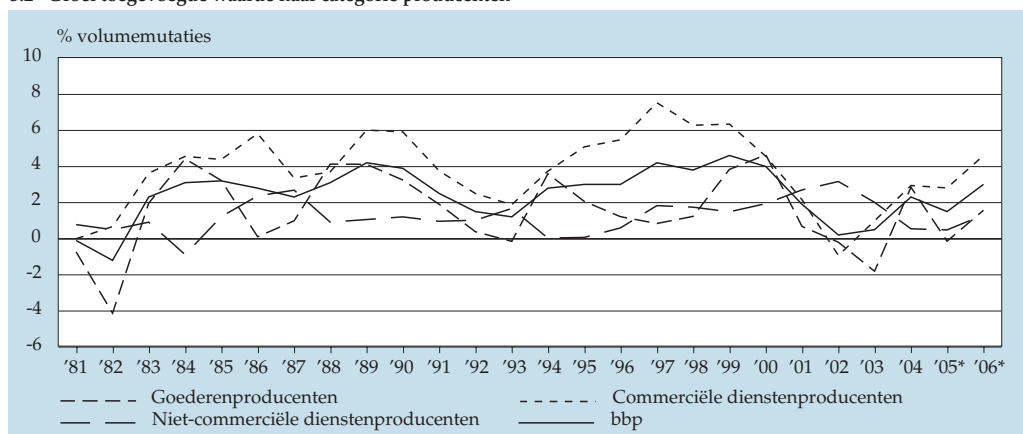
3.1 Bijdrage aan de economische groei per bedrijfstak, 2006*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Bijna alle bedrijfstakken leverden in 2006 een positieve bijdrage aan de groei van de Nederlandse economie. De groei werd alleen geremd door de licht negatieve bijdrage van de landbouw, bosbouw en visserij en de delfstoffenwinning. Evenals in het voorgaande jaar leverden de producenten van de commerciële diensten in 2006 veruit de grootste bijdrage aan de groei van het bbp. Van de totale groei van 3 procent kwam 2,3 procentpunt voort uit de ontwikkeling van de commerciële dienstverleners. Vooral de goede prestaties van de uitzendbranche en de handel wegen hier zwaar. Door de lagere productie van landbouwproducten en aardgas bleven de goederenproducenten met een bijdrage van 0,4 procentpunt ver achter. Hetzelfde gold voor de overheid en de zorg, die gezamenlijk bleven steken op een groeibijdrage van 0,3 procentpunt.

3.2 Groei toegevoegde waarde naar categorie producenten

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

De economische groei ging gepaard met een vermindering van de uitstoot van broeikasgassen met 2,1 procent. Vooral de uitstoot van CO₂, het belangrijkste broeikasgas, lag door een verminderde elektriciteitsproductie aanzienlijk lager dan in 2005. Door een lager gebruik van aardgas stootten ook de huishoudens voor het tweede achtereenvolgende jaar minder CO₂ uit. De uitstoot van verzurende stoffen nam in 2006 eveneens verder af.

Kader 3.a

Marktprijzen versus basisprijzen

De opbouw van het bbp

Het bruto binnenlands product (bbp) kan vanuit drie invalshoeken worden berekend: de inkomstenkant, de bestedingenkant en de productiekant. Vanuit de productiekant wordt het bbp bepaald door de totale toegevoegde waarde van alle bedrijfsklassen. De toegevoegde waarde is per bedrijfsklasse gelijk aan het verschil tussen de productie en het intermediair verbruik. Dit is de toegevoegde waarde tegen basisprijzen, er wordt hierbij nog geen rekening gehouden met productgebonden belastingen en subsidies en btw. Het bbp is echter gelijk aan de toegevoegde waarde tegen marktprijzen. Om het bbp te bepalen moet de totale toegevoegde waarde daarom vermeerderd worden met het saldo van productgebonden belastingen en subsidies en het verschil tussen de toegerekende en afgedragen btw.

Bruto binnenlands product vanuit de productiekant

	2005*	2006*	% mutatie 2006 t.o.v. 2005		
			<i>mld euro</i>	<i>waarde</i>	<i>prijs</i>
Productie (basisprijzen) (+)	956,1	1 015,2	6,2	2,9	3,2
Intermediair verbruik (aankooprijzen) (-) ¹⁾	504,2	541,6	7,4	3,9	3,4
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	451,9	473,6	4,8	1,7	3,0
Productgebonden belastingen (+)	60,6	65,2	7,4	.	.
Productgebonden subsidies (-)	4,3	4,4	2,3	.	.
Vershil toegerekende en afgedragen btw (+)	0,7	-0,1	.	.	.
Toegevoegde waarde (bruto, marktprijzen) = bbp (mp)	509,0	534,3	5,0	1,9	3,0

¹⁾ Exclusief aftrekbare btw.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Als maatstaf voor economische groei wordt de volumemutatie van het bbp gebruikt. Dit cijfer wordt samengesteld volgens internationale richtlijnen, zodat de bbp-groei van verschillende landen met elkaar kan worden vergeleken. De toegevoegde waarde tegen basisprijzen wordt gebruikt voor het onderling vergelijken van bedrijfstakken en -klassen.

3.3 Bedrijfstakkenoverzicht, 2006*

	Aandeel in totale toegevoegde waarde	Waarde			Prijs		
		Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde	Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde
Bedrijfstakken	%	% mutatie t.o.v. 2005					
Landbouw, bosbouw en visserij	2,2	6,6	5,7	7,9	7,0	5,1	10,0
Delfstoffenwinning	3,6	22,2	12,3	25,0	25,2	11,4	29,2
Industrie	13,3	7,3	10,1	-0,3	4,4	7,0	-2,6
Voedings- en genotmiddelenindustrie	2,3	4,8	6,9	-2,0	2,1	3,9	-3,9
Textiel- en lederindustrie	0,2	4,8	5,4	3,0	0,9	1,5	-0,6
Papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen	1,5	2,0	3,5	-0,2	1,0	2,2	-0,8
Aardolie-industrie	0,6	12,0	18,1	-24,4	13,4	19,7	-23,7
Chemische basisproductenindustrie	1,6	15,5	18,3	5,6	8,8	11,2	-0,1
Chemische eindproductenindustrie	0,6	1,9	4,6	-6,6	1,3	4,1	-7,5
Rubber- en kunststofindustrie	0,4	6,8	9,8	-0,9	2,3	4,8	-3,9
Basismetaal- en metaalproductenindustrie	1,6	8,6	12,0	1,7	6,5	9,3	0,7
Machine-industrie	1,3	8,9	9,8	7,0	1,8	2,4	0,5
Elektrotechnische industrie	0,7	3,1	4,8	-3,9	0,9	2,7	-6,2
Transportmiddelenindustrie	0,7	5,2	6,3	1,9	1,6	2,2	-0,2
Overige industrie	1,7	4,6	5,7	3,1	3,0	3,8	2,0
Energie- en waterleidingbedrijven	1,7	16,5	16,9	15,3	17,2	17,9	15,2
Bouwnijverheid	5,5	8,1	8,5	7,5	3,3	3,3	3,3
Burgerlijke en utiliteitsbouw	2,4	8,1	8,5	7,2	3,4	3,3	3,5
Grond-, water- en wegenbouw	1,0	11,7	11,7	11,8	3,1	3,4	2,7
Overige bouwnijverheid	2,2	6,1	6,0	6,1	3,3	3,2	3,4
Handel, horeca en reparatie	14,8	6,2	6,6	6,0	0,7	2,5	-0,8
Handel en reparatie	13,0	6,5	6,7	6,3	0,5	2,3	-0,9
Horeca	1,8	4,7	5,6	3,8	2,0	3,4	0,5
Vervoer, opslag en communicatie	7,1	3,6	3,9	3,1	1,2	2,1	0,1
Vervoer en dienstverlening t.b.v. vervoer	4,6	4,7	3,8	5,9	2,5	3,2	1,7
Post en telecommunicatie	2,5	1,3	4,1	-1,5	-1,5	-0,2	-2,8
Financiële en zakelijke dienstverlening	27,7	4,4	3,7	5,0	-0,1	-1,7	1,1
Financiële instellingen	6,6	-2,0	6,7	-9,2	-6,4	-0,4	-11,6
Verhuur van en handel in onroerend goed	8,0	4,5	-7,6	12,2	2,5	-11,1	11,3
Uitzendbureaus	2,7	17,9	16,1	18,3	2,1	1,3	2,3
Overige zakelijke dienstverlening	10,4	6,9	6,5	7,3	2,3	1,8	2,9
Overheid	11,3	3,7	5,9	2,4	2,4	2,3	2,4
Zorg en overige dienstverlening	12,7	4,3	4,6	4,2	1,8	2,2	1,6
Totaal ²⁾	100,0	6,2	7,4	4,8	2,9	3,9	1,7
Goederenproducenten	26,3	8,8	10,1	5,8	6,2	7,2	4,2
Commerciële dienstenproducenten	49,6	4,8	4,5	5,0	0,3	0,2	0,4
Niet-commerciële dienstenproducenten	24,1	4,0	5,2	3,3	2,1	2,2	2,0

¹⁾ Werkzame personen.

²⁾ Totale toegevoegde waarde (in basisprijzen) van Nederland in 2006: 473,6 miljard euro.

Volume			Arbeid ¹⁾		Milieu		
Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde	Volume	Productiviteit	Broeikas-effect	Verzuring	
							Bedrijfstakken
-0,4	0,6	-1,9	-2,1	0,2	-0,2	0,0	Landbouw, bosbouw en visserij
-2,4	0,8	-3,3	-3,3	0,0	-5,1	-0,5	Delfstoffenwinning
2,7	2,9	2,3	-0,8	3,2	-0,5	-3,4	Industrie
2,6	2,8	2,1	-1,0	3,0	-1,2	-10,6	Voedings- en genotmiddelenindustrie
3,8	3,8	3,7	-2,9	6,8	-6,9	-14,5	Textiel- en lederindustrie
1,0	1,3	0,6	-1,8	2,4	-2,5	-6,9	Papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen
-1,3	-1,3	-0,8	-1,9	1,1	-4,5	-2,9	Aardolie-industrie
6,2	6,4	5,7	-0,1	5,8	3,1	3,6	Chemische basisproductenindustrie
0,6	0,5	1,0	-1,6	2,7	2,2	-0,3	Chemische eindproductenindustrie
4,3	4,8	3,2	-1,4	4,7	4,7	-9,2	Rubber- en kunststofindustrie
2,0	2,5	1,1	-0,5	1,6	-2,9	-8,6	Basismetaal- en metaalproductenindustrie
7,0	7,3	6,5	-0,5	6,9	-4,0	-21,0	Machine-industrie
2,1	2,0	2,4	0,0	2,4	-4,1	-20,7	Elektrotechnische industrie
3,6	4,0	2,2	-2,1	4,4	-11,0	-17,5	Transportmiddelenindustrie
1,5	1,8	1,1	-0,2	1,3	-0,7	-4,4	Overige industrie
-0,6	-0,8	0,1	-3,6	3,8	-7,6	-2,9	Energie- en waterleidingbedrijven
4,7	5,0	4,1	2,9	1,1	-1,0	-2,1	Bouwnijverheid
4,5	5,0	3,6	3,2	0,4	-4,5	-0,9	Burgerlijke en utiliteitsbouw
8,3	8,1	8,8	2,5	6,2	4,9	0,9	Grond-, water- en wegebouw
2,7	2,7	2,6	2,9	-0,3	-3,6	-5,4	Overige bouwnijverheid
5,5	4,0	6,8	1,6	5,1	3,4	-6,8	Handel, horeca en reparatie
6,0	4,3	7,3	1,5	5,7	3,3	-7,4	Handel en reparatie
2,7	2,1	3,3	1,9	1,3	3,6	-3,6	Horeca
2,4	1,8	3,1	-1,0	4,0	-0,3	-12,7	Vervoer, opslag en communicatie
2,1	0,6	4,1	-0,8	4,9	-0,3	-12,8	Vervoer en dienstverlening t.b.v. vervoer
2,8	4,3	1,3	-1,4	2,8	5,0	-0,7	Post en telecommunicatie
4,6	5,5	3,9	6,1	-2,1	4,6	-4,5	Financiële en zakelijke dienstverlening
4,7	7,1	2,7	2,8	-0,1	10,5	-1,5	Financiële instellingen
2,0	3,9	0,8	1,9	-1,1	-0,6	-7,4	Verhuur van en handel in onroerend goed
15,4	14,6	15,6	13,1	2,2	6,4	-5,6	Uitzendbureaus
4,5	4,7	4,3	5,0	-0,6	0,4	-6,1	Overige zakelijke dienstverlening
1,3	3,6	0,0	-0,6	0,6	4,7	-1,5	Overheid
2,5	2,4	2,5	2,1	0,4	2,9	-0,6	Zorg en overige dienstverlening
					-1,2	-8,1	Huishoudens
3,2	3,4	3,0	1,8	1,2	-2,1	-6,0	Totaal ²⁾
2,4	2,8	1,6	0,0	1,5	-3,3	-1,0	Goederenproducenten
4,4	4,3	4,6	3,2	1,3	0,7	-12,2	Commerciële dienstenproducenten
1,9	2,9	1,3	1,0	0,3	-1,8	-8,1	Niet-commerciële dienstenproducenten

3.1 Overzicht bedrijfstakken

3.1.1 Goederenproducenten: bescheiden herstel dankzij bouw en industrie

De *goederenproducenten* herstelden zich in 2006 licht na de kleine krimp in 2005. Het volume van de toegevoegde waarde was 1,6 procent groter dan in het voorgaande jaar. De goederenproducenten leveren ruim 26 procent van de totale toegevoegde waarde in de Nederlandse economie; hun bijdrage van slechts 0,4 procentpunt aan de economische groei was dan ook teleurstellend. In feite remden de goederenproducenten met dit resultaat de economische groei. De delfstoffenwinning en de landbouw hadden een sterk drukkend effect op de ontwikkeling van de goederenproducenten. De oorzaak hiervan ligt echter niet zozeer in de stand van de conjunctuur maar vooral in de weersomstandigheden. De groei van de goederenproducenten werd gerealiseerd dankzij de aanhoudend sterke ontwikkeling van de bouwnijverheid en een opleving in de industriële productie. De bouw was de enige bedrijfstak onder de goederenproducenten waarin de werkgelegenheid toenam. In tegenstelling tot de rest van de Nederlandse economie bleef de werkgelegenheid bij de goederenproducenten per saldo gelijk.

3.4 Goederenproducenten

Aandeel in bbp	1995/1999	2000/2004	2005*	2006*	2006*	
26,3%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
	Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	2,8	3,9	3,8	5,8	124,7
	Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	1,8	1,2	-0,1	1,6	
	Exploitatieoverschot (bruto); waarde	2,7	5,0	9,0	9,8	65,5
Uitvoerquote						<i>1 000 arbeidsjaren</i>
38,7%	Arbeidsvolume (werkzame personen)	0,6	-1,6	-1,7	0,0	1 542,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Inkomen in de landbouw fors hoger ondanks daling van de productie

Voor de *landbouw* was 2006 een opmerkelijk jaar. Door de droogte en de hoge temperaturen in juni en juli en de overvloedige regen in augustus waren de oogsten in de akkerbouw slecht. Vooral de oogst van uien was aanzienlijk lager dan in 2005, maar ook de opbrengsten van de aardappel- en de graanvelden vielen sterk tegen. Hiermee was de oogst van belangrijke akkerbouwgewassen voor het tweede achtereenvolgende jaar lager dan in het jaar ervoor. Ook het productievolume van bloemen en planten was duidelijk lager. Dit kwam vooral door een aanhoudende

daling van de export van snijbloemen naar het belangrijkste afzetland Duitsland. Het productievolume van groenten nam eveneens af. Een positieve uitzondering hierop werd gevormd door de export van tomaten, die dankzij een uitbreiding van het areaal toenam. In de tuinbouw is evenveel geproduceerd als een jaar eerder. De veehouderij werd in augustus weliswaar opgeschrikt door gevallen van blauwtong, maar de invloed van deze ziekte bleef beperkt. De productie van varkens en pluimvee nam licht toe ten opzichte van het voorgaande jaar, de aanvoer van rundvee aan de slachterijen en de afzet van consumptie-eieren daalden elk met 2,5 procent.

Per saldo nam de toegevoegde waarde van de landbouw in 2006 af met ruim 2 procent. Daarmee was de groei voor het tweede achtereenvolgende jaar lager dan de groei van de economie als geheel. In 2003 en 2004 was de groei van de landbouw gemiddeld 4 procentpunt hoger dan de groei van de totale economie.

De afname van de productie leidde tot hogere afzetprijzen van de agrarische producten. Evenals in 2005 was het aanbod van agrarische producten op de Europese markten kleiner dan normaal door de sterk wisselende weersituatie. Hierdoor stond er minder druk op de prijzen van de meeste land- en tuinbouwgewassen. Akkerbouwgewassen waren gemiddeld liefst 40 procent duurder, de prijs van tuinbouwproducten steeg met gemiddeld 4 procent. De melkprijzen daalden, maar dit werd ruimschoots goedge maakt via de melkpremie van de Europese Unie. De prijs van runderen steeg gemiddeld met 10 procent. Dit kwam vooral door de prijsstijging van kalveren. Door de dreigende vogelgriep zijn consumenten sinds het najaar van 2005 terughoudend in de consumptie van pluimveevlees. Ter vervanging steeg de vraag naar kalfsvlees, waardoor de prijs van kalfsvlees in het voorjaar van 2006 fors is aangetrokken. Per saldo lagen de afzetprijzen in de landbouw gemiddeld 7,5 procent boven het niveau van 2005. Omdat de verbruiksprijzen gemiddeld 2,5 procent lager waren dan de afzetprijzen, nam het inkomen in de landbouw in 2006 fors toe. In paragraaf 3.2 wordt verder ingegaan op de ontwikkeling van het landbouwincome in Nederland en Europa.

Ook in de *visserij* zorgden forse stijgingen van de afzetprijzen voor een aanzienlijke stijging van het inkomen. De prijzen van belangrijke vissoorten als tong, schol, kabeljauw en tarbot namen het afgelopen jaar sterk toe. Tong, de vissoort waarvan de Nederlandse platvissector liefst driekwart van de hele EU-vangst opvist, werd ruim 20 procent duurder. Dit komt vooral doordat deze soort steeds schaarser wordt. De aanvoer van tong bij de Nederlandse visafslagen daalde met 25 procent ten opzichte van 2005. De stijging van de afzetprijzen was ruim voldoende om de gestegen brandstofprijzen te compenseren, waardoor het inkomen in de visserij steeg.

Minder aardgas

De productie van de *delfstoffenwinning* remde de groei van de economie in 2006. Mede onder invloed van de zeer warme herfstmaanden nam de aardgasproductie in de tweede helft van het jaar sterk af. Het volume van de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning was daardoor in 2006 ruim 3 procent kleiner dan in het voorgaande jaar. De lagere productie had geen negatieve gevolgen voor de aardgasbaten, dankzij de forse prijsstijging van aardgas nam het inkomen in de delfstoffenwinning sterk toe. De ontwikkeling van het inkomen in deze bedrijfstak wordt verder besproken in paragraaf 3.2.

Net als in het jaar ervoor leverde de delfstoffenwinning in 2006 een negatieve bijdrage aan de groei van het Nederlandse bbp. De laatste sterke stijging van de aardgasproductie, en daarmee de laatste positieve bijdrage van de delfstoffenwinning aan de groei van de Nederlandse economie, dateert uit 2004. Toch kan er ook een positieve kanttekening worden gemaakt bij de gepresenteerde cijfers. De daling in de winning van aardgas zorgt ervoor dat de voorraad aardgas minder is geslonken dan in het voorgaande jaar.

Industrie leeft op

Dankzij een sterke groeispurt in het vierde kwartaal leverde de *industrie* in 2006 met een groei van 2,3 procent weer een substantiële bijdrage aan de economische groei. Met uitzondering van 2004 bleven de prestaties van de industrie sinds 2000 opvallend achter bij de rest van de Nederlandse economie. In 2004, het jaar van het economisch herstel, trok de groei van de bedrijfstak weliswaar fors aan, maar deze viel vervolgens terug naar een nulgroei in 2005. Nu lijkt het er op dat de industrie toch aansluiting heeft gevonden bij de opgang van de conjunctuur. De groei van de industrie is gestimuleerd door de sterke stijging van de investeringen en de export. Zo zorgde de grote vraag naar nieuwe machines en bedrijfsauto's voor een forse groei bij zowel de machinebouw- als de transportmiddelenindustrie. Maar ook de vraag naar chemische basisproducten trok flink aan. Alleen in de aardolie-industrie en de basismetaalindustrie daalde het productievolume licht.

De omzet van de Nederlandse industrie was in 2006 ruim 7 procent hoger dan een jaar eerder. Deze toename komt voor ongeveer twee derde voor rekening van hogere afzetprijzen. De prijsstijgingen waren net als in 2005 het hoogst in de aardolie- en de chemische basisindustrie. De gemiddelde prijsstijging van de verbruikte grond- en hulpstoffen lag echter een stuk hoger waardoor de inkomensontwikkeling van de industrie licht negatief uitpakte. Doordat de hogere olieprijs pas met vertraging kan worden doorberekend in de afzetprijzen nam het inkomen in de aardolie-industrie het sterkst af (-24,4 procent). Ook in de chemische eindproductenindustrie

(-6,6 procent) en de elektrotechnische industrie (-3,9 procent) stond het gevormde inkomen onder druk.

Hieronder volgt een overzicht van de ontwikkelingen in de belangrijkste branches van de Nederlandse industrie.

Het productievolume van de *voedings- en genotmiddelenindustrie* steeg in 2006 met 2,6 procent. Dat was de hoogste groei in deze eeuw. De toegevoegde waarde daalde echter omdat een aantal branches de nadelen ondervonden van de fors gestegen prijzen van energie, aardappelen, granen en andere gewassen. In de aardappel-, groente- en fruitverwerkende industrie was de nominale daling met circa 33 procent verreweg het grootst. In 2005 kampte deze branche ook al met een forse inkomensdaling. Dit kwam toen vooral door de sterk gedaalde afzetprijzen als gevolg van de prijzenoorlog in de supermarkten.

Voor de *chemische basisindustrie* was 2006 een goed jaar. De volumegroei van de toegevoegde waarde bedroeg 5,7 procent. In 2005 was er in deze branche nog een krimp van 1,2 procent. De producten van de basischemie werden bijna 9 procent duurder. Dit ging ten koste van de *chemische eindproductenindustrie en de rubber- en kunststofindustrie* die veel gebruik maken van de producten uit de basischemie. Hun ruilvoet ging door de prijsstijgingen voor het derde achtereenvolgende jaar achteruit, waardoor het gevormde inkomen van deze branches lager uitviel dan in 2005. In de rubber- en kunststofindustrie bleef het verlies beperkt door een behoorlijke groei van de productie. De branche levert veel producten aan de auto-industrie en de bouwnijverheid, die beide in 2006 een zeer positieve ontwikkeling doormaakten.

De *metaalindustrie* bestaat uit de basismetaleen- en de metaalproductenindustrie. In de basismetaleen had de ijzer- en staalindustrie een matig jaar. De productie nam nauwelijks toe en door de hoge invoerprijzen van metaalertsen daalde het inkomen in deze branche met circa 14 procent. Afgezien van de lagere productie was 2006 voor de non-ferro-industrie daarentegen een uitstekend jaar. De non-ferrometalen noteerden een explosieve prijsstijging van circa 40 procent. Hierdoor steeg het inkomen van deze branche met ongeveer 38 procent. De productie van de metaalproductenindustrie was 3,4 procent hoger dan in 2005 en herstelde zich daarmee enigszins ten opzichte van het voorgaande jaar.

Binnen de *elektrotechnische industrie* liepen de ontwikkelingen in 2006 sterk uiteen. Vooral voor de producenten van kantoormachines was het een slecht jaar. Er werd minder geproduceerd en de verkoopprijzen namen sterk af, waardoor het inkomen in deze branche met circa 25 procent afnam. Ook voor de producenten van audio-, video- en telecomapparaten viel 2006 tegen. Mede door de hevige concurrentie in deze branche konden de kostenstijgingen niet in de afzetprijzen worden doorbere-

kend, waardoor ondanks het licht gestegen productievolume het inkomen met circa 15 procent terugliep. Andere onderdelen van de elektrotechnische industrie presteerden beter en krikten de volumegroei van de totale branche nog op tot 2,4 procent.

De *transportmiddelenindustrie* herstelde in 2006 sterk van de krimp van het productievolume in 2005. Dit herstel was vooral te danken aan de toegenomen binnen- en buitenlandse vraag naar vrachtauto's en autobussen. Dat bood meer dan voldoende compensatie voor de sterke terugval van de productie van personenauto's. Door het stopzetten van een productielijn werden in Nederland 25 procent minder auto's geproduceerd dan in 2005. Het volume van de toegevoegde waarde van de transportmiddelenindustrie groeide in 2006 met 2,2 procent tegen een afname van 4,1 procent in 2005.

Bouwnijverheid floreert

De *bouwnijverheid* is in 2006 sterk gegroeid. Nadat de bouw in 2005 voor het eerst in drie jaar een duidelijke groei noteerde, nam het productievolume in 2006 met bijna 5 procent toe. Net als in 2005 deed het belangrijkste deel van de productiegroei zich voor bij de nieuwbouw van woningen en de grond-, weg- en waterbouw. De oplevering van nieuwe woningen steeg in 2006 met 8 procent tot een totaal van 72 duizend. Dit komt vooral door de stijging van 53 procent bij de meergezinshuurwoningen. Het aantal opgeleverde eengezinshuurwoningen daalde echter. Bij de koopwoningen nam zowel de oplevering van eengezins- als van meergezinswoningen toe. Er is sprake van een meergezinswoning als binnen een gebouw op verschillende etages zelfstandige woningen aanwezig zijn, zoals in flats en appartementengebouwen.

De sterke economische groei heeft ook geleid tot een toegenomen vraag naar kantoren. Hierdoor kwam er in 2006 een einde aan de jarenlange afname in de nieuwbouw van gebouwen. Het aantal verleende bouwvergunningen steeg voor het derde achtereenvolgende jaar sterk. Al sinds het einde van 2002 ligt het aantal nieuwe vergunningen aanzienlijk boven het aantal opgeleverde woningen. Het totaal nog te bouwen woningen blijft hierdoor sterk toenemen.

De gemiddelde bouwrijzen stegen in 2006 met 3,3 procent. Dat is iets meer dan in 2005. De prijs van nieuwbouwwoningen steeg met 3,6 procent het meest, terwijl de prijzen van de grond-, weg- en waterbouw en het onderhoud aan gebouwen met 3 procent het minst stegen.

Het herstel van de bouwnijverheid heeft ook een zeer duidelijk effect gehad op de werkgelegenheid. Het arbeidsvolume nam met bijna 3 procent toe. Ondanks deze toename van de werkgelegenheid worden er in de bouw nog altijd op grote schaal bouwvakkers gezocht. Aan het eind van 2006 stonden er bijna 15 duizend vacatu-

res open tegenover bijna 10 duizend het jaar ervoor. Dit aantal is echter nog niet zo hoog als in de vorige hoogtijdagen van de bouw rond 2000.

3.1.2 Commerciële dienstenproducenten blijven sterk groeien

Net als in het voorgaande jaar had de *commerciële dienstverlening* in 2006 de hoogste groei. Het volume van de toegevoegde waarde was 4,6 procent groter dan in 2005. Daarmee werd 2,3 procentpunt bijgedragen aan de uiteindelijke economische groei van 3,0 procent. De groei van de uitzendbranche was weer uitbundig. Dankzij het aantrekken van de consumptie herstelde de omzet bij de horeca en de groot- en detailhandel zich sterk. De commerciële dienstverlening leverde met een stijging van 3,2 procent ook de sterkste verbetering van de werkgelegenheid. In vergelijking met de stijging van 0,4 procent in 2005 was het herstel van de werkgelegenheid daarmee fors. De commerciële dienstverleners nemen bijna de helft van de totale toegevoegde waarde in de Nederlandse economie voor hun rekening.

3.5 Commerciële dienstenproducenten

Aandeel in bbp	1995/1999	2000/2004	2005*	2006*	2006*
49,6%	<i>mutaties in %</i>				<i>mln euro</i>
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	7,6	4,4	3,6	5,0	235,0
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	6,1	1,9	2,8	4,6	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	7,6	4,0	5,4	4,5	111,4
Uitvoerquote					1 000
14,0%					arbeidsjaren
Arbeidsvolume (werkzame personen)	4,1	-0,1	0,4	3,2	3 037,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Nederlandse handel profiteert van sterke toename consumptie.

Het krachtige herstel van de consumptie heeft zijn uitwerking op de handelsector niet gemist. De *groothandel* en de *detailhandel* vertoonden een sterke groei ten opzichte van 2005. Daarbij was de volumegroei van de toegevoegde waarde van de groothandel nog een stuk hoger dan die van de detailhandel. Het krachtige herstel van de detailhandel in 2006 volgde op drie achtereenvolgende jaren met achterblijvende omzetten. De winkels in non-foodartikelen realiseerden de hoogste omzetgroei. Vooral de winkels in woninginrichtingsartikelen en consumentenelektronica verkochten meer dan in 2005. Maar ook de foodsector draaide duidelijk beter, vooral de supermarkten. Hun omzet liep in 2005 door de prijzenoorlog nog licht terug, in 2006 boekten zij echter 4 procent meer omzet.

Een belangrijk onderdeel van de detailhandel is de autobranche. In 2006 werden er in totaal 484 duizend nieuwe personenauto's verkocht. Dit is 4 procent meer dan in 2005. Het totaal aantal verkochte nieuwe personenauto's is daarmee voor het eerst sinds 1999 weer toegenomen. Na de topjaren 1999 en 2000, waarin respectievelijk 611 duizend en 598 duizend nieuwe auto's werden verkocht, namen de verkopen elk jaar af. De markt van nieuwe personenauto's voor privégebruik, die in 2002 voor het laatst groeide, is in 2006 met 5,5 procent toegenomen. De zakelijke markt voor personenauto's is al sinds 2004 in herstel en groeide in 2006 met bijna 3 procent.

Na vijf magere jaren nam ook de omzet van de horeca in 2006 weer flink toe. Hotels en restaurants profiteerden van de toename van de consumptie door huishoudens, maar ook van een flinke stijging van het zakelijk gebruik. Daarnaast kwamen er bijna 10 procent meer buitenlandse toeristen naar Nederland dan in 2005. De ontwikkelingen in de horeca en de handel worden verder toegelicht in paragraaf 3.2.

Uitstekende prestaties transportbedrijven

De bedrijfstak *vervoer, opslag en communicatie* boekte goede resultaten in 2006. Het productievolume steeg met 2,4 procent en de toegevoegde waarde met ruim 3 procent. De gemiddelde prijs van de verbruikte grond- en hulpstoffen steeg echter iets harder dan de gemiddelde productieprijzen. Dit was voornamelijk het gevolg van de aanhoudende stijging van de prijs van brandstof, hoewel de stijging niet zo fors was als in 2005. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde bleef hierdoor in alle branches iets achter bij die van de productiewaarde.

De gunstige ontwikkeling van de wereldeconomie vertaalde zich in 2006 in een sterke stijging van de productie van de *luchtvaart*. Mede dankzij een flinke toename van het aantal passagiers op intercontinentale vluchten nam het productievolume van de luchtvaart met ruim 5 procent toe. Ondanks sterke concurrentie van andere luchtvaartmaatschappijen en van de zeevaart werd er ook meer vracht vervoerd. De hogere kosten voor brandstof en beveiliging, onder meer door de scherpe controles op vloeibare stoffen die in augustus werden ingevoerd, zijn grotendeels gecompenseerd door toeslagen en duurdere ticketprijzen. De toegenomen populariteit van intercontinentale vluchten leidde ook tot groei bij de *reisbureaus*. Zij ondervinden echter wel steeds sterkere concurrentie van internetreiswinkels en luchtvaartmaatschappijen die zelf tickets verkopen.

De *zeevaart* profiteerde vooral van de toegenomen handel met China. Waar op andere routes sprake was van overcapaciteit in de containervaart, was de vraag op de vaart naar China groter dan het aanbod. De binnenvaart profiteert van de toenemende drukte op de weg. Binnenvaartschepen worden steeds vaker als alternatief voor goederenwegvervoer gezien. De omzet van de binnenvaart steeg dan ook met 10 procent.

Het *wegvervoer* ondervindt niet alleen veel hinder van de almaar toenemende filedruk en de sterke stijging van de brandstofprijzen, maar ook van toenemende internationale concurrentie. Vanwege lagere loonkosten kunnen buitenlandse bedrijven vaak voor lagere tarieven rijden dan de Nederlandse bedrijven. De prijsstijging van ingevoerd wegtransport is met ruim 1 procent dan ook lager dan de prijstoename van het Nederlandse transport. Het volume van ingevoerd wegtransport nam met bijna 7 procent toe ten opzichte van 2005. De ontwikkelingen in de Nederlandse transportsector worden verder belicht in paragraaf 2.4.

De *postbedrijven* opereren in een krimpende markt waarin de concurrentie toeneemt. Het productievolume van postdiensten nam in 2006 met ruim 1 procent af, voornamelijk door de afname van de verzending van bankafschriften. Ook de werkgelegenheid binnen de postbranche staat onder druk. Het productievolume van de *telecom* groeide in 2006 met bijna 4 procent. Nieuwe diensten als breedbandinternet, bellen via internet (VoIP) en digitale televisie deden het goed en ook de vraag naar mobiele datadiensten nam toe. Door de grote concurrentie wordt bellen steeds goedkoper. De prijs van vaste telefonie daalde in 2006 ongeveer 1 procent, terwijl mobiele telecom circa 4 procent goedkoper werd. De prijs van internetdiensten daalde met ongeveer 6 procent.

Groei bankwezen houdt aan

Net als in voorgaande jaren was er in 2006 sprake van een sterke groei van het Nederlandse *bankwezen*. De volumegroei van de toegevoegde waarde was met bijna 6 procent wel iets minder groot dan in eerdere jaren. De belangrijkste bijdrage aan de groei werd geleverd door de indirect gemeten diensten en de provisies. De toename van de indirecte opbrengsten is vooral te danken aan de groei van de bij banken aangehouden deposito's.

De provisies zijn een directe inkomstenbron van de banken. Deze worden ontvangen voor de financiële dienstverlening die banken bieden. In 2006 stegen de provisieinkomsten met bijna 6 procent. In 2005 was dat nog bijna 11 procent. De stijging van de provisieinkomsten in 2006 kwam vooral door een flinke toename van de provisie bij bemiddeling in financieringen en de sterke groei van het aantal effectentransacties.

Naast de banken profiteerden ook de financiële hulpbedrijven, zoals taxateurs, verzekerings- en pensioenadviseurs en effectenmakelaars van de gunstige economische ontwikkelingen. De toegevoegde waarde lag in deze branche ongeveer 10 procent hoger dan een jaar eerder. De grote hoeveelheid effectentransacties die in 2006 plaatsvond, had daarbij een significante invloed op de ontwikkeling van de omzet.

Hoge groei uitzendbranche

De sterke ontwikkeling die de *uitzendbranche* sinds 2004 doormaakt, kreeg een krachtig vervolg in 2006 met de hoogste groei in acht jaar tijd. De opleving van de Nederlandse economie werd in 2004 binnen de commerciële dienstverlening het eerst zichtbaar bij de uitzendbureaus. In een conjuncturele herstelfase zijn bedrijven geneigd knelpunten in de personeelsbezetting op te lossen met de inzet van flexibele arbeidskrachten. Na vijf magere jaren begon de uitzendbranche in 2004 dankzij de eerste voorzichtige tekenen van economisch herstel weer te groeien. Deze opleving zette de afgelopen twee jaar zeer krachtig door.

Kader 3.b

Verskillende fases van het uitzendwerk

De kans om via het uitzendbureau een vast contract af te dwingen hangt samen met de lengte van de periode waarin voor een uitzendbureau wordt gewerkt. Dit is vastgelegd in het fasensysteem. Hoe meer fasen de uitzendkracht doorloopt, des te meer rechten er worden verworven en des te vaster de relatie met de uitzendonderneming wordt. Er zijn drie fasen. In fase A werkt de uitzendkracht meestal op basis van het uitzendbeding. Dit betekent dat de uitzendovereenkomst stopt zodra de opdracht is beëindigd, of zodra de uitzendkracht zelf stopt met werken. Na het doorlopen van deze fase komt de uitzendkracht in fase B, die twee jaar of acht contracten duurt. In fase B worden zolang de uitzendovereenkomst loopt ook niet-gewerkte uren, bijvoorbeeld bij ziekte, uitbetaald. Uiteindelijk komt de uitzendkracht in fase C. Deze fase is voor onbepaalde tijd. Hierbij moet de inlener een gedeelte van het loon doorbetalen als de opdracht met de uitzendonderneming wordt beëindigd. In de eerste fase komen de rechten van de uitzendkracht nauwelijks overeen met de rechten van een vaste werknemer. In een later stadium nemen de rechten van de uitzendkracht toe.

De hoogste groei werd in het afgelopen jaar gerealiseerd bij de uitzendkrachten die actief waren in de latere fasen van een uitzendcontract (fase B of C). Hier trok de groei fors aan, van 3 procent in 2005 naar 18 procent in 2006. Het uitzendwerk in fase A nam met 17 procent toe, evenveel als in 2005. Door deze gunstige marktontwikkeling kwam de volumemutatie van de toegevoegde waarde van de uitzendbureaus uit op 15,6 procent, de grootste stijging sinds 1998.

Overige zakelijke dienstverlening profiteert van hoogconjunctuur

Bijna alle onderdelen van de *overige zakelijke dienstverlening* plukten in 2006 de vruchten van de intrede van de hoogconjunctuur. Het productievolume groeide gemiddeld met 4,5 procent. Het verbruiksvolume nam iets sterker toe, vooral door de inzet van extra uitzend- en detacheringskrachten. De reële toegevoegde waarde

groeide met 4,3 procent. De prijsstijgingen van de geproduceerde diensten waren met ruim 2 procent gematigd.

De *ingenieursbureaus* hadden in 2006 de wind mee. Door de hoge olieprijs werd veel onderzoek gedaan naar nieuwe aardolievelden, waarvan een deel van de ingenieursbureaus profiteerde. Daarnaast leverden grote infrastructurele werken zoals bruggen en tunnels extra werk op. Ook de *architectenbureaus* profiteerden van een grotere vraag naar hun diensten. Het aantal verleende bouwvergunningen steeg met ruim 7 procent. De daarmee samenhangende bouwsommen waren zelfs meer dan 16 procent hoger dan in 2005. De bouwsommen voor bedrijfsgebouwen namen vrijwel even sterk toe als die voor woningbouw.

De *accountants* kampen met een krappe arbeidsmarkt. Er is meer vraag naar personeel dan de opleidingen aanleveren. De salarissen zijn hierdoor noodgedwongen flink omhoog gebracht. De accountancytak had extra werk door de wijzigingen in de internationale wet- en regelgeving op het gebied van verslaggeving en interne financiële beheersing. De financiële en belastingadvisering is, vooral door de hausse in fusies en overnames, in 2006 nog harder gegroeid dan de accountancy-activiteiten. De invloed van private equity en hedge funds is hierbij duidelijk merkbaar. De *advocatuur* profiteert ook sterk van de toename van het aantal bedrijfsovernames. Daarnaast hebben de advocaten ook steeds meer werk vanwege de toenemende juridisering van de samenleving in algemene zin. Het aantal advocaten is sinds 2003 met zo'n 15 procent toegenomen tot 14 duizend. Het aantal behandelde zaken groeide in vijf jaar met de helft tot ruim 1 miljoen per jaar.

De *reclamebureaus* zijn de enige dissonant binnen de zakelijke dienstverlening. Hevige concurrentie zette de marges onder druk. In 2006 draaide één op de vijf reclamebureaus met verlies.

3.1.3 *Niet-commerciële dienstenproducenten: groei door zorgsector*

De groei van de *niet-commerciële dienstverlening* was in 2006, net als in het voorgaande jaar, bescheiden. Het volume van de toegevoegde waarde van de zorg en de overheid nam met 1,3 procent toe. Deze groei kwam geheel voor rekening van de zorgsector, want de productie van de overheid bleef nagenoeg gelijk. Sinds 2003 blijven de niet-commerciële dienstenproducenten duidelijk achter bij de rest van de Nederlandse economie. De werkgelegenheid bij de overheid daalde voor het derde achtereenvolgende jaar. In de zorg stijgt de werkgelegenheid echter al jaren, in 2006 met circa 3 procent.

3.6 Niet-commerciële dienstenproducenten

Aandeel in bbp	1995/1999	2000/2004	2005*	2006*	2006*
24,1%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	4,2	6,9	2,7	3,3	113,9
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	1,1	2,1	0,5	1,3	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	4,8	7,6	4,0	4,3	31,3
Uitvoerquote					1 000 arbeidsjaren
2,1%					
Arbeidsvolume (werkzame personen)	1,8	2,2	-0,1	1,0	1 998,5

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Hogere groei in de zorg

De productiewaarde van de *gezondheids- en welzijnszorg* steeg in 2006 met 4,7 procent. Het grootste deel van de groei van de productie komt door een groter beroep op de zorg. In totaal is in het afgelopen jaar 3 procent meer zorg gebruikt dan in 2005. De groei van het zorggebruik is daarmee ongeveer 1 procentpunt hoger dan in het voorgaande jaar. De toename van de verleende zorg werd min of meer gelijk verdeeld over de ziekenhuizen, de verpleeginstellingen en de gehandicaptenzorg. De zorg wordt elk jaar duurder, maar sinds 2002 is er wel een afnemende trend te zien in de jaarlijkse prijsstijging. In 2006 bedroeg de prijsstijging ten opzichte van het voorgaande jaar 1,6 procent. De tarieven van huisartsen en fysiotherapeuten namen echter wel flink toe. De stijging van 15 procent bij de huisartsen is vooral het gevolg van een andere wijze van declaratie door de invoering van het nieuwe zorgstelsel. De tarieven van fysiotherapeuten stegen met liefst 17 procent. Volgens de verzekeraars en fysiotherapeuten is deze prijsstijging een inhaalslag naar marktconforme tarieven.

Overheid stabiliseert

Na dalingen van 0,2 procent in 2004 en 0,3 procent in 2005 bleef het volume van de toegevoegde waarde bij de *overheid* in 2006 gelijk. De ontwikkelingen tussen 2004 en 2006 zijn daarmee aanzienlijk bescheidener dan de stijgingspercentages in de jaren 2000 tot en met 2003, toen de groei gemiddeld 1,8 procent bedroeg. Verschillende onderdelen van de overheid vertoonden nog wel enige groei. Zo nam de toegevoegde waarde bij defensie met 1,5 procent toe en groeide het gesubsidieerd onderwijs met iets meer dan 1 procent. Bij het algemeen bestuur daalde de toegevoegde waarde daarentegen met 1,1 procent.

De groeipercentages bij de overheid zijn beïnvloed door de invoering van het nieuwe zorgstelsel. De ziekenfondsen die voorheen tot de overheid werden gerekend, behoren vanaf 1 januari 2006 tot de verzekeringsinstellingen en daarmee tot de commerciële dienstverlening. Door het overhevelen van de voormalige ziekenfondsen naar het bedrijfsleven zijn deze kosten bij de overheid weggevallen. Daardoor is de toegevoegde waarde van de overheid met ongeveer 450 miljoen euro gedaald. Indien voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel wordt gecorrigeerd, zou de daling bij het algemeen bestuur omslaan in een stijging van 0,6 procent. De toegevoegde waarde van de totale overheid zou in dat geval geen pas op de plaats maken, maar groeien met 0,8 procent.

In 2006 bedroeg de toegevoegde waarde van de bedrijfstak overheid 53,7 miljard euro. Dit komt overeen met ruim 10 procent van het bbp. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de overheid wordt sterk beïnvloed door de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Het verloop van de toegevoegde waarde van de overheid in het afgelopen decennium wordt verder belicht in paragraaf 3.2.

Kader 3.c

De ontwikkeling van de multifactorproductiviteit

De productiviteit van een productieproces is de hoeveelheid output die geproduceerd wordt afgezet tegen de hoeveelheid input. De meest bekende productiviteitsmaatstaf is de arbeidsproductiviteit. Deze wordt doorgaans bepaald door de toegevoegde waarde (de output) te delen door het aantal gewerkte uren (de input). Arbeid is echter maar één van de inputfactoren in het productieproces. Arbeidsproductiviteit geeft daarom slechts een gedeeltelijk beeld van het productieproces. Als een bedrijf werknemers (arbeid) vervangt door machines (kapitaal), stijgt bij gelijkblijvende output de arbeidsproductiviteit. Dezelfde hoeveelheid producten wordt immers geproduceerd door minder mensen. Tegelijkertijd heeft het bedrijf echter wel stijgende kapitaalkosten. De stijging van de totale productiviteit van het bedrijf zal in dit geval dan ook lager zijn dan de stijging van de arbeidsproductiviteit. Als het bedrijf meer extra kosten heeft aan zijn machines dan wordt bespaard op arbeid, zal er zelfs sprake zijn van een daling van de totale productiviteit van het bedrijf.

Voor een volledig beeld van de productiviteitsontwikkeling van een bedrijf of bedrijfstak moet daarom rekening worden gehouden met alle inputs in het productieproces. Een maatstaf voor productiviteit die met alle bekende inputs rekening houdt, wordt multifactorproductiviteit (MFP) genoemd. De ontwikkeling van de multifactorproductiviteit wordt bepaald door de verandering van de productie te verminderen met de verandering van de gezamenlijke inputs. De inputs zijn arbeid, de kapitaalgoederenvoorraad en het verbruik. De cijfers

voor productie en verbruik worden hierbij geconsolideerd. Dat wil zeggen dat zij worden gecorrigeerd voor onderlinge leveringen binnen een bedrijfstak, zodat de bedrijfstak wordt beschreven alsof het een enkel bedrijf is.

In 2006 is de geconsolideerde productie van de Nederlandse economie (exclusief overheid, onderwijs en verhuur van en handel in onroerend goed) met 3,6 procent gegroeid. De totale inputs namen met 2,4 procent toe. Deze groei wordt voornamelijk veroorzaakt door de groei van de inzet van arbeid en van het verbruik. De inzet van kapitaalgoederen is vrijwel gelijk gebleven. De multifactorproductiviteitsgroei bedraagt 1,1 procent. Het totale productieproces verliep in 2006 dus 1,1 procent efficiënter dan in 2005. Met 1,1 procent ligt de ontwikkeling van de multifactorproductiviteit voor het derde jaar op rij hoger dan het gemiddelde over de afgelopen 10 jaar.

Multifactorproductiviteitsontwikkeling van de Nederlandse economie¹⁾

	1996/1999	2000/2004	2005*	2006*
	<i>mutaties in %</i>			
Geconsolideerde productie	4,7	1,8	2,0	3,6
Geconsolideerde inputs	3,9	1,0	0,9	2,4
MFP ontwikkeling	0,8	0,8	1,1	1,1

¹⁾ Exclusief overheid, onderwijs en verhuur van en handel in onroerend goed.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

3.2 Enkele bedrijfstakken nader belicht

Forse stijging inkomen in de Nederlandse landbouw

Het bruto reëel inkomen van de landbouw (het totaal van de loonsom en het bruto exploitatie-overschot gecorrigeerd voor inflatie) is in 2006 gestegen tot ruim 9 miljard euro. Hiermee was het inkomen meer dan 9 procent hoger dan in 2005. Sinds 1997 groeide het landbouwincome niet meer zo hard. Vooral de akkerbouwers profiteerden sterk. Ondanks tegenvallende oogsten verdubbelde hun inkomen bijna. Bij tuinders en veehouders steeg het inkomen met respectievelijk bijna 1 en 5 procent.

3.7 Landbouw, bosbouw en visserij

Aandeel in bbp	1995/1999	2000/2004	2005*	2006*	2006*
2.2%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	-0,5	0,5	2,6	7,9	10,4
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	1,3	1,1	0,4	-1,9	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	-1,4	-1,4	3,2	14,2	7,5
Multifactorproductiviteit ¹⁾	0,8	0,1	0,5	0,8	
Uitvoerquote					<i>1 000 arbeidsjaren</i>
39,3%					
Arbeidsvolume (werkzame personen)	-0,1	-2,1	-1,2	-2,1	209,1

¹⁾ Ontwikkelingen in multifactorproductiviteit zijn pas vanaf 1996 beschikbaar.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

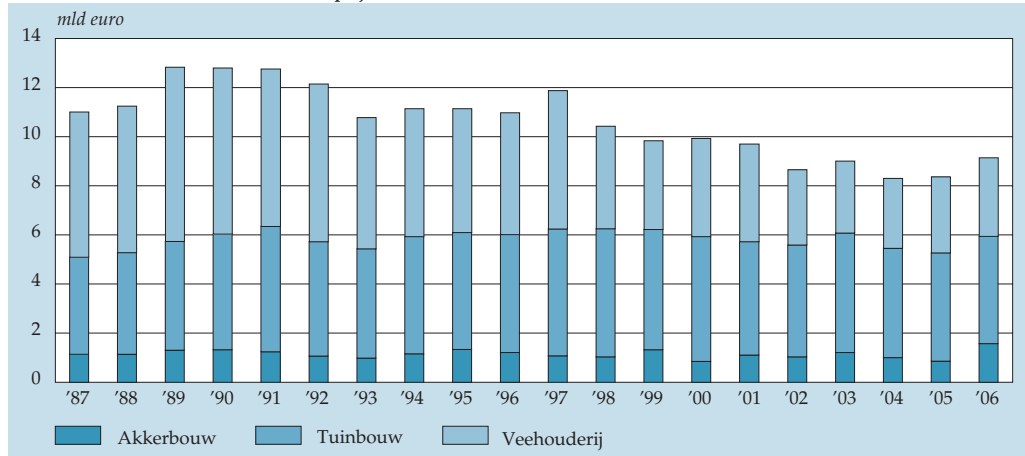
De toename van het landbouwinkomen in 2006 is veroorzaakt door hogere prijzen van landbouwproducten en een achterblijvende kostenstijging. Vooral producten uit de akkerbouw werden aanzienlijk duurder dan een jaar eerder. Daarnaast steeg het inkomen door een toename van de ontvangen subsidies. De Nederlandse boeren ontvingen 300 miljoen euro meer aan EU-subsidies dan een jaar eerder. Dit kwam mede doordat belangrijke EU-premies ontkoppeld werden van de productie.

Het nettolandbouwinkomen per arbeidsjaar vertoont een zeer grillig verloop¹⁾. Jaren met een sterke stijging worden afgewisseld met jaren waarin het inkomen van een boer meer dan 10 procent afneemt. Gemiddeld nam het nettolandbouwinkomen in de afgelopen twintig jaar jaarlijks met 0,4 procent toe. Hiermee bleef het inkomen van de landbouwers duidelijk achter bij de ontwikkeling van het inkomen in de gehele Nederlandse economie. Dit steeg tussen 1987 en 2007 jaarlijks met gemiddeld 1,2 procent.

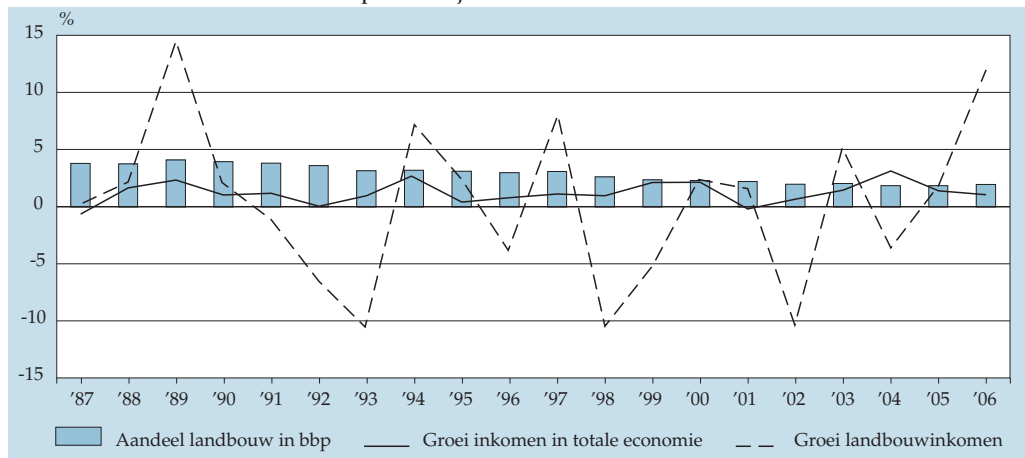
Het nettolandbouwinkomen per arbeidsjaar nam in 2006 echter met liefst 12 procent toe. Daarmee was de stijging van het landbouwinkomen per arbeidsjaar in Nederland het hoogst van alle EU-landen. In veel andere lidstaten steeg het inkomen van de boeren ook. Van landbouwers in Slovenië, Malta, Italië, Estland, Finland en Ierland nam het inkomen per arbeidsjaar echter af. De forse daling van 13 procent in Ierland kwam vooral door lagere subsidieontvangsten.

¹⁾ Het netto-inkomen bestaat hier uit het bruto-inkomen minus de afschrijvingen.

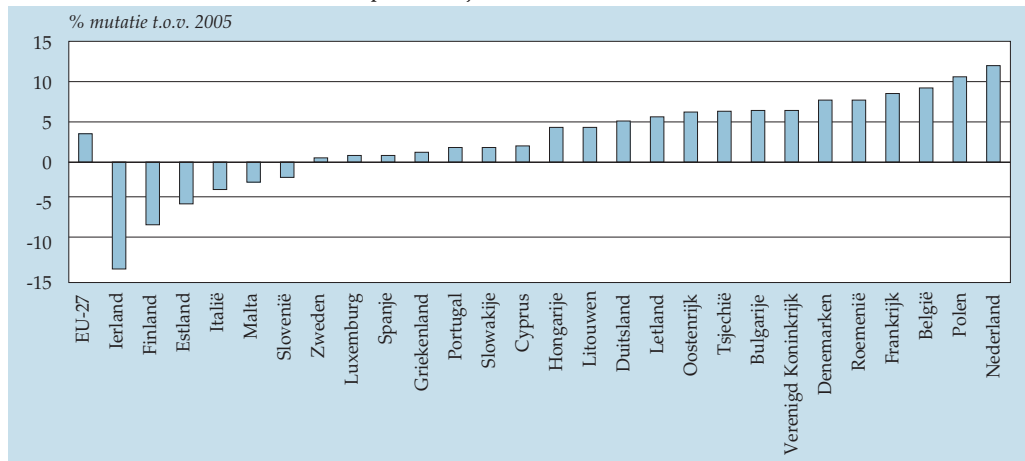
3.8 Reëel landbouwinkomen (bruto), prijsniveau 2006

3.9 Groei netto reëel landbouwinkomen per arbeidsjaar

3.10 Groei netto reëel landbouwinkomen per arbeidsjaar in 2006

In de EU nam het gemiddelde landbouwincome per arbeidsjaar met bijna 4 procent toe. De sterke stijging hangt samen met de afname van de werkgelegenheid in deze bedrijfstak. In Nederland nam het arbeidsvolume in de landbouw, evenals in de EU, in 2006 met 2,5 procent af. Het inkomen werd dus over minder werkzame personen in de landbouw verdeeld. Dit was ook de trend in de afgelopen 20 jaar. De productie in de landbouw daalde weliswaar in deze jaren, maar het arbeidsvolume daalde door de schaalvergroting nog harder.

Doordat de inzet van arbeid en kapitaal in de landbouw sterker dalen dan de productie neemt de multifactorproductiviteit al jarenlang toe (zie kader 3.c). De gemiddelde stijging van de multifactorproductiviteit in de landbouw in het afgelopen decennium verhult wel het grillige verloop in de afzonderlijke jaren. Door ingrijpende dierziekten als mond- en klauwzeer en varkenspest viel de productiviteit in sommige jaren ver terug.

Lagere aardgasproductie dempt economische groei

Door het warme weer in met name de herfstmaanden van 2006 nam de vraag naar aardgas af. Hierdoor was de productie van aardgas lager dan in het voorgaande jaar. De delfstoffenwinning leverde daardoor voor het tweede achtereenvolgende jaar een negatieve bijdrage aan de groei van de Nederlandse economie. De lage productie heeft de producenten van aardgas niet geschaad. Dankzij de forse prijsstijgingen lag het exploitatieoverschot in de delfstoffenwinning ruim 26 procent hoger dan in 2005.²⁾

3.11 Delfstoffenwinning

Aandeel in bbp	1995/1999	2000/2004	2005*	2006*	2006*
3,6%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>
Uitvoerquote					1 000 arbeidsjaren
47,5%					
Arbeitsvolume (werkzame personen)	-2,2	-1,1	-2,0	-3,3	8,4

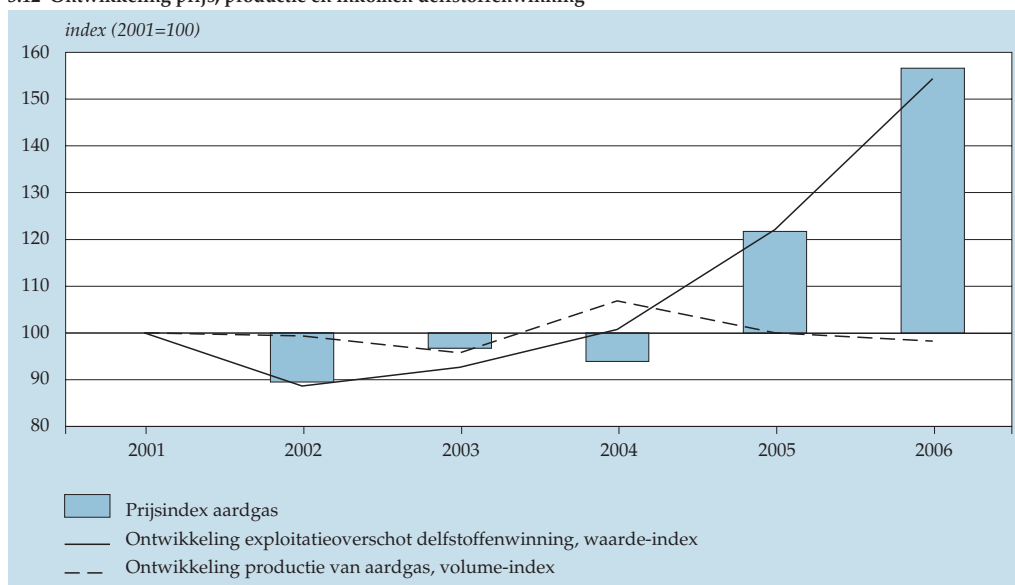
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

²⁾ Het exploitatieoverschot is wat overblijft van de toegevoegde waarde nadat werknemers en de niet-productgebonden belastingen zijn betaald. Dit kan worden gezien als het inkomen dat in een bedrijfstak wordt verdiend.

De productie van aardgas vormt 87 procent van de totale delfstoffenproductie. Daarmee is aardgas veruit het belangrijkste product van de delfstoffenwinning in Nederland. Door het zeer zachte weer in het tweede halfjaar van 2006 lag het verbruik van aardgas in Nederland aanzienlijk lager dan een jaar eerder. De winning van aardgas is mede hierdoor gedaald met bijna 2 procent. De aardgasproductie bestaat echter niet alleen uit in Nederland gewonnen gas, maar ook uit door Nederland verkocht geïmporteerd aardgas. De lagere winning in Nederland werd enigszins gecompenseerd door een lichte stijging van de verkoop van geïmporteerd gas. Dit kon echter niet voorkomen dat de aardgasproductie in totaal bijna 2 procent lager was dan in 2005. Door de gestegen inkoop van buitenlands gas namen de intermediaire kosten in de delfstoffenwinning toe. In combinatie met de lagere productie leidde dit tot een afname van de toegevoegde waarde van ruim 3 procent.

Ondanks het negatieve aandeel in de economische groei is de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning in lopende prijzen explosief gegroeid. Deze toename van 25 procent is vooral te danken aan de flinke prijsstijging van aardgas. De prijs van aardgas is gekoppeld aan de prijs van aardolie. Over het hele jaar bezien vertoonde de ontwikkeling van de olieprijs een grillig beeld. Zo ging de prijs van een vat ruwe olie van een recordhoogte van 80 dollar per vat in het eerste halfjaar naar een niveau van ongeveer 60 dollar per vat in de tweede helft van het jaar. Over het hele jaar genomen nam de prijs van olie echter toe. Gemiddeld lag de prijs van aardgas door deze ontwikkelingen 29 procent hoger dan in 2005. De prijs van het geïmporteerde gas had min of meer dezelfde ontwikkeling.

3.12 Ontwikkeling prijs, productie en inkomen delfstoffenwinning

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

De terugval in de productie van aardgas in de afgelopen twee jaar had zeker geen negatieve gevolgen heeft voor het inkomen van de aandeelhouders in de delfstofwinning. De sterke toename van de energieprijzen heeft de groei van het exploitatieoverschot de afgelopen twee jaar zeer sterk gestimuleerd. De sterke samenhang tussen enerzijds de prijs van aardgas en anderzijds het exploitatieoverschot wordt versterkt door de constante beloning van werknemers in de delfstoffenwinning. Hierdoor komt het overgrote deel van de stijging van de toegevoegde waarde ten goede aan de aandeelhouders van de bedrijfstak. Als belangrijkste aandeelhouder profiteert de Nederlandse overheid hier direct van mee. Het grootste deel van het exploitatieoverschot in de delfstoffenwinning vloeit in de vorm van de aardgasbaten naar de Nederlandse schatkist.

Aantrekkende bestedingen leiden tot sterk herstel van de horeca en detailhandel

De horeca heeft het in de tweede helft van 2005 aarzelend ingezette herstel in 2006 goed weten door te zetten. De omzet van de horeca was het afgelopen jaar bijna 5 procent hoger dan in 2005. Vooral de hotels en restaurants profiteerden van de sterke groei van de Nederlandse economie en de forse stijging van het aantal overnachtingen van buitenlandse gasten.

3.13 Detailhandel, reparatie en horeca

Aandeel in bbp	1995/1999	2000/2004	2005*	2006*	2006*	
5,0%	<i>mutaties in %</i>				<i>mlrd euro</i>	
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	5,8	2,4	-4,9	1,1	23,6	
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	3,4	0,0	0,8	4,7		
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	6,6	-0,7	-13,3	-3,4	7,9	
Multifactorproductiviteit horeca ¹⁾	1,1	-0,7	-0,1	0,7		
Uitvoerquote					<i>1 000 arbeidsjaren</i>	
5,0%	Arbeidsvolume (werkzame personen)	2,3	0,4	-0,4	1,5	684,3

¹⁾ Ontwikkelingen in multifactorproductiviteit zijn pas vanaf 1996 beschikbaar

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

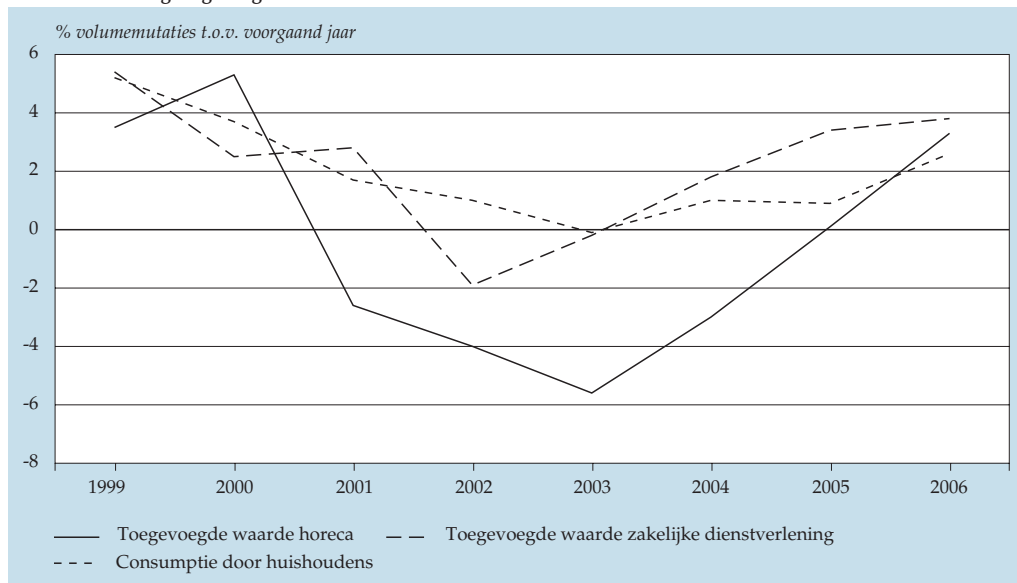
De omzet van de horeca is voor ongeveer twee derde afkomstig van consumenten en voor een derde van het zakelijk gebruik. De opleving van het zakelijk gebruik van de horeca gaat samen met de goede gang van zaken in de conjunctuurgevoelige branches van de Nederlandse economie. Deze zijn vooral te vinden binnen de commerciële dienstverlening, zoals de zakelijke dienstverleners en de handel. De groei van de commerciële dienstverleners ligt al sinds begin 2005 ruim boven

de groei van het bbp. In de vorm van een toename van zaken als bedrijfslunches, -diners en overnachtingen en een groter aantal congressen en conferenties werken de positieve ontwikkelingen in de dienstverlening direct door in de omzet van de horeca. Naast de zakelijke uitgaven trokken ook de consumptieve bestedingen in de horeca sterk aan. Consumenten gaven in 2006 ruim 4,5 procent meer uit in de horeca dan in 2005.

De omzetgroei van de horeca vond vooral plaats bij de hotels en restaurants. De omzet van de cafés en cafetaria's groeide daarentegen in 2006 minder hard dan de omzet van de totale horeca. De goede prestaties van de hotels en restaurants weer spiegelen zowel de sterke groei van de Nederlandse economie als de rooskleurige ontwikkeling van de wereldeconomie. Naast een toename van het zakelijk gebruik profiteerden hotels en restaurants in Nederland van een toename van het aantal buitenlandse bezoekers van 9 procent.

Met het herstel van de omzet is ook het volume van de toegevoegde waarde van de horeca weer toegenomen. De horeca groeide in 2006 met 3,3 procent. Vanaf het begin van 2001 tot en met de eerste helft van 2005 nam het volume van de toegevoegde waarde voortdurend af. Door de prijsstijgingen in 2001 en 2002 konden in eerste instantie echter nog wel hogere omzetten worden geboekt. Doordat de prijsontwikkelingen in de daaropvolgende jaren gematigder waren, kwam ook de omzet onder druk te staan.

3.14 Ontwikkeling toegevoegde waarde horeca

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Na vijf jaren van daling is in 2006 de multifactorproductiviteit in de horeca weer gestegen. Doordat zowel de lonen van het personeel als de verbruiksprijzen meer toenamen dan de afzetprijzen, stonden de winstmarges in de horeca onder druk. Dit kan ertoe hebben geleid dat ondernemers in de horeca efficiënter zijn gaan werken, om ondanks de gestegen kosten toch winst te kunnen blijven maken. In de voorafgaande vijf jaar was het omgekeerde beeld zichtbaar. De prijzen van arbeid en verbruik stegen in die jaren minder hard dan de afzetprijzen, waardoor er minder druk was om efficiënter te werken. In deze periode was dan ook structureel sprake van een negatieve ontwikkeling van de productiviteit in de horeca.

Dankzij de toegenomen bestedingen draaide ook de detailhandel, na drie jaren met teruglopende omzetten, in 2006 weer op volle toeren. In de periode van 2003 tot en met 2005 had de detailhandel te kampen met zowel de daling van het besteedbaar inkomen van de Nederlanders als met de prijzenoorlog in de supermarkten. In deze periode nam de afzet van de detailhandel jaarlijks met gemiddeld 0,1 procent af, terwijl er in de zes voorgaande jaren gemiddeld ruim 5 procent groei was geboekt. De daling werd het sterkst gevoeld in de non-foodsector, in economisch mindere tijden bezuinigen consumenten eerder op uitgaven in deze winkels dan op eten en drinken.

In een poging marktaandeel te behouden, leverden de detailhandelaren de afgelopen drie jaar honderden miljoenen euro's aan handelsmarges in. Het totale bedrag dat aan marges verdiend werd, liep terug van het hoogtepunt van 31,3 miljard euro in 2002 tot 29,5 miljard euro in 2005. In 2006 was er voor het eerst weer sprake van stijgende marges. Het totale bedrag dat aan marge werd verdiend kwam in 2006 uit op 30,2 miljard euro.

Toegevoegde waarde overheid sterk afhankelijk van de werkgelegenheid

De toegevoegde waarde bij de *overheid* wordt op een andere manier bepaald dan bij de overige bedrijfstakken. Normaal gesproken wordt de toegevoegde waarde berekend door het intermediair verbruik af te trekken van de productie. De uitkomst wordt daarna verdeeld over de productiefactoren arbeid (lonen en sociale lasten) en kapitaal (afschrijvingen en overig inkomen).

Deze methode werkt echter niet binnen de bedrijfstak overheid. Aangezien er geen echte markt bestaat voor de diensten die de overheid levert, is de productie van de overheid niet goed in geld uit te drukken. Het grootste deel van de overheidsdiensten wordt collectief ter beschikking gesteld en is niet toe te wijzen aan een specifieke consument. Een duidelijk voorbeeld van een dergelijk collectief goed is defensie. Andere diensten worden wel aan een specifieke consument geleverd, maar worden aangeboden voor een prijs die over het algemeen ver onder de kostprijs ligt. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het onderwijs.

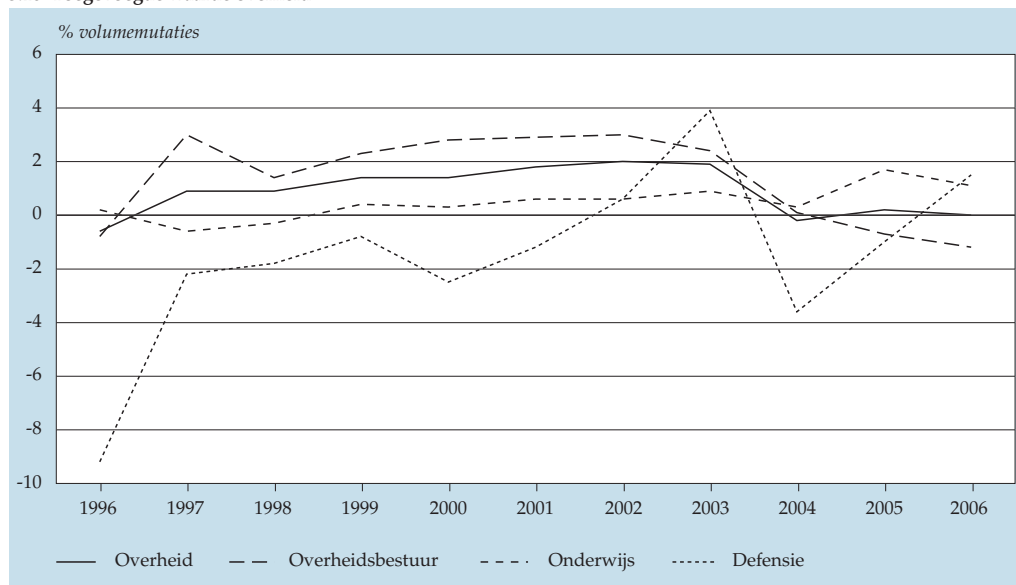
3.15 Overheid

Aandeel in bbp	1995/999	2000/2004	2005*	2006*	2006*	
11,3%	<i>mutaties in %</i>				<i>mld euro</i>	
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	3,2	5,8	2,0	2,4	53,7	
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	0,3	1,4	-0,3	0,0		
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	3,9	5,6	3,9	3,8	11,8	
Uitvoerquote					<i>1 000 arbeidsjaren</i>	
1,8%	Arbeidsvolume (werkzame personen)	0,2	1,4	-1,6	-0,6	782,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

In plaats van het verschil tussen productie en intermediair verbruik is de toegevoegde waarde van de overheid daarom gelijkgesteld aan het totale bedrag dat de overheid uitgeeft aan lonen, sociale lasten en afschrijvingen³⁾. Hierdoor is de productiefactor arbeid het overheersende element voor de bepaling van de toegevoegde waarde. In 2006 bestond deze voor bijna 78 procent uit lonen en sociale lasten. De groei of krimp van de overheid wordt dan ook vooral beïnvloed door de ontwikkeling van de werkgelegenheid binnen de overheid.

3.16 Toegevoegde waarde overheid

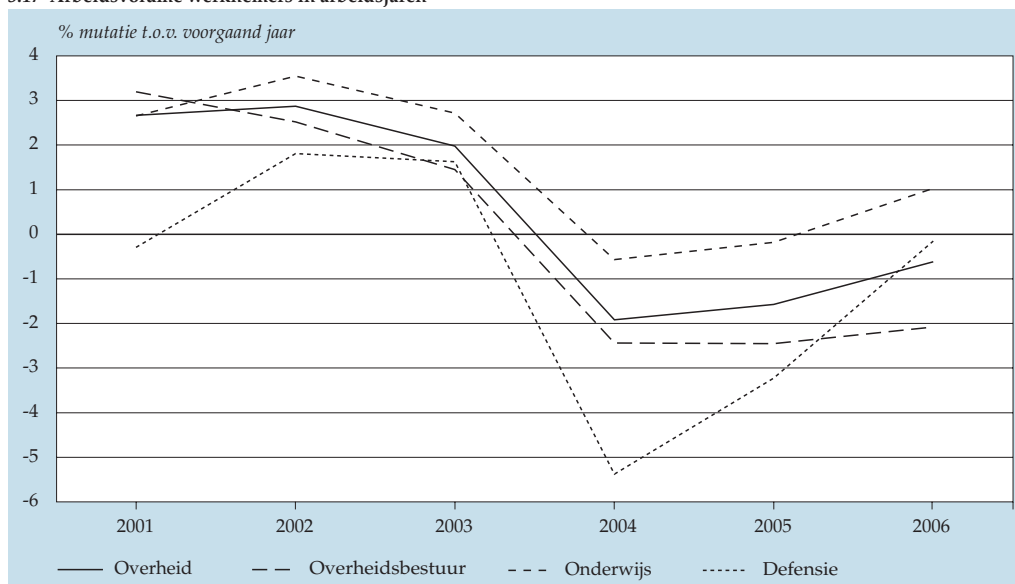
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

³⁾ Daarbij is besloten dat de overheid geen winst of verlies kent waardoor het overige inkomen altijd nihil is.

De ontwikkeling van de toegevoegde waarde van de overheid is meestal positief. Alleen in 1996 en 2004 was er sprake van een daling van de toegevoegde waarde. In de overige jaren was er een gematigde groei van de toegevoegde waarde, waarbij opvalt dat de groei in de economisch mindere periode van 2001 tot en met 2003 beduidend hoger ligt dan in de jaren 2004 tot en met 2006. In die periode ontwikkelde de Nederlandse economie zich weer zeer positief.

In de beide jaren waarin de toegevoegde waarde van de overheid daalde, is dit te wijten aan het teruglopen van de werkgelegenheid binnen de overheid. De krimp van 1996 hing voor een groot deel samen met de afschaffing van de dienstplicht. Hierdoor werd zowel veel militair als ook burgerpersoneel overbodig. De daling van 2004 had vooral te maken met het teruglopen van de werkgelegenheid binnen het openbaar bestuur. Bezuinigingen op het ambtenarenapparaat leidden ertoe dat het arbeidsvolume bij het overheidsbestuur sinds 2004 elk jaar ruim 2 procent lager was dan het jaar ervoor.

3.17 Arbeidsvolume werknemers in arbeidsjaren

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

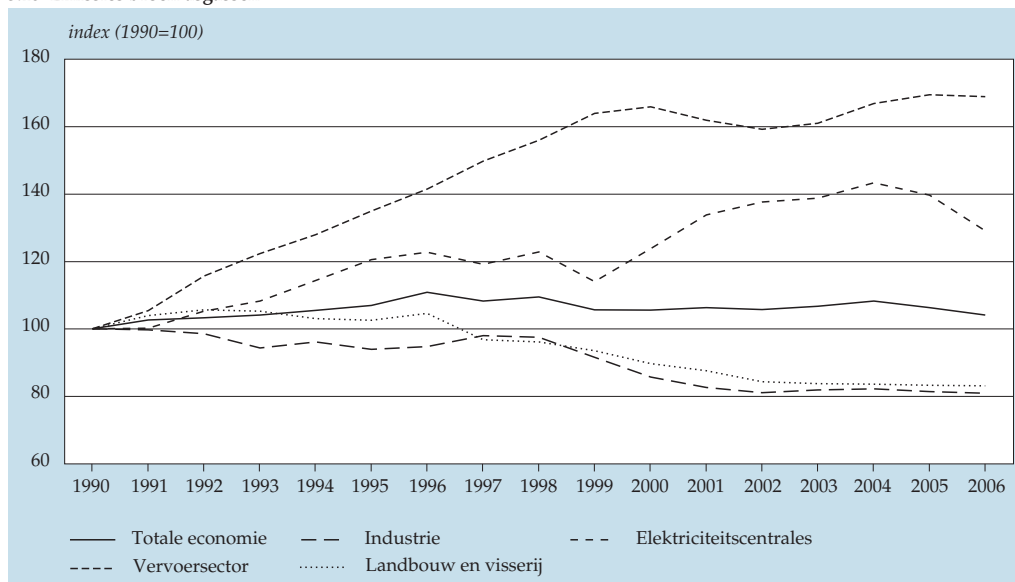
Het herstel van de toegevoegde waarde van de overheid in 2005 hing samen met een stabilisering van de werkgelegenheid in het onderwijs. In 2006 trok het arbeidsvolume in het onderwijs aan, waardoor de toegevoegde waarde van de overheid, ondanks de verdergaande bezuinigingen in het bestuur, niet verder daalde.

3.3 Milieu en economie

Uitstoot broeikasgassen opnieuw gedaald

Ondanks de forse groei van de economie is de uitstoot van broeikasgassen voor het tweede achtereenvolgende jaar afgenomen. Terwijl de economie met 3,0 procent groeide, daalde de emissie van broeikasgassen met 2,1 procent. Deze daling komt grotendeels voor rekening van de afname in de emissies van koolstofdioxide (CO₂) met 2,0 procent. Ook de uitstoot van de broeikasgassen lachgas (N₂O) en methaan (CH₄) namen af, met respectievelijk 1,2 en 4,5 procent. Deze cijfers zijn ontleend aan de milieurekeningen, een module van de nationale rekeningen (zie ook paragraaf 1.3). Bij de samenstelling van de emissies volgens de milieurekeningen wordt aangesloten op de definities van de nationale rekeningen. Hierdoor wijken de gepresenteerde emissiegegevens enigszins af van de cijfers in de Milieubalans (zie kader 3.d).

3.18 Emissies broeikasgassen

Bron: CBS, Milieurekeningen.

Voor de uitstoot van CO₂ is vooral de groei in de energie-intensieve sectoren van belang. In Nederland zijn dit met name de zware industrie, de energieproducenten en de transportsector. Net als in het voorgaande jaar werd in 2006 minder elektriciteit geproduceerd in Nederland, waardoor de emissie van CO₂ door de energiebedrijven afnam met 7,6 procent. Tegenover deze daling in de productie staat een hogere import van elektriciteit, want het elektriciteitsverbruik in Nederland neemt nog steeds elk jaar toe. In de transportsector bleef de uitstoot van CO₂ ongeveer

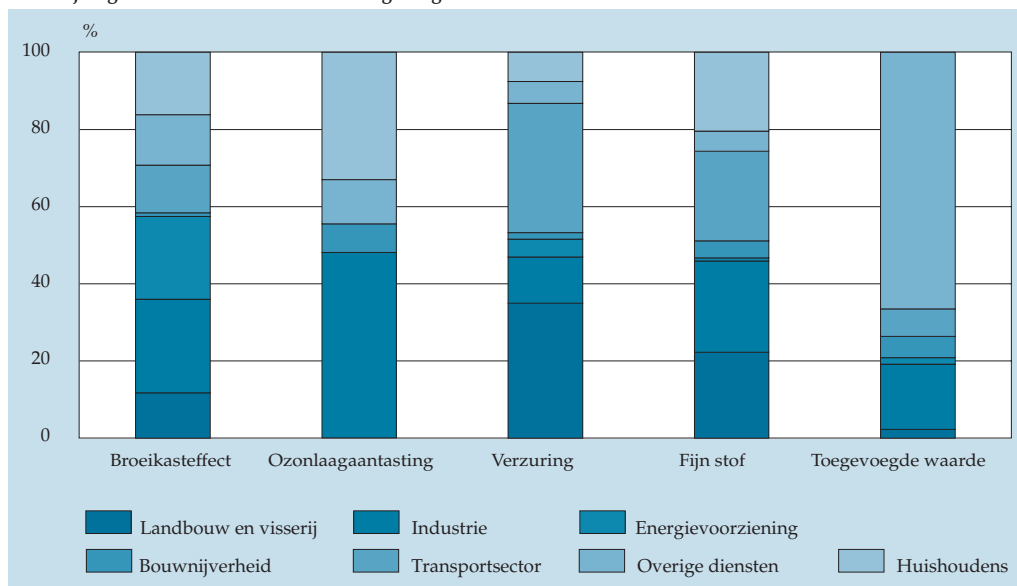

gelijk. De emissies namen toe bij het wegverkeer en de luchtvaart, maar daalden bij het vervoer over water. Bij huishoudens, verantwoordelijk voor 19 procent van de CO₂-emissies, nam de uitstoot met 1,2 procent af. In 2006 was het aardgasverbruik voor ruimteverwarming lager door de zachte winter.

Sinds 1990 zijn de broeikasemissies volgens de definities van milieurekeningen gestegen met 4,1 procent. De stijging van de emissies in de afgelopen 16 jaar is vooral te wijten aan een sterke groei van de uitstoot door de transportsector (+ 69 procent) en de elektriciteitscentrales (+ 29 procent). De emissies vanuit de industrie en de landbouw zijn juist met ongeveer 19 en 17 procent gedaald.

Volgens de definities van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is de uitstoot van broeikasgassen vanaf het basisjaar 1990 met 3,0 procent afgenomen. Nederland moet in 2010 volgens de Kyoto-afspraken een emissiereductie realiseren van 6 procent ten opzichte van het niveau van 1990. Om de gehele Kyoto-doelstelling te halen zal Nederland gebruik maken van de zogenaamde 'flexibele Kyoto-mechanismen' door CO₂-reducties in het buitenland te realiseren.

3.19 Bijdragen aan milieuthema's en de toegevoegde waarde in 2006*

Bron: CBS, Milieurekeningen 2006.

Verzuring milieu neemt verder af

De uitstoot en depositie van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO₂), en ammoniak (NH₃) veroorzaakt verzuring van het milieu. Verzuring leidt tot schade aan natuurgebieden, zoals bossen en heide. Omdat verzuring ook het grond- en oppervlaktewater aantast, vormt het een bedreiging voor de drinkwatervoorzie-

ning en dus voor de volksgezondheid. De milieudruk van verzurende stoffen is de afgelopen jaren geleidelijk afgenomen tot 64 procent van het niveau van 1990. Ook in 2006 is deze uitstoot weer verder gedaald, met 6 procent. Deze daling is voornamelijk veroorzaakt door lagere SO₂- en NO_x-emissies door de zeevaart. Dit komt voor een belangrijk deel doordat een deel van de Nederlandse zeeschepen in 2006 werd gecharterd aan een Deens bedrijf. De emissies van deze schepen worden daarmee niet langer toegerekend aan de Nederlandse economie. Dankzij schonere motoren zijn de NO_x-emissies van nieuwe personenauto's en vrachtauto's een stuk lager, dit verlaagt voornamelijk de uitstoot van het vervoer over de weg en de uitstoot door huishoudens.

Ontkoppeling economische groei en emissies van zware metalen naar water onder druk

De kwaliteit van het oppervlaktewater staat onder druk door de lozingen van schadelijke stoffen, waaronder zware metalen. In de periode tussen 1995 en 2005 zijn de emissies van zware metalen naar water, gewogen naar milieudruk, met bijna 34 procent afgenomen⁴⁾. Voor deze periode is sprake van een absolute ont koppeling van economische groei en emissies van zware metalen naar water: terwijl de economische groei toeneemt, dalen de emissies. De daling van de emissies is vooral gerealiseerd door het toepassen van composietvullingen en het gebruik van kwikafscheiders in tandartspraktijken, de sanering van de kunstmestindustrie (waardoor er minder cadmium in het water kwam) en het terugdringen van het gebruik van koperhoudende verf in de recreatievaart. De absolute ont koppeling tussen economie en milieu staat sinds 2003 echter wel enigszins onder druk. Dit wordt voor een deel veroorzaakt door een toename van de emissies door consumenten. Zo zijn de emissies van koper, die bijvoorbeeld worden veroorzaakt door het afsteken van vuurwerk, de laatste jaren flink gestegen. Vanaf 2003 is een stijgende ontwikkeling te zien in de lozingen van zware metalen op het water. Hiermee lijkt een einde te zijn gekomen aan de daling van emissies vanaf het midden van de jaren negentig.

Opbrengsten milieubelastingen op energie en voertuigen fors gestegen

Bij de milieubelastingen wordt een onderscheid gemaakt tussen zogenaamde groene belastingen en milieuheffingen. Groene belastingen zijn heffingen die het afremmen van milieubelastende activiteiten beogen via een verhoging van de prijs.

---

⁴⁾ Dit zijn zowel de directe lozingen op het oppervlaktewater (exclusief af- en uitspoeling van de landbouwbodems) als de indirecte lozingen op het riool.

De opbrengst van deze heffingen gaat naar de algemene middelen en worden dus niet speciaal gebruikt voor de financiering van milieumaatregelen door de overheid. Voorbeelden van groene belastingen zijn de brandstofaccijns, de motorrijtuigenbelasting en de energiebelasting. Milieuheffingen zijn heffingen die zijn ingevoerd voor de financiering van specifieke milieumaatregelen die door de overheid worden uitgevoerd, zoals de WVO-heffing (wet verontreiniging oppervlaktewater) voor de zuivering van afvalwater en de afvalstoffenheffing voor de verwerking van huisvuil.

In 2006 stegen de opbrengsten uit groene belastingen met 8,3 procent tot 18,7 miljard euro. Deze stijging wordt met name veroorzaakt door tariefverhogingen van de energiebelasting op het verbruik van aardgas en elektriciteit. Huishoudens betalen ruim de helft van alle groene belastingen. Een gemiddeld huishouden betaalde ongeveer 1 600 euro per jaar, met name in de vorm van de motorrijtuigenbelasting, de belasting op personenauto's en motorrijwielen en de energiebelasting.

De opbrengsten uit milieuheffingen namen in 2006 toe tot 3,9 miljard euro, oftewel met 7 procent ten opzichte van het jaar daarvoor. Sinds 1995 zijn de milieuheffingen met gemiddeld 6 procent per jaar gestegen. Met name de opbrengsten uit rioolrechten zijn sterk gestegen tot 1 miljard euro. Deze stijging is veroorzaakt door hogere tarieven en de invoering van rioolrechten in een aantal nieuwe gemeenten. Voor een gemiddeld huishouden bedroeg de bijdrage aan milieuheffingen in 2006 circa 410 euro.

Kader 3.d

Verschillen in de definities van de CO₂-uitstoot

In Nederland worden volgens verschillende definities CO₂-emissies gepubliceerd. Hieronder worden deze verschillen kort toegelicht.

CO₂ volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid (zoals de Kyoto-afspraken) is door het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen vast te stellen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door het verkeer wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie.

CO₂ volgens de Milieubalans

Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) publiceert jaarlijks de Milieubalans. De hierin gepresenteerde totale CO₂-uitstoot voor Nederland is gebaseerd op het IPCC-getal waarop het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) vervolgens een zogenaamde temperatuurcorrectie toepast. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming gecorrigeerd voor een bovengemiddeld koud of warm jaar om zo de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies zichtbaar te maken.

Aansluitingstabel koolstofdioxide-emissies (CO₂) in Nederland

	1990	1995	2000	2004	2005	2006
	<i>mld kg</i>					
1. Stationaire bronnen ¹⁾	135	143	140	151	147	143
2. Mobiele bronnen volgens CBS	33	35	40	43	42	43
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	30	33	37	39	39	40
4. Kort-cyclische CO ₂	6	6	8	9	10	10
5. Totaal, IPCC = 1 + 3 - 4 (Kyoto-protocol)	159	171	169	181	176	172
6. Temperatuurcorrectie	4	0	3	0	0	1
7. Totaal, Milieubalans (MNP) = 5 + 6	163	171	172	180	176	174
8. CBS actuele emissie in Nederland = 1 + 2	167	178	180	194	190	186
9. Ingezetenen in het buitenland	13	18	23	24	24	24
Wegverkeer	3	4	4	6	6	6
Luchtvaart	6	9	12	12	12	13
Scheepvaart	4	5	6	6	6	5
10. Niet-ingezetenen in Nederland	4	5	6	6	6	6
Wegverkeer	1	1	1	1	1	1
Luchtvaart	0	0	0	0	0	0
Scheepvaart	4	4	5	5	5	5
11. Totale emissie door ingezetenen, Milieurekeningen (CBS) = 8 + 9 - 10	176	191	197	208	211	207

203

¹⁾ Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO₂.

Bron: CBS, detailgegevens.

Actuele emissies volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van CO₂ in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot van CO₂ binnen de landsgrenzen. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-totaal wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde jaartemperatuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde jaartemperatuur kunnen de actuele emissie (CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een stijging vertonen terwijl de indicator in de Milieubalans juist afneemt of gelijk blijft.

CBS-milieurekeningen

De actuele emissie zoals berekend door het CBS wordt in aangepaste vorm gepresenteerd in de milieurekeningen, de milieumodule bij de nationale rekeningen. De milieurekeningen geven de milieudruk weer in relatie tot de Nederlandse economie, verdeeld naar bedrijfstakken en consumptiedoeleinden. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezeten producenten. De productie en de hiermee samenhangende vervuiling kan echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport zoals wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale CO₂-uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland (regel 9 in de aansluitingstabel) minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland (regel 10).

3.4 De rol van toerisme in de Nederlandse economie

Het toerisme levert een substantiële bijdrage aan de Nederlandse economie. Jaarlijks bezoeken miljoenen buitenlanders ons land en gaan vele Nederlanders voor een dag of langer op stap in eigen land. Aan de hand van de statistieken uit de Nationale rekeningen kan echter niet direct worden afgeleid wat het belang van toerisme is voor de groei van de economie of de werkgelegenheid in Nederland. Toerisme is immers geen bedrijfstak, maar omvat een groot aantal diensten uit verschillende branches (zoals horeca, transport en zakelijke dienstverlening) die aan de toerist worden geleverd. Om toch het belang van toerisme en recreatie voor de Nederlandse economie in kaart te kunnen brengen heeft het CBS de satellietrekening Toerisme ontwikkeld. Deze toerismerekening bevat informatie over de bestedingen en productie van diensten ten behoeve van toeristen.

In de Nederlandse toerismerekening is sprake van een toeristische activiteit wanneer iemand een bezoek aflegt met een recreatief of zakelijk motief dat inclusief reistijd langer duurt dan twee uur. De uitgaven aan toerisme worden uitgesplitst naar verschillende categorieën van goederen en diensten en verschillende soorten bezoekers. Inkomend toerisme betreft niet-ingezetene toeristen in Nederland, terwijl binnenlands toerisme betrekking heeft op ingezetene toeristen in Nederland. Deze twee categorieën vormen samen het intern toerisme ofwel de totale toeristische bestedingen in Nederland.

Toeristische bestedingen toegenomen door prijsstijgingen

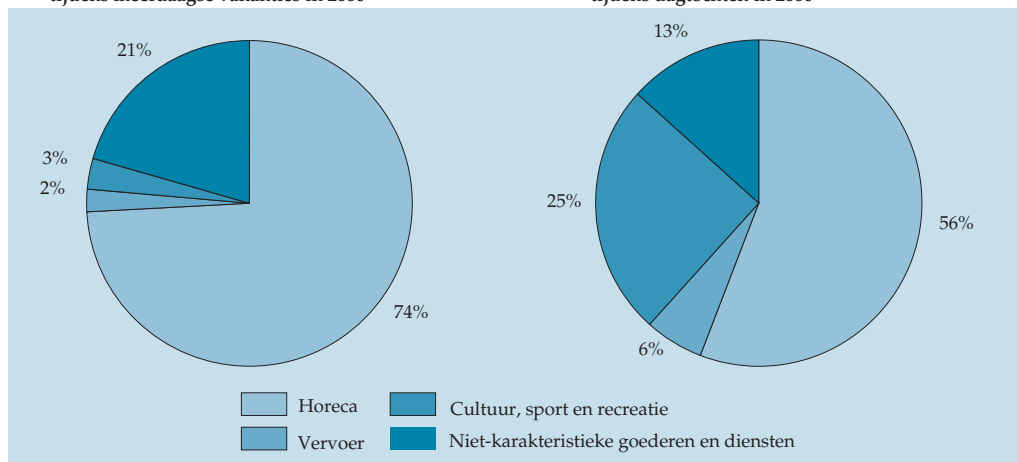
Nederlandse en buitenlandse toeristen gaven in 2006 samen 33,2 miljard euro uit in Nederland. De totale toeristische bestedingen in Nederland waren hiermee

3,5 miljard euro hoger dan in 2001. Deze toename is het gevolg van prijsstijgingen. Uitgedrukt in prijzen van 2001 lagen de toeristische bestedingen in 2006 met 29,5 miljard euro namelijk onder het niveau van 2001. Vooral in 2002 lieten de karakteristiek toeristische goederen en diensten zoals horeca, cultuur, sport en recreatie scherpe prijsstijgingen zien. De gemiddelde prijsstijging bedroeg in dat jaar 4,5 procent. Met een stijging van bijna 7 procent droeg vooral de horeca sterk bij aan de algehele prijsstijging.

De Nederlandse toerist kreeg in eigen land in 2002 te maken met sterk gestegen prijzen, terwijl in 2002 en 2003 het besteedbaar inkomen juist afnam. Mede als gevolg hiervan namen de interne toeristische bestedingen, gecorrigeerd voor prijsveranderingen, in 2002 met 1 procent en in 2003 met nog eens 2,5 procent af. De bestedingen van Nederlandse toeristen daalden hierbij sterker dan die van buitenlandse toeristen. Na een geringe groei in 2004 (0,8 procent) en 2005 (0,3 procent) nam de totale toeristische consumptie in 2006 aanzienlijk toe met een groei van 1,7 procent. Daarbij was de groei van de binnenlandse toeristische uitgaven juist hoger dan die van het inkomende toerisme. De uitgaven van de Nederlandse toeristen in eigen land werden net als de totale consumptie door huishoudens sterk gestimuleerd door de toename van het besteedbaar inkomen, het hogere consumentenvertrouwen en de algehele voorspoedige ontwikkeling van de Nederlandse economie.

Toeristen geven zowel tijdens dagtochten als meerdaagse vakanties het meeste geld uit in de horeca. Bij dagtochten bestaan de uitgaven aan horecadiensten bijna uitsluitend uit maaltijden en drankjes. Bij meerdaagse vakanties wordt een deel van het budget uiteraard uitgegeven aan logies. Aan cultuur, sport en recreatie wordt relatief veel uitgegeven tijdens dagtochten. Een gedeelte van de toeristische bestedingen

3.20 Bestedingen van Nederlanders in Nederland tijdens meerdaagse vakanties in 2006

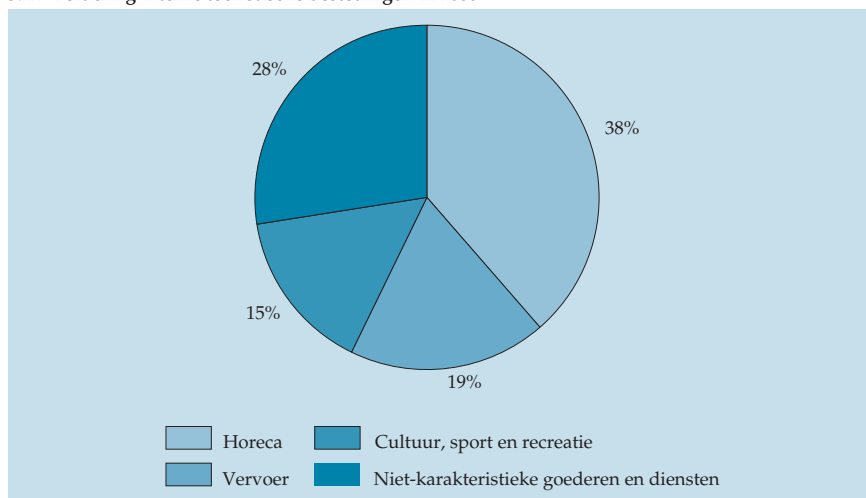
Bron: CBS, Toerismerekening.

betreft uitgaven aan zogenaamde niet-karakteristieke goederen en diensten. Voorbeelden hiervan zijn ansichtkaarten, benzine en het bezoek aan beurzen.

De bijdrage van toerisme aan het bbp van Nederland is al jaren min of meer constant. De afgelopen drie jaar levert het toerisme 3 procent van het totale Nederlandse bbp. In de jaren 2001, 2002 en 2003 lag dit percentage marginaal hoger.

De verdeling van de toeristische uitgaven in Nederland naar bedrijfsklassen is over de jaren eveneens zeer constant. De toeristische bestedingen bestaan voor ongeveer 38 procent uit horecadiensten, voor 19 procent uit vervoersdiensten en voor 15 procent uit culturele diensten, sport en overige recreatie. Het resterende deel van 28 procent bestaat uit de eerder genoemde niet-karakteristieke goederen en diensten, en uit duurzame recreatiegoederen zoals caravans, kampeerspullen, fotografische apparatuur en sportartikelen.

3.22 Verdeling interne toeristische bestedingen in 2006

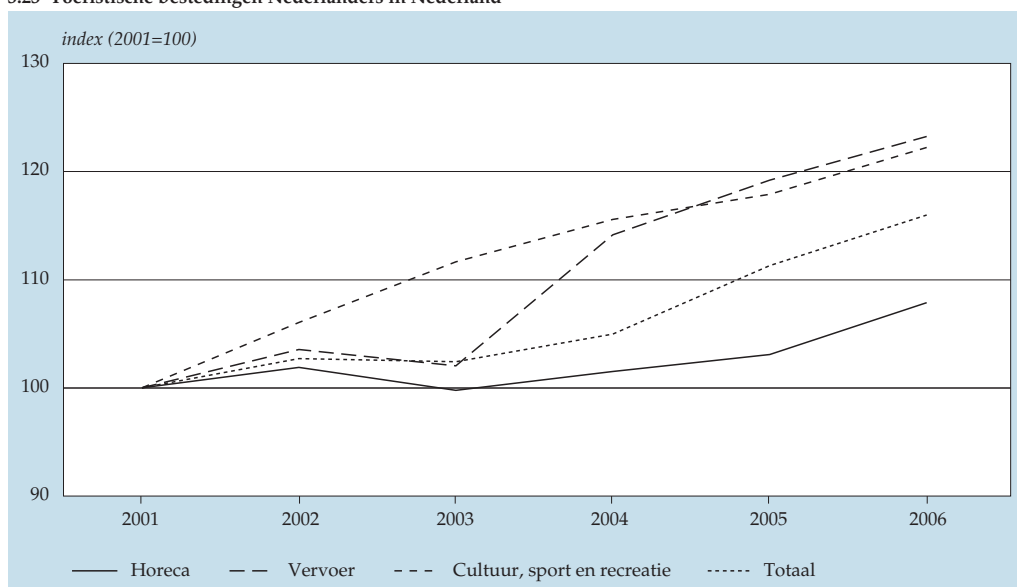
Bron: CBS, Toerismerekening.

Toeristische bestedingen conjunctuurgevoelig

De totale toeristische bestedingen van Nederlanders tijdens dagtochten of meerdaagse vakanties in eigen land is sterk gerelateerd aan de ontwikkeling van de economie. Na 2001 was bij een neergaande economische conjunctuur eveneens een daling van de binnenlandse toeristische bestedingen te zien. Vooral aan horeca- en vervoersdiensten werd in deze periode minder uitgegeven. Pas in 2004 was weer sprake van een voorzichtige stijging. In het afgelopen jaar was de toename 1,7 procent. In 2006 maakten toeristische uitgaven 12,9 procent uit van de totale consumptieve bestedingen van huishoudens.

De uitgaven aan cultuur, sport en recreatie ondervonden minder last van de economisch mindere periode tussen 2002 en 2004. Het gaat hier om het zelf beoefenen van sport maar ook om bezoeken aan musea, pretparken, concerten, bioscopen, sportwedstrijden en casino's. In de periode van 2001 tot en met 2006 namen de uitgaven aan dit soort activiteiten jaarlijks toe, zelfs als gecorrigeerd wordt voor prijsveranderingen. Met name de uitgaven aan het beoefenen van sport en de bedragen die worden uitgegeven in casino's lijken minder afhankelijk te zijn van de economische ontwikkelingen. De uitgaven aan duurzame recreatiegoederen hebben vanaf het jaar 2004 een stimulans gekregen door de overgang van analoge naar digitale fotografie en de daarmee gepaard gaande aanschaf van nieuwe foto- en filmcamera's.

3.23 Toeristische bestedingen Nederlanders in Nederland

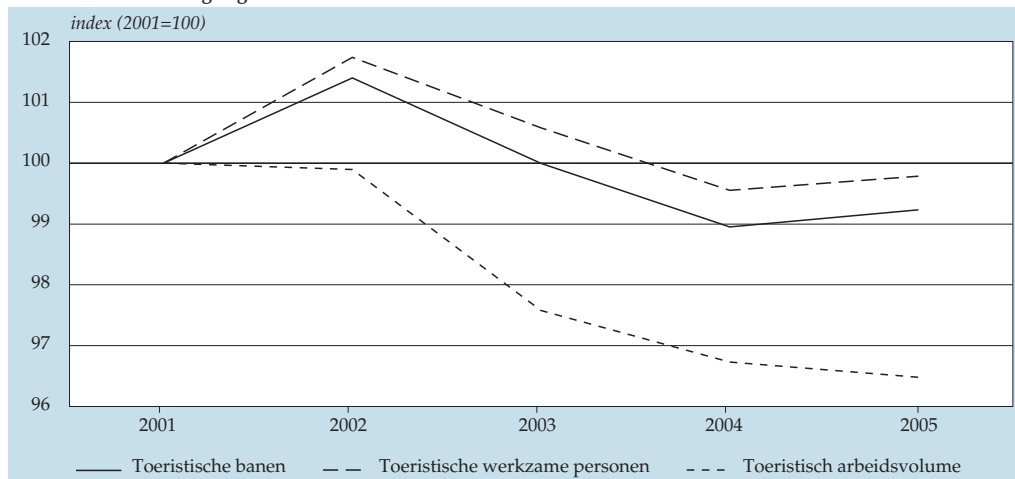
Bron: CBS, Toerismerekening.

Toeristische werkgelegenheid gedaald door laagconjunctuur

Toerisme heeft al jarenlang een constant aandeel in de werkgelegenheid in de Nederlandse economie. In totaal is 4,1 procent van alle werkzame personen in Nederland actief in het toerisme. Door de economische neergang en de afnemende consumptieve bestedingen nam het arbeidsvolume sinds 2001 wel af. Over het algemeen reageert de werkgelegenheid met een vertraging op economisch herstel. Het arbeidsvolume in het toerisme had zich in 2005 dan ook nog niet hersteld. In dat jaar was er al wel sprake van een lichte toename van het aantal banen en het aantal werkzame personen in het toerisme. Met name het aantal aan toerisme gelieerde deeltijdbanen nam in 2005 toe.

3.24 Toeristische werkgelegenheid

Bron: CBS, Toerismerekening.

3.25 Kerncijfers Satellietrekening Toerisme

	Eenheid	2001	2002	2003	2004	2005*	2006*
Toeristische indicatoren							
Interne toeristische consumptie (inclusief btw)	<i>mld euro</i>	29,7	30,7	30,4	31,0	31,8	33,2
Toeristisch bbp	<i>mld euro</i>	14,2	15,1	14,7	14,9	15,4	16,2
% totale bbp	%	3,2	3,2	3,1	3,0	3,0	3,0
Toeristisch werkzame personen	<i>1 000 personen</i>	336	341	337	334	335	.
% totale aantal werkzame personen	%	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1	.
Recreatieve bestedingen van ingezetenen	<i>mld euro</i>	29,7	30,9	30,6	30,5	30,9	32,2
% totale consumptieve bestedingen van huishoudens	%	13,5	13,5	13,1	12,8	12,6	12,9
Toeristische indicatoren							
	<i>volume-index (2001=100)</i>						
Toeristisch bbp		100,0	98,9	95,2	95,8	96,7	99,5
Toeristische toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)		100,0	98,5	94,9	95,7	96,9	99,6
Recreatieve bestedingen van ingezetenen		100,0	99,9	96,8	94,9	93,6	95,1
Verschillende soorten toeristische consumptie							
Intern toerisme (inclusief btw)		100,0	99,0	96,5	97,3	97,6	99,3
Inkomend toerisme (exclusief transferpassagiers)		100,0	100,8	97,7	97,4	97,7	99,2
Binnenlands toerisme		100,0	98,2	96,0	96,8	97,0	98,9
bestemming binnenland		100,0	97,6	94,7	94,9	95,0	97,1
bestemming buitenland		100,0	101,4	102,5	106,5	107,7	108,7
Duurzame recreatiegoederen		100,0	100,2	97,5	103,1	103,2	104,3
Sociale overdrachten		100,0	99,9	96,7	94,6	94,8	96,3
Uitgaand toerisme		100,0	100,4	94,8	88,3	84,9	86,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

4. Productiefactoren

4.1 Arbeidsmarkt

Arbeidsmarkt trekt sterk aan

Onder invloed van de sterke economische groei heeft de arbeidsmarkt zich in 2006 zeer positief ontwikkeld. Het aantal banen van werknemers is voor het eerst sinds 2003 gestegen. Tegelijkertijd is het aantal openstaande vacatures verder opgelopen. De groei van de werkgelegenheid resulteerde in een stijging van de werkzame beroepsbevolking en een daling van de werkloosheid. Ook werden minder WW- en bijstandsuitkeringen verstrekt.

De werkzame beroepsbevolking telde in 2006 gemiddeld 7,1 miljoen mensen, het hoogste aantal ooit. De bruto-participatiegraad, die voor het eerst sinds 2003 is gestegen, kwam uit op 68,3 procent. Door de sterke groei van het arbeidsaanbod werd de daling van de werkloze beroepsbevolking wel enigszins afgeremd. Dit

4.1 Arbeid

	2001	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie t.o.v. 2005
	<i>x 1 000</i>					
Bevolking	16 043	16 223	16 276	16 317	16 341	24
Potentiële beroepsbevolking	10 800	10 903	10 925	10 943	10 964	21
Beroepsbevolking	7 272	7 401	7 398	7 401	7 486	85
Werkzame beroepsbevolking	7 020	7 001	6 919	6 918	7 074	156
Werkloze beroepsbevolking	252	399	479	483	413	-70
Niet-beroepsbevolking	3 528	3 502	3 527	3 542	3 478	-64
Banen van werkzame personen	8 811	8 796	8 723	8 747	8 914	167
Arbeidsvolume van werkzame personen in arbeidsjaren	6 636	6 547	6 480	6 463	6 579	116
Banen van werknemers	7 559	7 560	7 472	7 468	7 589	120
Arbeidsvolume van werknemers in arbeidsjaren	5 858	5 776	5 699	5 661	5 744	83
Openstaande vacatures	197	109	118	150	195	45
Ontstane vacatures	945	645	725	869	1 045	176
Vervulde vacatures	986	671	699	832	994	162
	<i>%</i>					<i>procentpunt</i>
Bruto participatiegraad	67,3	67,9	67,7	67,6	68,3	0,7
Netto participatiegraad	65,0	64,2	63,3	63,2	64,5	1,3
Werkloosheid	3,5	5,4	6,5	6,5	5,5	-1,0

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2006.

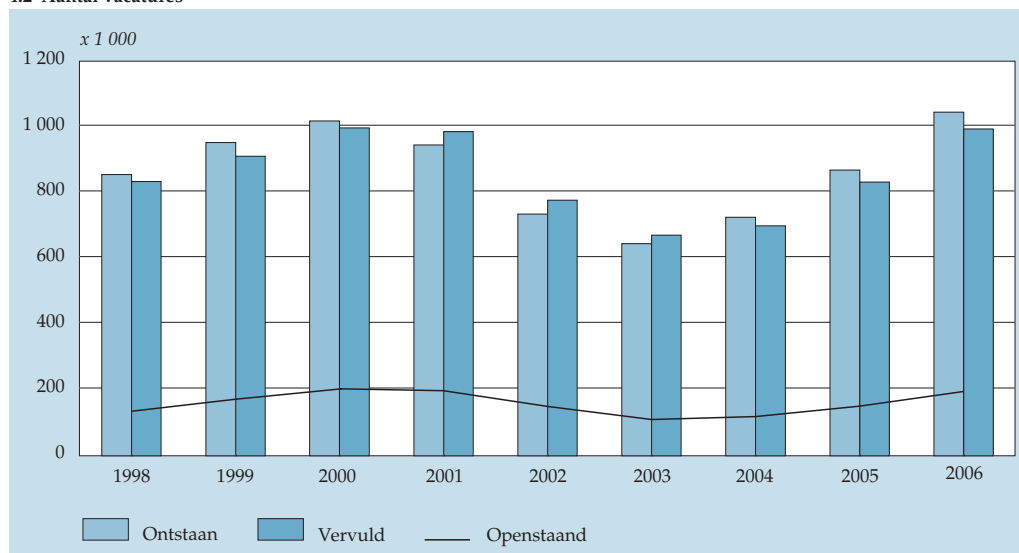
neemt niet weg dat de Nederlandse arbeidsmarkt er in 2006 Europees gezien goed voorstond. Vergeliken met andere landen is de werkloosheid in ons land laag en de participatie hoog.

Het arbeidsvolume van werkzame personen is in 2006 voor het eerst sinds 2003 gestegen. De stijging ten opzichte van een jaar eerder bedroeg 1,8 procent. Tegelijkertijd groeide het bruto binnenlands product met 3,0 procent, zodat de arbeidsproductiviteitsontwikkeling uitkwam op 1,2 procent. De loonkosten per arbeidsjaar zijn in 2006 met 2,4 procent gestegen. Dit was de resultante van een loonstijging van 2,6 procent en een stijging van de sociale lasten met 1,6 procent.

Steeds meer vacatures

In 2006 zijn meer dan 1 miljoen vacatures ontstaan, het hoogste aantal ooit. Het aantal vervulde vacatures bedroeg iets minder dan 1 miljoen. Gemiddeld stonden er 195 duizend vacatures open, iets minder dan het recordniveau van meer dan 200 duizend aan het begin van het huidige millennium. Ten opzichte van 2005 is het aantal openstaande vacatures toegenomen met 45 duizend¹⁾. Het aantal openstaande vacatures loopt op vanaf 2004.

4.2 Aantal vacatures

Bron: CBS, Vacature-enquête.

¹⁾ De verandering van het aantal openstaande vacatures tussen twee jaartuiteinden is gelijk aan het aantal ontstane minus het aantal vervulde vacatures. Omdat in de tekst het gemiddelde aantal openstaande vacatures over het jaar wordt gegeven, gaat deze gelijkheid hier niet helemaal op.

De meeste vacatures ontstonden in de handel en in de zakelijke dienstverlening. In beide bedrijfstakken werden ruim 220 duizend vacatures opengesteld. Ook in de zorg ontstonden weer veel vacatures (117 duizend). In deze drie bedrijfstaken was ook de toename van het aantal ontstane vacatures het hoogst ten opzichte van 2005. Overigens ontstonden in vrijwel alle bedrijfstakken meer vacatures dan een jaar eerder.

Belangrijke bijdragen aan het grote aantal ontstane vacatures werden verder geleverd door de industrie (87 duizend), de horeca (78 duizend), de bouwnijverheid (66 duizend) en het vervoer (57 duizend). Doordat de vervulling van vacatures de laatste jaren geen gelijke tred kan houden met het ontstaan ervan, loopt het aantal openstaande vacatures op. De spanning op de arbeidsmarkt is dan ook sterk toegenomen. De vacaturegraad, het aantal vacatures per duizend werknemersbanen, kwam in 2006 gemiddeld uit op 26²⁾. Dit is maar net iets minder dan aan het begin van het huidige millennium. De spanning liep het hoogst op in de horeca (43 openstaande vacatures op de duizend banen), de bouwnijverheid (39), de financiële instellingen en de zakelijke dienstverlening (beide 34).

Voor het eerst sinds 2003 meer bezette arbeidsplaatsen

Het aantal banen van werknemers is in 2006 voor het eerst sinds 2003 toegenomen. Er waren er 120 duizend meer dan in 2005. Het totale aantal arbeidsplaatsen van werknemers, de som van het aantal banen (bezette arbeidsplaatsen) en het aantal openstaande vacatures, is in 2006 toegenomen met 165 duizend. Naast werknemers is er ook een toenemend aantal zelfstandigen actief. Het totale aantal banen (inclusief zelfstandigen) is in 2006 toegenomen met 167 duizend. Nooit eerder waren er zoveel personen werkzaam in Nederland als in 2006. Het aantal werkzame personen liep op tot 8,4 miljoen. Hiervan is bijna 15 procent zelfstandig.

Het aantal zelfstandigen is de laatste decennia gestaag gegroeid, ondanks de voortdurende daling van het aantal zelfstandige boeren. Eind jaren negentig leek er aan de stijging een einde gekomen, maar in 2005 en 2006 is het aantal zelfstandigen weer toegenomen. Er zijn drie belangrijke groepen stijgers: de zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) in de bouw, zelfstandige medici en zelfstandigen binnen de zakelijke dienstverlening. Bij de bouw is er sprake van een verschuiving tussen zelfstandigen en werknemers in loondienst. Terwijl het aantal werknemers in de jaren 2002–2006 fors daalde, bleef het aantal zelfstandigen voortdurend toenemen. Het percentage zelfstandigen in de bouw is de laatste twintig jaar meer dan verdubbeld. In 2006 was bijna een kwart van de werkzame personen in de bouw

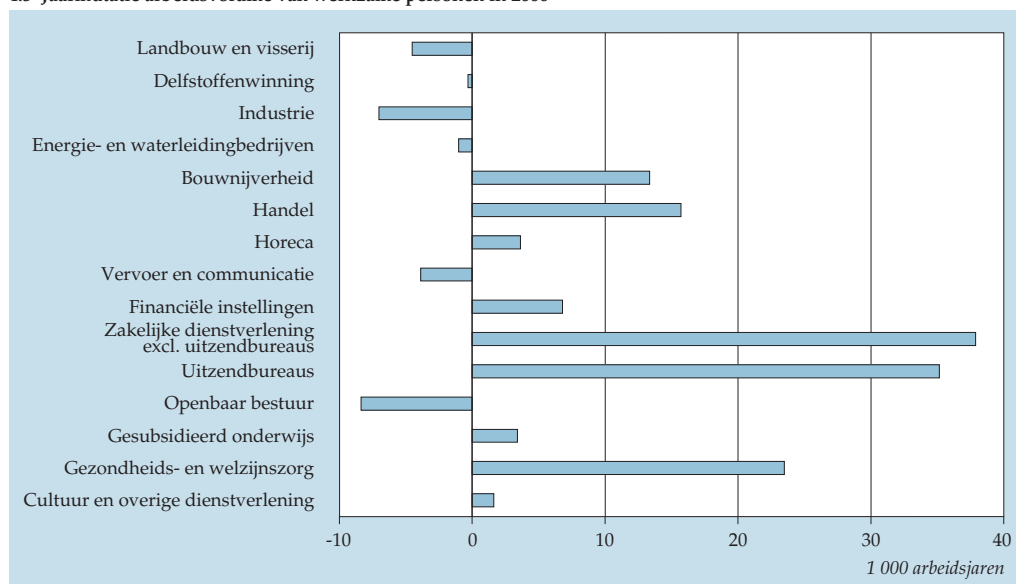
²⁾ Er is hier gedeeld door het gemiddelde aantal banen van werknemers zoals gepubliceerd in de Nationale rekeningen. Voor de op StatLine gepubliceerde vacaturegraad worden vacatures en banen aan het eind van een verslagperiode gebruikt.

zelfstandig. In de zorgsector is de toename van het aantal zelfstandigen meer een uitvloeisel van de totale werkgelegenheidsgroei in de sector, al neemt ook hier het aandeel zelfstandigen iets toe. De zakelijke dienstverlening kende de laatste jaren een stormachtige ontwikkeling van het aantal zelfstandigen met kennisintensieve beroepen, zoals automatiseerders, juridische en economische adviseurs, architecten en ingenieurs.

Arbeidsvolume fors gestegen

De toename van het aantal banen van werkzame personen leidde in 2006 ook tot een toename van het totale arbeidsvolume. Gemeten in arbeidsjaren, oftewel voltijdequivalenten, is het arbeidsvolume in 2006 met 116 duizend gestegen ten opzichte van het jaar ervoor. Dit komt overeen met een toename van 1,8 procent. Het is voor het eerst sinds 2003 dat het arbeidsvolume is gestegen. De groei van het arbeidsvolume in 2006 is vrij fors, al ligt zij ver af van de pieken van rond de 3 procent die in de tweede helft van de jaren negentig gemeten werden.

4.3 Jaarmutatatie arbeidsvolume van werkzame personen in 2006*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

In samenhang met het toegenomen aantal zelfstandigen is ook het arbeidsvolume van zelfstandigen de laatste decennia voortdurend gestegen, met slechts een hapering in 2004. Het arbeidsvolume van werknemers is daarentegen in de jaren 2002–2005 gedaald. In 2006 nam het arbeidsvolume van werknemers voor het eerst weer toe, met 83 duizend. Het percentage deeltijdbanen onder werknemers bleef stabiel op 49 procent. Het is voor het eerst sinds jaren dat het percentage deeltijdbanen niet verder is toegenomen.

De groei van het arbeidsvolume in 2006 is in belangrijke mate toe te schrijven aan de groei van de werkgelegenheid in de zakelijke dienstverlening. Het arbeidsvolume van de uitzendbureaus steeg met 35 duizend arbeidsjaren ten opzichte van het voorgaande jaar. Ook de overige zakelijke dienstverlening kende een forse stijging (38 duizend). Daarnaast leverde de zorg een grote bijdrage aan de groei (23 duizend), en in mindere mate de handel (16 duizend), de bouw (13 duizend) en de financiële instellingen (7 duizend).

De stijging van 35 duizend arbeidsjaren bij de uitzendbureaus betekent dat het groeitempo in de branche verder is opgelopen. In 2005 steeg het arbeidsvolume van de uitzendbranche met 25 duizend. Het arbeidsvolume van andere vormen van zakelijke dienstverlening nam ook fors toe. Sterke stijgers waren de juridische en economische dienstverlening en de computerservicebureaus (respectievelijk 13 en 10 duizend).

Het arbeidsvolume van de industrie neemt al jaren af; de laatste jaren met groei waren 1997 en 1998. De economisch magere jaren leidden tot een versnelde afname van het arbeidsvolume in de jaren 2002–2005. In 2006 was de afname met 7 duizend arbeidsjaren wel lager dan in de jaren ervoor. Ook in de vervoersbranche nam het arbeidsvolume in geringere mate (4 duizend) af dan in de voorgaande vier jaar. Het arbeidsvolume van het openbaar bestuur daalde voor het derde achtereenvolgende jaar. De afname van 8 duizend arbeidsjaren was wel iets bescheidener dan die in de voorgaande jaren.

Aantal uitzendkrachten blijft groeien

Banen van uitzendkrachten worden in de nationale rekeningen geteld bij de uitzendbureaus. In 2006 waren er gemiddeld 490 duizend werknemersbanen bij uitzendbureaus, 56 duizend meer dan in het voorgaande jaar. Hierbij zijn ook de banen bij arbeidsbemiddeling en detachingsbureaus meegerekend. Volgens de Enquête Beroepsbevolking waren er ruim 200 duizend *uitzendkrachten* actief, 30 duizend meer dan in 2005. Een kwart hiervan werkte in de industrie en een kwart was werkzaam in de financiële en zakelijke dienstverlening. Ook de horeca, het vervoer en het openbaar bestuur hadden een behoorlijk aantal uitzendkrachten in dienst (elk meer dan 10 procent van het totale aantal uitzendkrachten). Vrijwel elke bedrijfstak zette meer uitzendkrachten in dan in 2005.

Kader 4.a

Arbeidsmarktdynamiek

Dit jaar bevatten de Nationale rekeningen voor het eerst cijfers over arbeidsmarktdynamiek. Deze cijfers hebben betrekking op banen van werknemers. Becijferd is hoe vaak werknemers in dienst zijn getreden bij een werkgever en hoe vaak werknemers bij een werkgever zijn vertrokken. Aan de hand hiervan zijn werknemersbanen ingedeeld in vier typen: doorlopende banen, instroombanen, uitstroombanen en dubbelstroom banen. Bij doorlopende banen heeft de verbintenis werkgever/werknemer het hele verslagjaar bestaan. Bij instroombanen is deze verbintenis in het verslagjaar aangegaan, bij uitstroombanen is deze verbintenis in het verslagjaar ontbonden. Bij dubbelstroom banen is de verbintenis in het verslagjaar aangegaan en weer ontbonden. De som van alle in- en uitstroommomenten heet het arbeidsverloop. De dubbelstroom banen tellen hierbij dus twee keer mee. Het arbeidsverloop gedeeld door tweemaal het totale aantal banen heet het relatieve arbeidsverloop. Dit vormt een maat voor de dynamiek op de arbeidsmarkt. Bij volledige dynamiek zijn er alleen dubbelstroom banen en is het relatieve arbeidsverloop gelijk aan 1. In afwezigheid van dynamiek zijn er alleen doorlopende banen en is het relatieve arbeidsverloop gelijk aan 0.

Baandynamiek

	2001	2002	2003	2004	2005*
	<i>x 1 000</i>				
Totaal aantal banen	10 834	10 695	10 351	10 181	10 240
Doorlopende banen	5 287	5 460	5 604	5 620	5 574
Instroom (exclusief dubbelstroom banen)	1 662	1 482	1 279	1 228	1 309
Uitstroom (exclusief dubbelstroom banen)	1 477	1 489	1 338	1 263	1 273
Dubbelstroom banen ¹⁾	2 407	2 264	2 130	2 071	2 083
Arbeidsverloop, absoluut	7 953	7 499	6 877	6 632	6 750
Arbeidsverloop, relatief (%)	36,7	35,1	33,2	32,6	33,0
Gemiddelde bestaansduur binnen het jaar (dagen)	255	260	267	269	266
Gemiddeld aantal banen	7 559	7 607	7 560	7 472	7 468

¹⁾ Dubbelstroom banen zijn banen die in het desbetreffende jaar zijn gestart (ingestroomd) én beëindigd (uitgestroomd).

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Uit gegevens over de jaren 2001–2005 blijkt dat slechts de helft van het totale aantal banen doorlopend was. Baanwisselingen binnen bedrijven of instellingen blijven hierbij buiten beschouwing. Het relatief korte bestaan van veel banen wordt geïllustreerd door het feit dat er in 2005 gemiddeld 7,5 miljoen banen waren, terwijl er in dat jaar wel 10,2 miljoen banen voor kortere of langere tijd hebben bestaan. Het relatieve arbeidsverloop nam in de jaren 2001–2004 af, om in 2005 weer iets op te lopen. In 2001 en 2002 nam de werkgelegenheidsgroei steeds verder af, om

in 2003 om te slaan in baanverlies. In 2004 was het baanverlies het grootst en het arbeidsverloop het laagst. In 2005 liep het gemiddelde aantal banen nog iets terug, maar nam het arbeidsverloop al weer toe. Dit illustreert dat de dynamiek van de arbeidsmarkt terugloopt in tijden van laagconjunctuur. Niet alleen de instroom neemt dan af, maar ook de uitstroom. De extra uitstroom die bij een recessie ontstaat door bedrijfssaneringen, faillissementen en dergelijke valt kennelijk in het niet bij de afname van de uitstroom wegens baanwisselingen. Verder blijkt de arbeidsdynamiek aan de vooravond van de werkgelegenheidsgroei al weer toe te nemen.

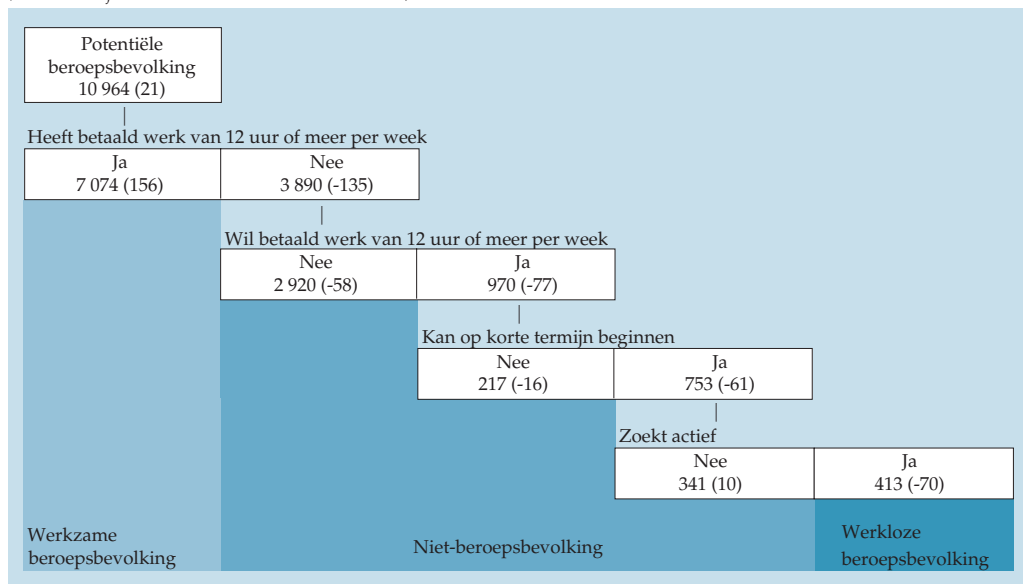
De bedrijfstak die de meeste dynamiek vertoont is – weinig verrassend – de uitzendbranche. Deze bedrijfstak was in 2004 verantwoordelijk voor een derde van het totale arbeidsverloop. Exclusief het uitzendwezen was het relatieve arbeidsverloop maar 26,6 procent in plaats van 32,6. Naast de uitzendbranche is de dynamiek groot in de landbouw, de horeca, bij reclamebureaus en in de detailhandel. De grote dynamiek in de landbouw en de horeca hangt deels samen met seizoenarbeid. De dynamiek is laag bij onder meer banken, verzekeraars, de industrie en de overheid. Twee relativeringen zijn hier op zijn plaats. Allereerst worden uitzendkrachten in deze branchevergelijking niet meegeteld in de bedrijfstakken waarin ze werkzaam zijn. Bekend is dat bijvoorbeeld de industrie een groot aantal uitzendkrachten inhuurt. Daarnaast is er bij grote bedrijven vaak sprake van een hoge interne mobiliteit, die de externe mobiliteit waarschijnlijk wat afremt. De dynamiek in bedrijfstakken waarin relatief veel grote bedrijven voorkomen lijkt dan ook kleiner dan zij feitelijk is.

Beroepsbevolking sterk gegroeid

De Nederlandse bevolking is in 2006 met 24 duizend personen gegroeid. De bevolkingsgroei is na 2001 steeds verder afgevlakt. Deze trend zette ook in 2006 nog door. In 2005 groeide de bevolking nog met 41 duizend personen. De potentiële beroepsbevolking, hier gedefinieerd als de bevolking van 15–64 jaar, is in 2006 toegenomen met 21 duizend personen. Deze groei is vergelijkbaar met die in de voorgaande twee jaar, maar ligt een stuk lager dan in de jaren daarvoor. De beroepsbevolking, het aantal 15–64-jarigen dat een baan voor twaalf uur of meer in de week heeft of hier actief naar zoekt, is in 2006 met 85 duizend personen gestegen. Dit is een forse stijging na twee jaren waarin de omvang van de beroepsbevolking op vrijwel hetzelfde niveau bleef. De beroepsbevolking telde in 2006 gemiddeld 7,5 miljoen personen, het hoogste aantal ooit. De brutoparticipatiegraad, de fractie van de potentiële beroepsbevolking die gerekend wordt tot de beroepsbevolking, steeg naar de recordhoogte van 68,3 procent. De Nederlandse brutoparticipatiegraad is ook in internationaal opzicht hoog. Binnen Europa ligt zij alleen nog iets hoger in de Scandinavische landen.

4.4 Opdeling potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2006*

(Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2005 vermeld.)

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking, Nationale rekeningen 2006.

De niet-beroepsbevolking is in 2006 met 64 duizend personen gedaald. De niet-beroepsbevolking was in 2006 opgebouwd uit mensen die geen baan van twaalf uur of meer in de week wilden (2,9 miljoen) en mensen die dat wel wilden maar niet onmiddellijk beschikbaar waren (217 duizend) of niet actief hebben gezocht (341 duizend). Het aantal mensen dat geen baan van 12 uur of meer in de week wilde, is in 2006 met 58 duizend gedaald. Er waren bijna 95 duizend mensen minder voor wie zorg voor gezin of huishouden een reden was om niet te gaan werken. Daar staat tegenover dat er 15 duizend personen extra waren die niet konden werken wegens studie of opleiding.

De stijging van de beroepsbevolking komt vooral op het conto van vrouwen. De beroepsbevolking bevatte 74 duizend vrouwen extra en 12 duizend mannen. De toename zat vooral bij vrouwen vanaf 35 jaar. Onder vrouwen van zowel 15–24 jaar als 25–34 jaar, nam het aantal leden van de beroepsbevolking af. De afname van vrouwen in de leeftijdsgroep 25–34 jaar is demografisch bepaald; hetzelfde fenomeen is waarneembaar bij mannen. De gemiddelde brutoparticipatiegraad van vrouwen is in 2006 gestegen tot 59,8 procent. Deze nam toe onder alle leeftijdsgroepen vanaf 25 jaar. Bij mannen steeg de bruto-arbeidsparticipatie alleen onder 45-plussers. De gemiddelde brutoparticipatiegraad onder mannen bleef vrijwel gelijk en bedroeg 76,6 procent.

De brutoparticipatiegraad onder niet-westerse allochtonen is in 2006 afgenomen tot 55,3 procent. Hiermee werd de stijgende trend doorbroken: de laatste jaren is de participatie onder niet-westerse allochtonen alsmaar toegenomen. Met name de participatiegraad onder Marokkanen is fors gedaald. In 2006 was 46,8 procent van de Marokkaanse 15–64-jarigen actief op de arbeidsmarkt, tegen 49,9 procent het jaar ervoor. De arbeidsparticipatie van Marokkanen is de laagste van de vier grootste allochtonen groeperingen in Nederland. Onder Turken is de participatie ook relatief laag (51,7 procent), terwijl de participatie onder Surinamers en Antillianen/Arubanen een stuk hoger ligt (respectievelijk 68,0 en 66,7 procent in 2006). De bruto-arbeidsparticipatie van autochtonen ligt hier net iets boven (70,0 procent).

Werkloosheid afgenomen

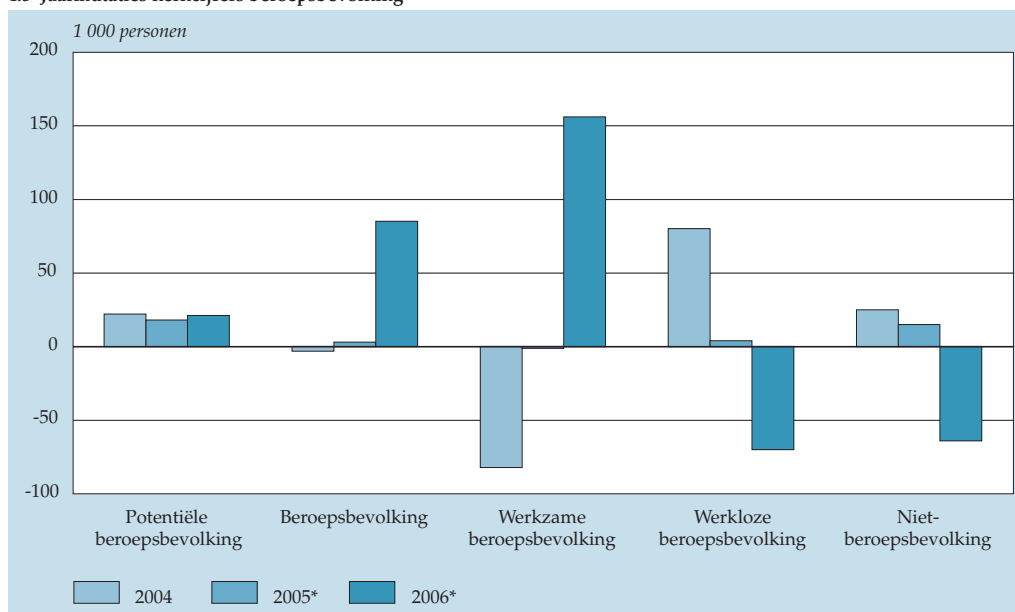
De werkzame beroepsbevolking is in 2006 toegenomen met 156 duizend tot 7,1 miljoen personen. De werkzame beroepsbevolking was nog niet eerder zo groot. Onder de werkzame beroepsbevolking wordt iedereen verstaan die in Nederland woont en twaalf uur of meer in de week werkt, ongeacht in welk land dat is. Bij de werkzame personen, die eerder aan de orde kwamen, wordt iedereen meegeteld die bijdraagt aan de productie in Nederland, ongeacht leeftijd, woonland en het aantal uren dat wordt gewerkt. De nettoparticipatiegraad, de fractie van de potentiële beroepsbevolking die wordt gerekend tot de werkzame beroepsbevolking, steeg in 2006 tot 64,5 procent.

Het aantal werklozen is in 2006 met 70 duizend gedaald tot gemiddeld 413 duizend personen. Het was voor het eerst sinds 2001 dat het aantal werklozen afnam. De werkloosheid bedroeg in 2006 gemiddeld 5,5 procent. Ten opzichte van 2005 is dit een afname van 1 procentpunt. Hoewel de werkloosheid dus behoorlijk is gedaald, ligt zij nog ver boven het niveau van begin dit millennium (3,5 procent in 2001). De werkloosheid in Nederland behoort overigens wel tot de laagste van Europa. Binnen Europa heeft alleen Noorwegen een lagere werkloosheid.

Onder mannen kromp de werkloze beroepsbevolking sneller dan onder vrouwen. Er waren 47 duizend werkloze mannen minder, tegen 23 duizend vrouwen. Dit vloeide voort uit het feit dat het aantal vrouwen dat actief was op de arbeidsmarkt veel sneller is gestegen. Bij zowel mannen als vrouwen daalde het aantal werklozen onder vrijwel alle leeftijdsgroepen; alleen onder 55-plussers was de daling nihil. Procentueel was de daling van de werkloosheid onder mannen en vrouwen ongeveer gelijk. In 2006 bedroeg de werkloosheid onder mannen gemiddeld 4,5 procent en onder vrouwen 6,8 procent. De werkloosheid onder jongeren was met 10,7 procent het hoogst. In de brede middengroep van 25–54 jaar bedroeg de werkloosheid 4,8 procent. Onder 55-plussers was de werkloosheid met 5,5 procent iets hoger.

De daling van de werkloosheid onder niet-westerse allochtonen was vergelijkbaar met die van autochtonen. De verschillen in werkloosheid tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen zijn dan ook niet verkleind. De werkloosheid onder niet-westerse allochtonen bedroeg gemiddeld 15,5 procent, die onder autochtonen 4,3 procent. De werkloosheid is in 2006 het snelst gedaald onder Marokkanen. Deze daling was echter vooral een gevolg van het feit dat minder Marokkanen actief op zoek gingen naar een baan. De werkloosheid onder Marokkanen was met 17,2 procent het hoogst van de vier grootste allochtone bevolkingsgroepen in Nederland. De werkloosheid onder Antillianen/Arubanen en Turken lag daar iets onder (16,8 respectievelijk 15,1 procent). Onder Surinamers was de werkloosheid substantieel lager (12,1 procent).

4.5 Jaarmutaties kerncijfers beroepsbevolking

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Slechte afstemming vraag en aanbod?

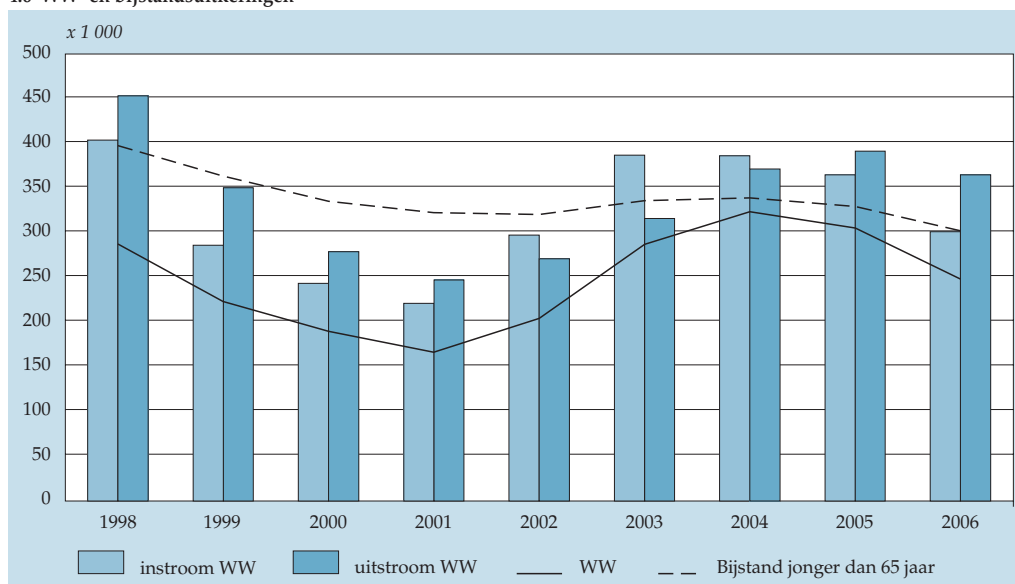
Hoewel het aantal openstaande vacatures al sinds 2004 oploopt, is het aantal bezette arbeidsplaatsen (van werknemers) in 2006 pas voor het eerst weer gestegen. Het aantal openstaande vacatures liep in 2006 verder op, en de spanning op de arbeidsmarkt ligt nu bijna op het niveau van begin dit millennium. In 2000 stonden er op de duizend werknemersbanen 27 vacatures open, in 2006 waren dat er 26. Hoewel de werkloosheid in 2006 is gedaald, ligt zij nog altijd op een veel hoger niveau dan begin deze eeuw. In 2000 was 3,8 procent van de beroepsbevolking werkloos,

in 2006 was dat 5,5 procent. Dit suggereert dat er voldoende personen zijn die de vacatures zouden kunnen vervullen, maar dat er niet voldoende personen zijn met de gevraagde kwalificaties.

Over gehele linie minder uitkeringen

Het aantal WW-uitkeringen is in 2006 met 56 duizend fors afgenomen. Aan het eind van 2006 werden 249 duizend WW-uitkeringen verstrekt. Ook het aantal bijstandsuitkeringen nam in 2006 af, met ruim 27 duizend. Aan het eind van 2006 werden 302 duizend bijstandsuitkeringen verstrekt, het laagste aantal in 25 jaar. Het was het tweede achtereenvolgende jaar waarin het aantal WW- en bijstandsuitkeringen daalde. Ook het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen nam verder af. Eind 2006 werden 844 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verstrekt, 55 duizend minder dan een jaar eerder. De daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen begon in 2003.

4.6 WW- en bijstandsuitkeringen

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen en statistiek bijstandsuitkeringen.

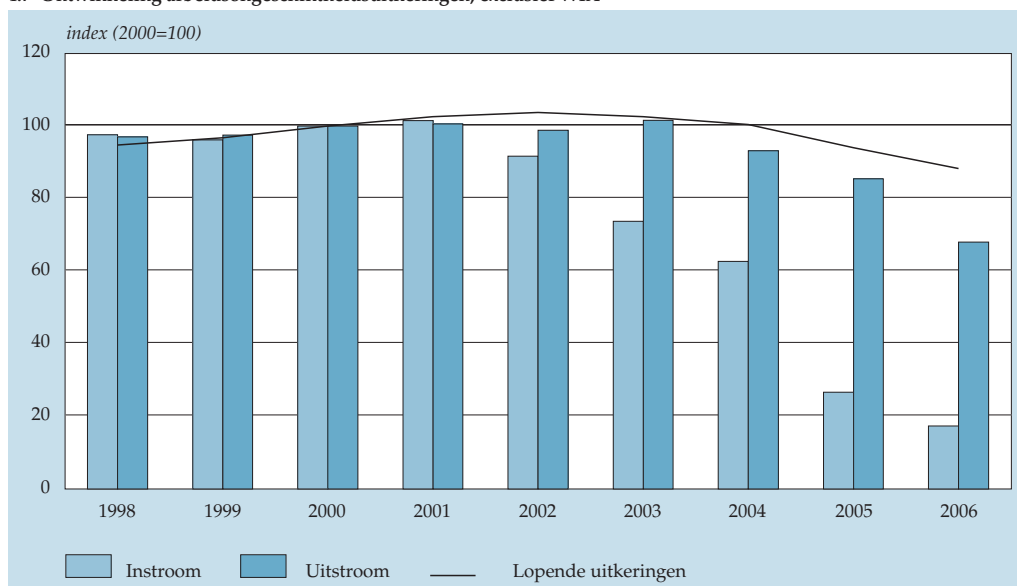
Het aantal arbeidsongeschiktheiduitkeringen is de optelsom van drie regelingen, de WAO, de WAZ en Wajong. Van de totale hoeveelheid arbeidsongeschiktheidsuitkeringen viel in 2006 76 procent onder de WAO, 6 procent onder de WAZ en werd 18 procent verstrekt in het kader van de Wajong. Sinds 1 januari 2004, respectievelijk 1 augustus 2004, worden er geen nieuwe gevallen meer toegelaten tot de WAO en de WAZ. Personen die na deze data arbeidsongeschikt zijn geraakt, vallen onder de wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). De WIA geeft

werknemers die na twee jaar nog voor minstens 35 procent arbeidsongeschikt zijn recht op een uitkering. Volledig en duurzaam arbeidsongeschikten krijgen een IVA-uitkering en zijn ontslagen van sollicitatieplicht. Gedeeltelijk arbeidsongeschikten hebben wel sollicitatieplicht en ontvangen een WGA-uitkering. Inkomsten uit arbeid worden hierop in mindering gebracht. De groep niet-duurzaam volledig arbeidsongeschikten ontvangen eveneens een WGA-uitkering.

Sinds 2006 komen mensen na twee jaar aaneengesloten ziekteverzuim in een van de nieuwe regelingen terecht. Eind 2006 werden er volgens het UWV 3 700 IVA- en 15 400 WGA-uitkeringen verstrekt. Wordt hiermee rekening gehouden, dan daalde het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen in 2006 met 36 duizend, in plaats van met 55 duizend.

Hoewel er in principe geen personen meer worden toegelaten tot de WAO of de WAZ, is er nog altijd een beperkte instroom door beroeps- en bezwaarzaken en terugval. Bij dat laatste gaat het om mensen die voor de sluiting in de WAO of de WAZ zaten, daarna een tijdlang hebben gewerkt, maar toch weer zijn teruggeval- len in arbeidsongeschiktheid.

4.7 Ontwikkeling arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, exclusief WIA

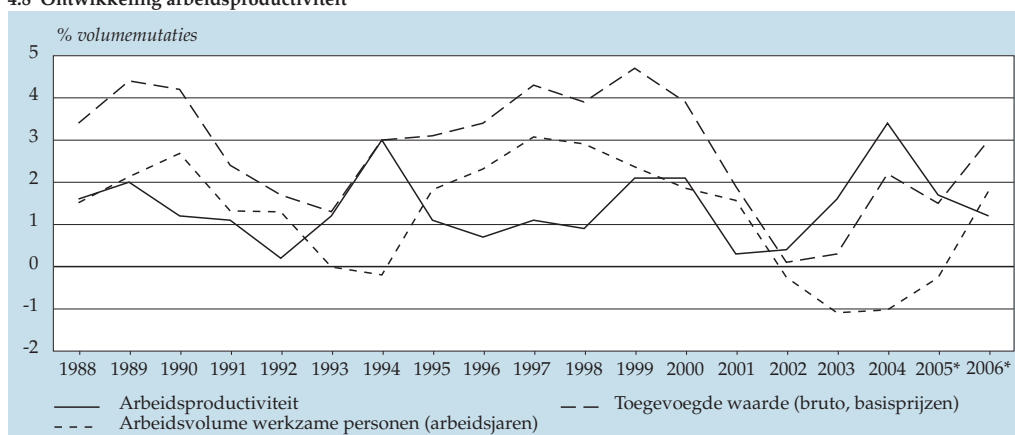

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Productiviteitsstijging gelijk aan langjarig gemiddelde

De arbeidsproductiviteit is in 2006 met 1,2 procent gestegen. Deze stijging is wat lager dan in 2005, toen de productiviteit met 1,7 procent toenam. Over de laatste twintig jaar bedroeg de arbeidsproductiviteitsontwikkeling gemiddeld 1,4 procent per jaar. Wanneer de economie herstelt van een periode van laagconjunctuur, vindt vaak een exceptionele stijging plaats van de productiviteit. Dit gebeurde in 1994 en 2004 met stijgingen van 3,0 respectievelijk 3,4 procent. Wanneer we deze uitzonderlijke jaren niet meetellen, dan komt de jaarlijkse gemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit over de laatste twintig jaar uit op 1,2 procent. De arbeidsproductiviteitsontwikkeling over 2006 was dus zeer gemiddeld. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de druk om de arbeidsproductiviteit sterker dan gemiddeld te laten groeien de komende jaren toeneemt, omdat de beroepsbevolking nog maar weinig zal groeien. Sterke productiviteitsstijgingen zijn de laatste jaren vooral te zien in de industrie, de handel en de vervoerssector. Opmerkelijk is dat de arbeidsproductiviteit van de financiële en zakelijke dienstverlening in 2006 afnam. In de bouw nam de arbeidsproductiviteit recentelijk ook wat af, maar hiervan was in 2006 niet langer sprake.

4.8 Ontwikkeling arbeidsproductiviteit

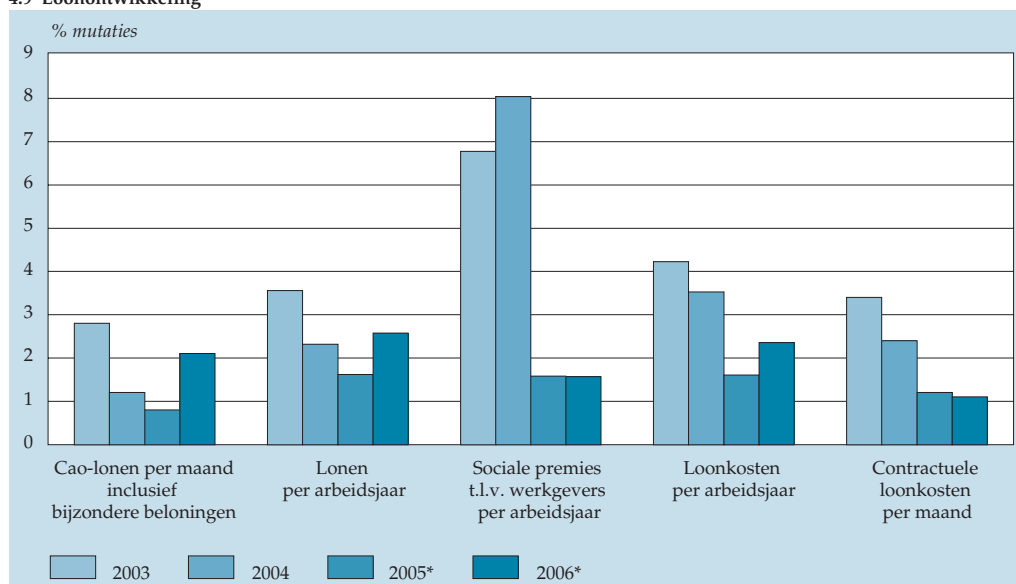
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Cao-loonstijging opgelopen

De cao-lonen namen in 2006 toe met gemiddeld 2,1 procent. De cao-loonstijging is hiermee na jaren van loonmatiging weer opgelopen. Anders dan in 2005 lag de cao-loonstijging boven de inflatie. De stijging van de contractuele loonkosten is wel verder afgevlakt. Gemiddeld bedroeg deze stijging nog maar 1,1 procent. Dat de contractuele loonkosten minder snel stegen dan de cao-lonen kwam vooral door lagere werkgeverspremies voor arbeidsongeschiktheid en (pre)pensioen.

De loonkosten per arbeidsjaar zijn in 2006 met 2,4 procent gestegen. Hiermee is de stijging van de loonkosten iets opgelopen in vergelijking met de 1,6 procent in 2005. Desalniettemin was de loonkostenstijging gezien over de laatste twintig jaar nog altijd vrij laag. De loonkostenstijging wordt nog altijd getemperd door de bescheiden stijging van de sociale lasten; in 2006 kwam deze net als in 2005 uit op 1,6 procent. Het oplopen van de loonkostenstijging wordt dan ook veroorzaakt door de stijging van de lonen. In 2006 bedroeg deze 2,6 procent, tegen 1,6 procent in 2005. De loonkosten stegen het snelst in de industrie (2,9 procent), het vervoer (2,9 procent) en het onderwijs (3,0 procent).

4.9 Loonontwikkeling

Bron: CBS, Statistiek van de cao-lonen en Nationale rekeningen 2006.

4.2 Winstgevendheid

Winstgevendheid economie neemt verder toe

De winstgevendheid van de economie is in 2006 verder toegenomen. De winstgevendheid van de economie of van een bedrijfstak kan worden gemeten met de arbeidsinkomensquote (aiq). Deze indicator geeft aan welk deel van het nationaal inkomen toevloet aan de productiefactor arbeid. Het resterende deel van het nationaal inkomen vloeit naar de productiefactor kapitaal en vormt een beloning voor het ondernemerschap. Een dalende aiq betekent dat een kleiner deel van het verdiende inkomen naar de factor arbeid gaat en is hiermee een aanwijzing dat de winstgevendheid toeneemt.

Het niveau van de aiq verschilt sterk per bedrijfstak. Dit komt door de grote verschillen in de verhouding van de inzet van arbeid tegenover kapitaal. Zo heeft een kapitaalintensieve industrie een relatief lage aiq. De verhouding tussen arbeid en kapitaal ligt doorgaans vast in de productiemiddelen van een bedrijfstak en is daardoor tamelijk stabiel. De aiq is daardoor vooral geschikt om de ontwikkeling van de winstgevendheid binnen een bedrijfstak in de tijd te beschrijven.

4.10 Arbeidsinkomensquote naar bedrijfstakken en sectoren¹⁾

	1995	2000	2003	2004	2005*	2006*
	%					
Bedrijfstakken						
Landbouw, bosbouw en visserij	77,0	95,1	106,6	114,6	111,2	96,6
Delfstoffenwinning	8,6	7,7	7,6	7,2	5,8	4,6
Industrie	74,2	71,7	75,2	72,5	70,8	72,8
Energie- en waterleidingbedrijven	52,3	57,7	36,7	40,7	36,6	30,1
Bouwnijverheid	86,6	83,8	84,0	86,0	84,5	82,7
Handel, horeca en reparatie	82,4	72,2	74,8	75,2	75,6	73,8
Vervoer, opslag en communicatie	80,4	79,5	74,3	73,9	73,2	72,1
Financiële en zakelijke dienstverlening	64,5	69,2	73,8	73,2	71,0	73,1
Overheid	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Zorg en overige dienstverlening	95,0	90,9	87,7	88,3	88,1	88,2
Totaal	78,6	77,2	78,9	78,7	77,2	76,7
Marktsector²⁾	80,8	80,0	80,3	80,2	78,6	79,3
Vennootschappen	70,4	70,9	71,0	70,4	68,3	68,4
Huishoudens incl. IZW huishoudens	85,1	78,7	88,8	90,4	91,3	86,6

¹⁾ De arbeidsinkomensquote is de beloning van werknemers plus de toegerekende beloning voor zelfstandigen en meewerkende gezinsleden (aantal arbeidsjaren zelfstandigen en meewerkende gezinsleden vermenigvuldigd met de gemiddelde beloning van werknemers) als aandeel in de som van beloning van werknemers en netto exploitatieoverschot/gemengd inkomen.

²⁾ Totaal exclusief overheid, delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en gezondheid en welzijnzorg.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Aan de dalende arbeidsinkomensquote is te zien dat de winstgevendheid in de Nederlandse economie sinds 2004 ieder jaar verder is opgelopen. Om te bepalen hoe de winstgevendheid van het bedrijfsleven zich heeft ontwikkeld wordt gekeken naar de aiq van de marktsector. Hierbij worden de bedrijfstakken overheid, de delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed en de gezondheids- en welzijnzorg, die binnen de Nederlandse economie een ander karakter hebben, buiten beschouwing gelaten. De winstgevendheid in de marktsector is juist licht afgenomen in 2006, waardoor de stijgende tendens sinds 2001 werd doorbroken.

Dit kwam vooral door de ontwikkelingen in de bedrijfstakken industrie en de financiële en zakelijke dienstverlening, die zwaar meewegen in het totaal. In de financiële en zakelijke dienstverlening was de lagere winstgevendheid vooral het

gevolg van een afname van de arbeidsproductiviteit. Daarnaast hadden vooral de banken en verzekeraars te kampen met forse kostenstijgingen. In de industrie steeg de arbeidsproductiviteit juist sterk, maar nam het exploitatieoverschot af.

In alle overige bedrijfstakken nam de winstgevendheid toe in 2006. Sterke stijgers in de marktsector waren de energie- en waterleidingbedrijven en de landbouw. Voor het eerst in drie jaar is de winstgevendheid in de landbouw sterk toegenomen. Tussen 2003 en 2005 lag de aiq zelfs boven de 100. Dit betekent dat de ondernemers gemiddeld minder verdienden dan hun werknemers. In 2006 is de winstgevendheid in de landbouwsector sterk verbeterd door een lichte toename in de arbeidsproductiviteit en een hoger exploitatiesaldo. De aiq kwam hierdoor weer onder de 100 te liggen. In de handel en horeca en in de vervoer- en communicatiesector verbeterde de winstgevendheid door een sterke arbeidsproductiviteitsstijging van meer dan 5 procent. In de bouw nam de arbeidsproductiviteit af, maar steeg het exploitatiesaldo. De winstgevendheid in de bouw nam hierdoor in 2006 toch toe.

De toename van de winstgevendheid komt volledig voor rekening van de relatief kleine groep zelfstandige ondernemers (ingedeeld bij de huishoudens), waarvan de aiq met 5 procentpunt is gedaald. Bij de vennootschappen is de aiq nagenoeg gelijk gebleven.

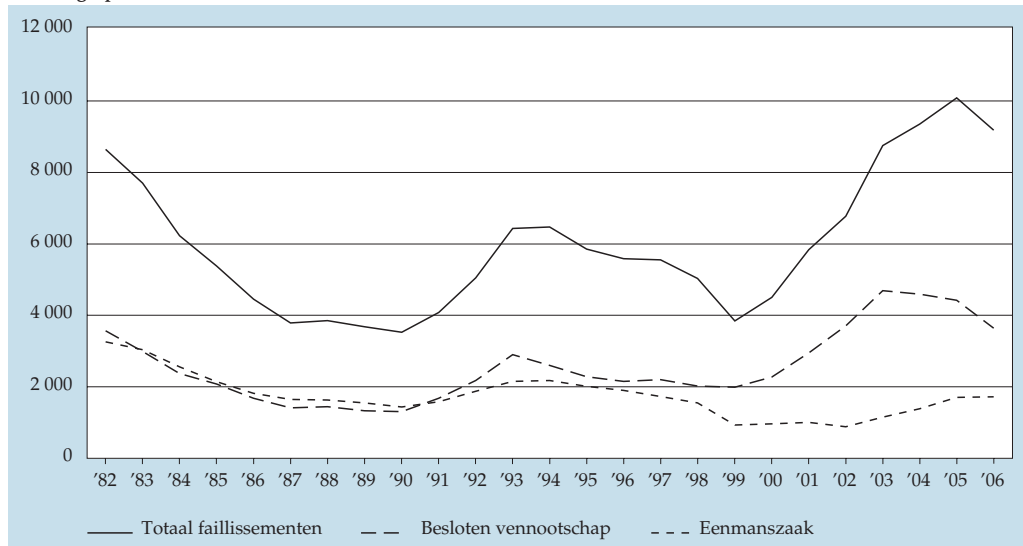
4.3 *Faillissementen*

Aantal faillissementen daalt voor het eerst in 7 jaar

In 2006 is een eind gekomen aan een jarenlange toename van het aantal faillissementen. De afgelopen zes jaar nam het aantal faillissementen ieder jaar toe tot het recordaantal van meer dan 10 duizend in 2005. In 2006 daalde dit aantal met 9 procent tot bijna 9 200. Voor het eerst in zeven jaar is het aantal gedwongen bedrijfsbeëindigingen afgenomen. De daling kwam voornamelijk voor rekening van de besloten vennootschappen. Het aantal natuurlijke personen en eenmanszaken dat failliet ging is ten opzichte van het vorige jaar vrijwel onveranderd gebleven.

Het aantal faillissementen reageert sterk, zij het met enige vertraging, op de economische ontwikkeling. Dit is duidelijk te zien aan het afnemende aantal gedwongen bedrijfsbeëindigingen in een periode van economische groei. Deze samenhang is vooral bij besloten vennootschappen te zien, waar in 2004 al minder vaak een faillissement plaatsvond. In 2006 trad hier een flinke daling op van 18 procent. De besloten vennootschappen namen bijna 40 procent van het totale aantal uitgesproken faillissementen voor hun rekening.

4.11 Uitgesproken faillissementen

Bron: CBS, Nationale rekeningen, 2006.

Het grootste deel van de faillissementen (54 procent) werd echter uitgesproken over eenmanszaken en natuurlijke personen. Het aantal faillissementuitspraken onder eenmanszaken en natuurlijke personen fluctueert sinds begin jaren negentig minder sterk met de conjunctuur dan onder besloten vennootschappen. Dit komt vooral doordat particulieren (met en zonder eenmanszaak) een beroep op de Wet schuldsanering kunnen doen. Ook wanneer schuldeisers een verzoek indienen tot faillietverklaring van een eenmanszaak, zal een rechter eerst verwijzen naar een schuldsaneringstraject zodat de schuldenaar na een periode van drie tot vijf jaar schuldenvrij is. Pas als de schuldenaar zich niet aan de afbetalingsregeling houdt, wordt overgegaan tot een faillissement.

4.12 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm

	1990	1995	2000	2004	2005	2006
Bedrijven en instellingen w.v.						
Eenmanszaken	1 434	2 011	958	1 381	1 697	1 713
Besloten vennootschappen	1 304	2 278	2 272	4 589	4 420	3 638
Overige	223	494	529	678	663	590
Natuurlijke personen incl. nalatenschappen	558	1 064	919	2 701	3 302	3 238
Totaal	3 519	5 847	4 498	9 349	10 082	9 179

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Het aantal wettelijke schuldsaneringen is licht toegenomen in 2006, tot bijna 15 duizend. Een op de zeven schuldsaneringen heeft betrekking op een particulier met een eenmanszaak, het merendeel van de schuldsaneringen betreft echter natuurlijke personen. Deze verhouding is al jaren stabiel. Het zijn vooral personen van 55 jaar en ouder waarbij het aantal schuldsaneringen toeneemt. In 2006 steeg het aantal schuldsaneringen bij deze groep met bijna 13 procent tot ruim 1 900. Personen jonger dan 35 jaar kwamen juist minder vaak in de schuldsanering terecht. Daar nam het aantal schuldsaneringen af met bijna 7 procent, tot ruim 4 600. Ongeveer een derde van de schuldsanering betreft personen tot 35 jaar.

Het aantal faillissementen nam ook in relatieve zin af. Sinds 2003 gingen er jaarlijks per duizend bedrijven meer dan 9 failliet, in 2006 was dit aantal gedaald tot bijna acht bedrijven. Dit ligt boven het relatieve aantal faillissementen in 2000 (5,3 per duizend bedrijven) maar nog altijd ver onder het niveau van begin jaren tachtig, toen er sprake was van 14 faillissementen per duizend bedrijven.

4.13 Uitgesproken faillissementen per 1 000 bedrijven en instellingen ¹⁾

	2000	2003	2004	2005	2006
Landbouw en visserij	0,5	1,2	1,9	1,4	1,5
Industrie & Delfstoffenwinning	9,4	17,4	15,8	14,3	10,7
Bouwnijverheid	8,4	12,4	11,9	12,1	9,4
Handel en reparatie	5,9	8,5	9,9	10,0	8,6
Horeca	4,9	7,4	8,8	11,5	14,7
Vervoer, opslag- en communicatie	9,2	14,8	14,0	17,3	14,2
Financiële instellingen en verhuur en zakelijke dienstverlening	6,9	15,0	14,2	13,6	10,5
Onderwijs, gezondheidszorg, milieu en overige dienstverlening	2,1	2,6	3,0	2,9	2,6
Totaal inclusief onbekend	5,3	9,3	9,4	9,4	8,0

¹⁾ Exclusief overheid en de bedrijfstak productie en distributie van energie.

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

In de horeca en in de vervoerssector gingen relatief de meeste bedrijven failliet. In deze twee sectoren werden ruim 14 van de duizend bedrijven door een faillissement getroffen. Er gingen relatief opvallend meer horecazaken failliet dan een jaar eerder, terwijl het aantal gedwongen bedrijfsbeëindigingen per duizend bedrijven in de vervoerssector juist afnam. Ook in de industrie en de bouw nam het aantal faillissementen per duizend bedrijven fors af. In de landbouw en visserij ging, net als in de afgelopen jaren, relatief het minste aantal bedrijven failliet.

4.4 De arbeidsparticipatie in Nederland nader bezien

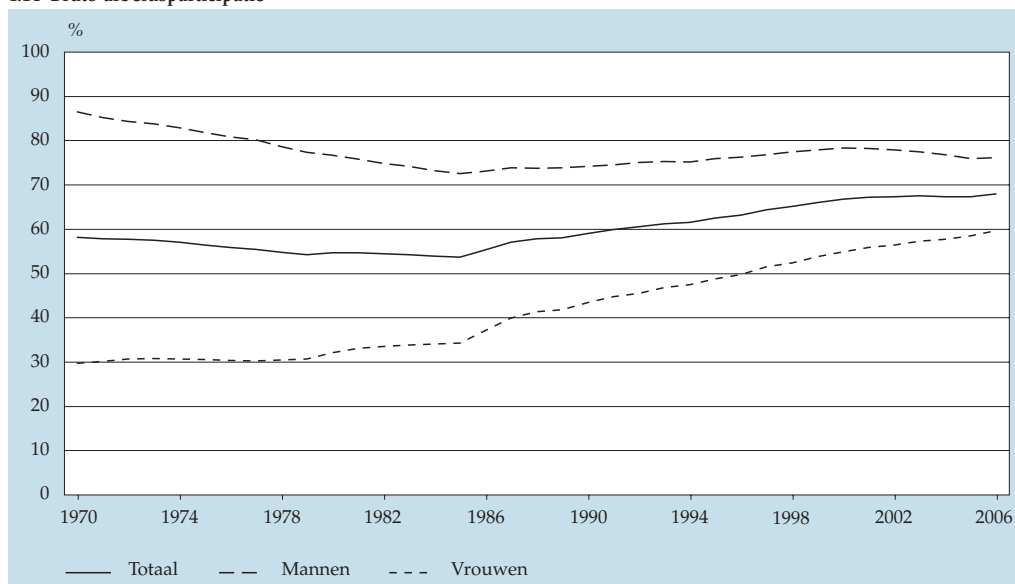
Arbeidsparticipatie speelt op veel economische en sociale terreinen een rol. Arbeid is een belangrijke factor die de productie en economische groei in een land bepaalt. Ook in de discussie rondom de vergrijzing speelt arbeidsparticipatie een grote rol. De problematiek om werk en zorg te combineren wordt met het krimpen van de potentiële beroepsbevolking, steeds relevanter. Recentelijk nog stond arbeidsparticipatie volop in de politieke aandacht tijdens de participatietop in juni 2007.

In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie vanaf 1970 in historisch perspectief geplaatst. De bijdrage aan de arbeidsparticipatie van verschillende bevolkingsgroepen, zoals mannen, vrouwen, jongeren, ouderen, autochtonen en allochtonen wordt geanalyseerd. In een decompositie-analyse wordt uiteengezet wat het effect op de arbeidsparticipatie is geweest van de verschillende groepen.

Arbeidsparticipatie sterk gestegen in jaren tachtig

De bruto-arbeidsparticipatie (zie kader 4.b) in Nederland is van 1970 tot midden jaren tachtig licht afgenomen. Sinds midden jaren tachtig is de bruto-arbeidsparticipatie voortdurend gestegen van 54 procent in 1985 naar 68 procent in 2006. Deze stijging is bijna geheel toe te schrijven aan een toename in de participatie van vrouwen, die van 34 procent in 1985 steeg tot 60 procent in 2006. Daarmee is het verschil in participatie tussen mannen en vrouwen aanmerkelijk kleiner geworden. Onder mannen bedroeg de brutoparticipatie 77 procent in 2006.

4.14 Bruto-arbeidsparticipatie

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking.

Kader 4.b

Arbeidsparticipatie

Definities

Arbeidsparticipatie wordt in twee kernbegrippen uitgedrukt, de netto-arbeidsparticipatie en de bruto-arbeidsparticipatie. De brutoparticipatie is het percentage van de 15–64-jarige bevolking dat werkzaam of werkloos is, waarbij het gaat om (het zoeken naar en beschikbaar zijn voor) een baan van minimaal 12 uur per week. Bij netto-arbeidsparticipatie gaat het om het percentage werkenden van de bevolking van 15–64 jaar.

In Europees verband wordt een 1-uurs-grens gehanteerd, waarbij personen die minder dan 12 uur per week werken of op zoek en beschikbaar zijn voor werk van minder dan 12 uur per week ook worden meegerekend. Daar waar Nederland vergeleken wordt met Europa wordt de Europese definitie gehanteerd. De nationale CBS-cijfers zullen dus verschillen van de Nederlandse cijfers in Europese context.

Leeftijdscategorieën

In deze paragraaf worden drie leeftijdsindelingen gehanteerd: jongeren tussen de 15 en 24 jaar, ouderen tussen de 55 en 64 jaar, en de potentiële beroepsbevolking exclusief jongeren. De groep jongeren tussen 15 en 24 jaar onderscheidt zich van de totale potentiële beroepsbevolking omdat zij deels nog met een opleiding bezig is. In de paragraaf over opleiding en in de subparagraaf over alloctonen wordt de potentiële beroepsbevolking exclusief jongeren gehanteerd. Cijfers over de arbeidsparticipatie naar opleidingsniveau worden vertekend als de leeftijdsgroep 15–24 jaar meegerekend wordt, omdat veel van de jongeren hun opleiding nog niet beëindigd hebben en hun uiteindelijke opleidingsniveau nog niet bekend is. De groep ouderen tussen de 55 en 64 jaar onderscheidt zich van de rest van de potentiële beroepsbevolking doordat deze groep naar het pensioen toe minder gaat werken.

De beroepsbevolking verandert niet alleen van samenstelling door migratie, geboorten en sterfte (het bevolkingseffect), maar ook door de individuele keuze om wel of niet te werken (het participatie-effect). Met behulp van een decompositie analyse kunnen beide effecten gekwantificeerd worden. Deze decompositie is uitgevoerd voor de periodes 1970–1986 en 1987–2006. De resultaten staan gepresenteerd in tabel 4.15.

4.15 Mutatie beroepsbevolking naar geslacht in 1970–1986 en 1987–2006.

		1970–1986			1987–2006		
		Participatie-effect	Bevolkings-effect	Totaal effect	Participatie-effect	Bevolkings-effect	Totaal effect
<i>1 000 personen</i>							
Man	Hele periode	-607	781	174	121	347	468
	gemiddeld per jaar	-36	46	10	6	17	23
Vrouw	Hele periode	331	299	630	1 032	244	1 276
	gemiddeld per jaar	19	18	37	52	12	64
Totaal	Hele periode	-276	1 080	804	1 153	591	1 744
	gemiddeld per jaar	-16	64	47	58	30	87

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking.

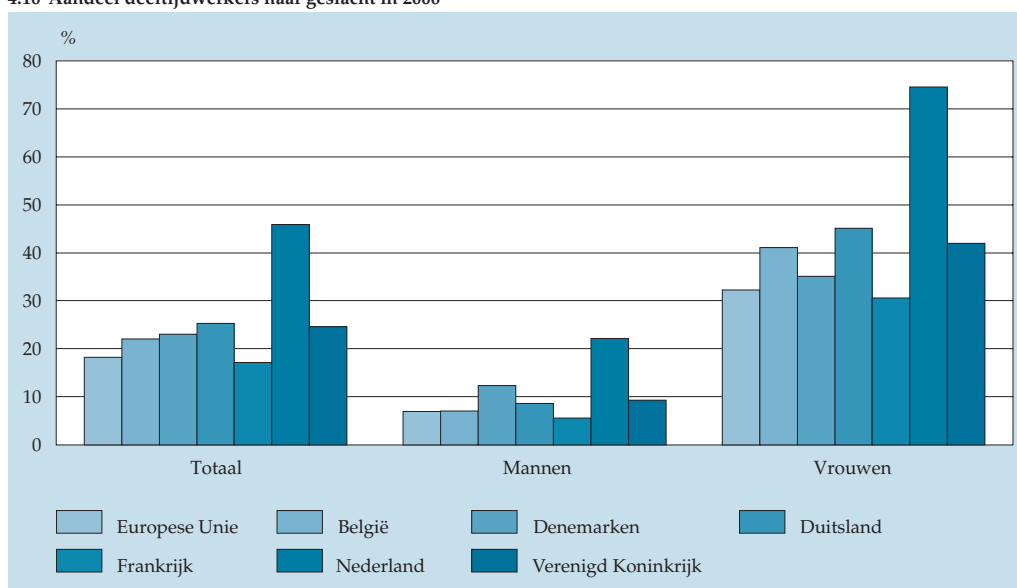
De periode tot en met 1986 wordt vooral gekenmerkt door een groot negatief participatie-effect bij mannen. Bij vrouwen is juist sprake van een positief participatie-effect, hoewel dit nog steeds kleiner is dan het negatieve effect bij de mannen. Hierdoor is het totale participatie-effect tussen 1970 en 1986 per saldo negatief. In deze periode is wel sprake van een sterk bevolkingseffect. De periode 1987–2006 laat een compleet andere ontwikkeling zien. In de afgelopen twintig jaar overheerste het participatie-effect bij vrouwen, dit was zelfs bijna tien keer groter dan bij mannen. Daarnaast was, in tegenstelling tot de periode 1970–1986, het participatie-effect bij mannen positief. In totaal is ongeveer 70 procent van de toename van de beroepsbevolking toe te schrijven aan participatie-effecten en 30 procent aan bevolkingseffecten. In de periode 1987–2000 was het participatie-effect de belangrijkste oorzaak van de toename in de beroepsbevolking.

De bruto-arbeidsparticipatie is in Nederland veel sterker gestegen dan in Duitsland, Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk. Volgens de internationale definitie lag de bruto-participatie in Nederland in 1987 met 65 procent nog net onder het EU-gemiddelde van 66 procent. In 2006 steeg de participatie tot 77 procent en lag hiermee 6 procentpunt boven het Europese gemiddelde. In het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Denemarken is de brutoparticipatie in die periode vrij stabiel gebleven. In Duitsland en België steeg de brutoparticipatiegraad eveneens, maar minder snel dan in Nederland. Onder vrouwen komt de relatief sterke stijging van de arbeidsparticipatie in Nederland nog meer tot uiting.

De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen is het resultaat van een groot aantal processen. Ten eerste hebben secularisatie en de emancipatie ervoor gezorgd dat het voor een steeds grotere groep vrouwen acceptabel werd om zich op de arbeidsmarkt aan te bieden. Verder heeft het actieve politieke beleid om vrouwen meer bij

de arbeidsmarkt te betrekken een belangrijke rol gespeeld. Verbeterde faciliteiten op gebieden als ouderschapsverlof, kinderopvang, kinderbijslag en deeltijdwerk hebben de keuze tussen werk en zorg sterk beïnvloed. Hierbij is vooral de mogelijkheid om in deeltijd te kunnen werken bepalend geweest. Mede onder invloed van het in 1982 gesloten Akkoord van Wassenaar, waarin een betere verdeling van het bestaande werk werd nagestreefd, zijn de mogelijkheden voor deeltijdwerk de afgelopen decennia sterk toegenomen. Juist in de sectoren waarin de werkgelegenheid de afgelopen jaren het meest toenam, de horeca en de zakelijke en financiële dienstverlening, is het goed mogelijk om in deeltijd te werken.

4.16 Aandeel deeltijdwerkers naar geslacht in 2006

Bron: Eurostat.

Deeltijdarbeid

Nederlanders werken opvallend vaker in deeltijd dan andere Europeanen. Het percentage van de werkzame beroepsbevolking dat in deeltijd werkt ligt al sinds 1987 hoger dan in andere Europese landen. De laatste jaren is dit verschil alleen maar groter geworden. In Nederland steeg het aandeel van de deeltijdwerkers in de werkzame beroepsbevolking van 29 procent in 1987 naar 46 procent in 2006. Ook Duitsland en België kenden in deze periode een sterke stijging van vooral vrouwelijke deeltijdwerkers, maar het aandeel personen dat in deeltijd werkt ligt daar nog ver onder dat van Nederland. In 2006 werkte maar liefst drie kwart van de werkzame Nederlandse vrouwen in deeltijd. Dit is veel meer dan bijvoorbeeld in Duitsland (45 procent), het Verenigd Koninkrijk (42 procent) of België (41 procent). Niet alleen Nederlandse vrouwen werken relatief vaak in deeltijd, ook de

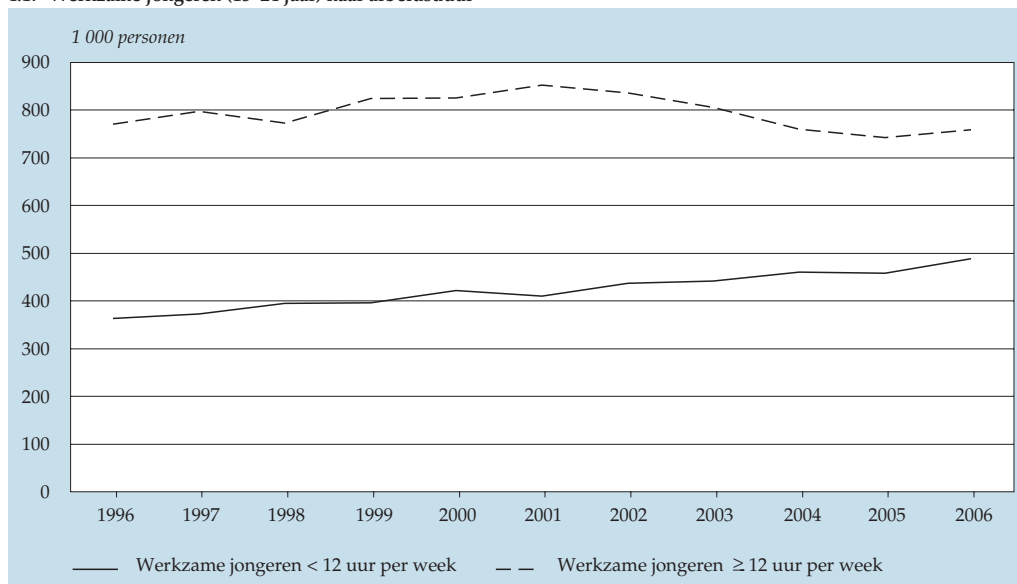
Nederlandse mannen scoren hoog. Waar in de Europese Unie gemiddeld 7 procent van de werkzame mannen in deeltijd werkt, is dat in Nederland 22 procent.

Het gemiddelde aantal gewerkte uren per week ligt in Nederland lager dan in de rest van Europa. In 2006 werkten mannen in Nederland gemiddeld 37 uur per week, tegenover een Europees gemiddelde van 41 uur. De werkweek van Nederlandse vrouwen was met gemiddeld 25 uur per week nog korter. In de andere Europese landen waarmee vergeleken wordt, varieerde het aantal uren dat vrouwen werken van 30 uur per week in het Verenigd Koninkrijk tot 33 uur per week in Frankrijk. Toch zijn ook in de ons omringende landen mensen gemiddeld minder uren per week gaan werken. Het lagere gemiddeld aantal gewerkte uren per week in Nederland hangt samen met het hogere percentage deeltijdwerkers. Relatief zijn meer Nederlanders actief op de arbeidsmarkt, waar ze vaker in deeltijd werken en gemiddeld minder uren maken dan onze Europese burens.

Arbeidsparticipatie van jongeren

Jongeren bieden zich vaak nog niet aan op de arbeidsmarkt omdat ze nog naar school gaan of studeren. Dit komt tot uiting in een lagere bruto-arbeidsparticipatie onder jongeren. De bruto-arbeidsparticipatie van jongeren is tussen 1996 en 2006 vrij stabiel gebleven. In dezelfde periode bleef ook de netto-arbeidsparticipatie (werkzame jongeren) redelijk stabiel, al fluctueerde deze licht met de conjunctuur. Het aantal jongeren dat minder dan 12 uur per week werkte nam in deze periode echter wel toe.

4.17 Werkzame jongeren (15–24 jaar) naar arbeidsduur

Bron: CBS, Enquete beroepsbevolking.

Vergeleken met enkele andere Europese landen, zijn er binnen de leeftijdsgroep van 15–24 jaar grote verschillen in de ontwikkeling van de brutoparticipatiegraad te zien. Waar in deze Europese landen een dalende trend te zien is, steeg in Nederland de bruto-arbeidsparticipatie juist, van 60 procent in 1987 naar 71 procent in 2006 (hier tellen ook personen mee die minder dan 12 uur werken of willen werken; zie kader 4.b). Deze trend gold voor jongens en meisjes in ongeveer dezelfde mate. Vooral in de leeftijdscategorie 15–19 jaar was de brutoparticipatie in Nederland, met 61 procent in 2006, veel hoger dan in andere Europese landen. Ook Deense jongeren tussen 15 en 19 jaar hadden een relatief hoge bruto-arbeidsparticipatie van 63 procent. In de overige ons omringende landen varieert de brutoparticipatiegraad van 10 procent in België tot 46 procent in het Verenigd Koninkrijk. In de leeftijdscategorie 20–24 jaar zijn de verschillen binnen Europa minder groot, al was ook daar de brutoparticipatiegraad van Nederlanders met 81 procent het hoogst in 2006. De relatief hoge brutoparticipatiegraad kan veroorzaakt zijn doordat Nederlandse jongeren in vergelijking met jongeren in andere Europese landen vaker een bijbaan hebben. Bedrijfstakken waar relatief veel Nederlandse jongeren van 15–24 jaar werken zijn de horeca en de handel. In 2005 werd in de horeca 42 procent van het aantal banen vervuld door jongeren. In deze bedrijfstak werkt bijna twee derde van de jongeren minder dan 20 uur per week en ongeveer de helft van de jongeren minder dan 12 uur per week.

Arbeidsparticipatie naar opleidingsniveau

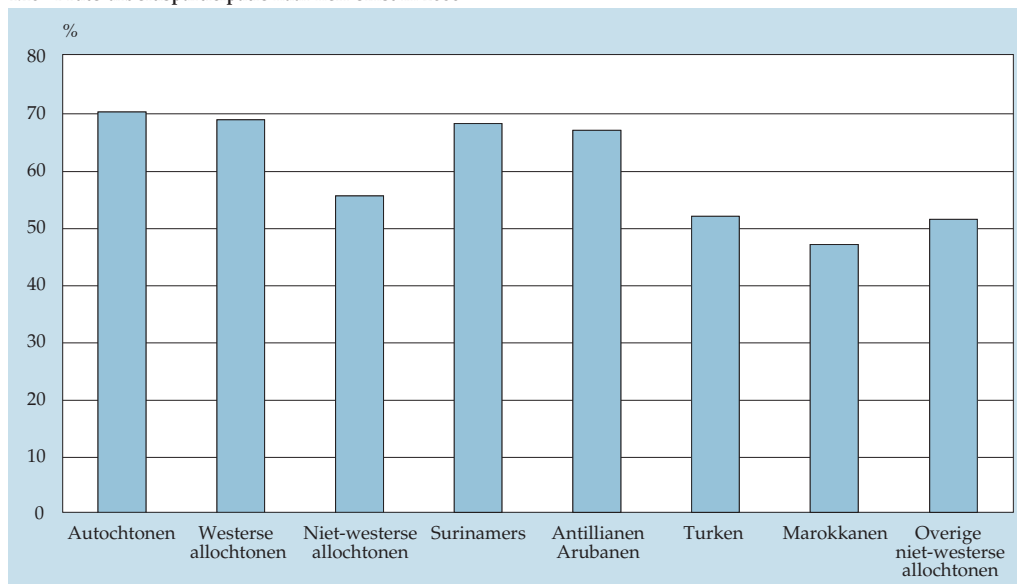
De bruto-arbeidsparticipatie van de werkzame beroepsbevolking van 25–64-jarigen verschilt per opleidingsniveau. De brutoparticipatiegraad van hoogopgeleiden lag in 2006 met 85 procent veel hoger dan de 53 procent van laagopgeleiden. De brutoparticipatie van personen met een middelbaar opleidingsniveau lag daar met 73 procent tussenin. Sinds 1996 was de bruto-arbeidsparticipatie bij alle opleidingsniveaus vrij stabiel. De samenstelling van de werkzame beroepsbevolking naar opleidingsniveau veranderde echter wel in deze periode. Het aandeel laagopgeleiden nam af van 29 procent naar 24 procent terwijl het aandeel hoogopgeleiden steeg van 25 procent naar 32 procent. Bij de vrouwen namen relatief meer middelbaar en hoogopgeleiden, maar relatief minder laagopgeleiden deel aan het arbeidsproces dan bij mannen. Wanneer de bruto-arbeidsparticipatie van 25–64-jarigen naar opleidingsniveau vergeleken wordt, blijken de verschillen tussen de ons omringende landen gering. Bij laag-, midden- en hoogopgeleiden was de participatiegraad in Nederland ongeveer gelijk aan het EU-gemiddelde.

Arbeidsparticipatie van allochtonen

De brutoparticipatie van niet-westerse allochtonen van 25–64 jaar heeft sinds 1996 eenzelfde ontwikkeling doorgemaakt als de brutoparticipatie van autochtonen in

diezelfde leeftijdscategorie ⁴⁾. De brutoparticipatie van niet-westerse allochtonen lag met 55 procent in 2006 nog wel beduidend lager dan bij autochtonen met 70 procent. Niet-westerse allochtonen in de leeftijdscategorie van 25–34 jaar ondervinden de grootste achterstand in participatie ten opzichte van autochtonen. Er is een opvallend verschil in participatie tussen westerse en niet-westerse allochtonen. De participatiegraad bij westerse allochtonen lag met 69 procent hoger dan bij niet-westerse allochtonen. Westerse allochtonen bieden zich relatief vaker aan op de arbeidsmarkt dan niet-westerse allochtonen. Hierbij speelt mee dat zeer veel westerse allochtonen door hun werkgever (tijdelijk) naar Nederland zijn gestuurd om te werken. Tevens is het gemiddelde opleidingsniveau van westerse allochtonen hoger dan van niet-westerse allochtonen. De groep niet-westerse allochtonen kent een veel groter aandeel laagopgeleiden. In 2005 lag het aandeel personen met alleen basisonderwijs bij niet-westerse allochtonen driemaal zo hoog als bij autochtonen. De groep westerse allochtonen daarentegen kent relatief veel hoogopgeleiden en lijkt in dat opzicht meer op de autochtone beroepsbevolking.

4.18 Bruto-arbeidsparticipatie naar herkomst in 2006

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Het verschil in arbeidsparticipatie tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen is nog groter wanneer alleen gekeken wordt naar de netto-arbeidsparticipatie (exclusief werklozen). De netto-arbeidsparticipatie is conjunctuurgevoeliger dan de bruto-arbeidsparticipatie, doordat de nettoparticipatie daalt bij een toename

⁴⁾ Allochtonen worden gedefinieerd als personen die niet in Nederland zijn geboren of waarvan minstens één ouder niet in Nederland is geboren. Niet-westerse allochtonen zijn allochtonen met als herkomstgroepering een van de landen in de werelddelen Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije.

van de werkloosheid. Verschuivingen in de verhouding tussen werkenden en werklozen hebben geen invloed op de brutoparticipatie. Het werkloosheidspercentage bij niet-westerse allochtonen ligt hoger dan bij autochtonen en fluctueert meer dan bij autochtonen. Zo varieerde het werkloosheidspercentage van autochtonen in de afgelopen tien jaar tussen de 3 en 6 procent, terwijl het werkloosheidspercentage van niet-westerse allochtonen schommelde tussen de 9 en 22 procent.

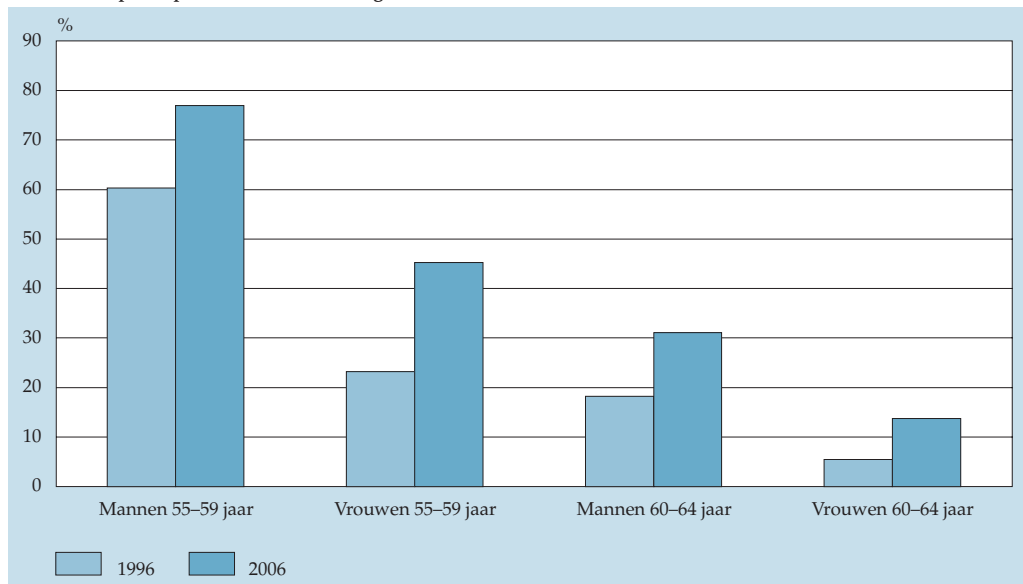
De groepen niet-westerse allochtonen vertonen onderling grote verschillen in de mate van arbeidsparticipatie. In 2006 was de brutoparticipatie van Surinamers en Antilianen/Arubanen met respectievelijk 68 en 67 procent veel hoger dan die van Turken (52 procent) en Marokkanen (47 procent). Ook bij allochtonen is de gestegen brutoparticipatie grotendeels toe te schrijven aan een toegenomen participatie van vrouwen. De brutoparticipatiegraad van allochtone vrouwen steeg van 48 procent in 1996 naar 58 procent in 2006. Vooral het aandeel Turkse en Marokkaanse vrouwen dat zich aanbiedt op de arbeidsmarkt is sinds 1996 sterk toegenomen. Desondanks is hun participatiegraad relatief nog zeer laag. In 2006 bedroeg de brutoparticipatie van Turkse vrouwen 37 procent en van Marokkaanse vrouwen 29 procent. Bij de mannen is vooral de bruto-arbeidsparticipatie van Turken toegenomen.

Allochtone mannen werkten relatief vaak in deeltijd in vergelijking met autochtone mannen, terwijl allochtone vrouwen juist minder vaak in deeltijd werkten dan autochtone vrouwen. Het verschil in deeltijdwerk tussen mannen en vrouwen was het grootst bij autochtonen, de eerste generatie Turken en de eerste generatie Marokkanen. Mannen van deze groepen werkten relatief weinig in deeltijd terwijl vrouwen juist relatief vaak in deeltijd werkten. Antilliaanse, Arubaanse en tweede generatie Marokkaanse en Surinaamse mannen werkten juist relatief vaak in deeltijd, terwijl de vrouwen van deze komaf relatief weinig in deeltijd werken in vergelijking met autochtone vrouwen of vrouwen met een andere herkomst.

Arbeidsparticipatie van ouderen

Nederland is aan het vergrijzen. Dit betekent onder meer dat het aandeel ouderen in de potentiële beroepsbevolking groeit. Sinds het begin van de jaren negentig is het aandeel van 50- tot 65-jarigen in de beroepsbevolking toegenomen van 24 naar 32 procent. Hierdoor zal de potentiële beroepsbevolking in de komende jaren gaan krimpen met grote gevolgen voor de arbeidsmarkt. De afgelopen tien jaar is de bruto-arbeidsparticipatie onder ouderen flink toegenomen. Bij ouderen van 55–64 jaar steeg de bruto-arbeidsparticipatie van 29 procent in 1996 naar 44 procent in 2006, waarbij de participatie bij 55–59-jarigen sneller toenam dan bij de 60–64-jarigen. De participatiegraad van 60–64-jarigen lag met 22 procent beduidend lager dan de 61 procent bij de 55–59-jarigen. In beide leeftijdsgroepen participeren oudere mannen vaker dan oudere vrouwen. De participatiegraad van mannen tussen de 55–59 jaar was bijna net zo hoog als het gemiddelde bij mannen.

4.19 Arbeidsparticipatie van ouderen naar geslacht

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De toegenomen arbeidsparticipatie van ouderen (55-64 jaar) hangt onder meer samen met de overgang van de omslaggefinancierde VUT-regelingen naar kapitaalgedekte prepensioenregelingen. Elke werknemer moet nu zelf sparen voor zijn vervroegde pensioen waardoor het financieel minder aantrekkelijk is geworden om vervroegd uit te treden. Daarnaast draagt de toegenomen vrouwenparticipatie ook bij aan de stijgende participatie bij ouderen.

De arbeidsparticipatie van ouderen is in Nederland sneller opgelopen dan in de ons omringende Europese landen. Binnen de leeftijdscategorie 55-64 jaar had Nederland in 1987 nog de laagste participatiegraad van de Europese landen waarmee vergeleken wordt. Sinds 1996 is de participatie van ouderen flink toegenomen en in 2006 lag de arbeidsparticipatie zelfs iets boven het EU-gemiddelde. Er participeerden meer 55-64-jarigen in Nederland dan in België en Frankrijk, waar de verschillen in arbeidsdeelname tussen Franse oudere mannen en vrouwen overigens relatief klein zijn. De achterstand ten opzichte van Denemarken en het Verenigd Koninkrijk is nog groot. Daar participeerden respectievelijk 63 procent en 59 procent van de ouderen.

Naarmate men ouder wordt is de kans groter dat men het arbeidsproces moet verlaten door arbeidsongeschiktheid. Ongeveer een op de vijf 55-64-jarigen heeft een arbeidsongeschiktheidsuitkering en kan niet of niet volledig werken. Tot het 60^e levensjaar neemt het aantal mensen met een arbeidsongeschiktheiduitkering toe, hierna blijft dit stabiel. De meeste mensen stoppen met werken op 60- en 61-jarige leeftijd.

Wanneer ouderen blijven werken, gaan ze wel steeds minder uren werken. Gemiddeld werken 57-jarigen nog 80 procent, terwijl 64-jarigen nog een baan hebben van 65 procent. De 65-jarigen die werken hebben gemiddeld een halve baan. Vooral op 61- en 62-jarige leeftijd wordt besloten om minder te gaan werken. Met name mannen gaan minder uren werken naarmate ze ouder worden. Omdat vrouwen vaak al in deeltijd werken blijft het aantal uren dat oudere vrouwen werken ongeveer gelijk. Zelfstandigen en werknemers gaan in gelijke mate minder uren werken. Zelfstandige ouderen blijven echter wel langer doorwerken dan ouderen in loondienst. Dit kan komen doordat zelfstandigen meer betrokken zijn bij hun werk, maar het kan voor hen ook financiële noodzaak zijn om door te werken. Van de 55-plussers die in 1999 in loondienst waren, werkte vijf jaar later nog maar een derde. Van de groep zelfstandige 55-plussers die in 1999 werkte, was vijf jaar later nog de helft actief.

Ontwikkeling van de beroepsbevolking ontrafeld

Met behulp van een decompositie-analyse is onderzocht wat de bijdrage is aan de groei van de beroepsbevolking tussen 1996 en 2006 van enerzijds de verandering van de bevolking en anderzijds de verandering van de brutoparticipatiegraad. In deze periode is de beroepsbevolking met 801 duizend personen gestegen van 6,7 miljoen naar 7,5 miljoen personen. De decompositie van deze toename is gepresenteerd in tabel 4.20.

4.20 Mutatie beroepsbevolking 1996–2006, naar herkomst, leeftijd en geslacht

			Participatie effect	Bevolkingseffect	Totaal effect
<i>1 000 personen</i>					
Man	15–24 jaar	Autochtonen	-3	-15	-18
		Westerse allochtonen	-2	-2	-4
		Niet-westerse allochtonen	-5	14	9
	25–44 jaar	Autochtonen	-25	-240	-265
		Westerse allochtonen	-2	-17	-19
		Niet-westerse allochtonen	-1	65	64
	45–64 jaar	Autochtonen	75	210	285
		Westerse allochtonen	15	26	41
		Niet-westerse allochtonen	14	27	41
Vrouw	15–24 jaar	Autochtonen	-16	-12	-28
		Westerse allochtonen	1	-2	-1
		Niet-westerse allochtonen	-2	10	8
	25–44 jaar	Autochtonen	265	-171	94
		Westerse allochtonen	24	3	27
		Niet-westerse allochtonen	20	53	73
	45–64 jaar	Autochtonen	287	121	408
		Westerse allochtonen	34	17	51
		Niet-westerse allochtonen	16	19	35
Totaal	15–64 jaar	696	105	801	

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De stijging van de beroepsbevolking met 801 duizend werkzame personen kan vooral worden toegeschreven aan een verhoogde participatiegraad (een toename van 696 duizend personen) en in minder mate aan een bevolkingseffect (een toename van 105 duizend personen). Het grote aandeel van het participatie-effect werd vooral veroorzaakt door de toename van het aantal autochtone vrouwen van 25–44 jaar (265 duizend) en 45–65 jaar (287 duizend).

In tabel 4.21 staat de decompositie naar de kenmerken geslacht, herkomst en leeftijd. De totale som telt voor iedere indeling op tot de gemiddelde stijging van de beroepsbevolking per jaar: een toename van 73 duizend personen per jaar tussen 1996 en 2006. Als we de gemiddelde jaarlijkse stijging van de beroepsbevolking naar geslacht bekijken, zien we dat de jaarlijkse stijging voornamelijk kan worden toegeschreven aan de ontwikkelingen bij vrouwen (61 duizend vrouwen tegenover 12 duizend mannen), waarbij het bevolkingseffect beduidend minder bijdroeg aan de groei van de beroepsbevolking dan het participatie-effect.

4.21 Mutatie beroepsbevolking 1996–2006, naar herkomst, leeftijd en geslacht. Geaggregeerde resultaten.

		Participatie-effect		Bevolkingseffect		Totaal effect	
		Hele periode	Gemiddeld per jaar	Hele periode	Gemiddeld per jaar	Hele periode	Gemiddeld per jaar
<i>1 000 personen</i>							
Geslacht	Man	66	6	68	6	134	12
	Vrouw	629	57	38	3	667	61
Herkomst	Autochtoon	583	53	-107	-10	476	43
	Westerse Allochtoon	70	6	25	2	95	9
	Niet-westerse Allochtoon	42	4	188	17	230	21
Leeftijdscategorie	15–24 jaar	-27	-2	-7	-1	-34	-3
	25–44 jaar	281	26	-307	-28	-26	-2
	45–64 jaar	441	40	420	38	861	78
Totaal		695	63	106	10	801	73

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De resultaten verschillen sterk tussen de verschillende herkomstgroeperingen. De autochtone bevolking heeft de grootste invloed op de totale verandering (476 duizend personen). Deze bijdrage aan de beroepsbevolking werd veroorzaakt door het participatie-effect. De autochtone bevolking liet echter een negatief bevolkingseffect zien. De bevolkingsontwikkeling tussen 1996 en 2006 had dus een negatief effect op de groei van de beroepsbevolking. Opvallend genoeg waren niet-westerse allochtonen voor bijna 30 procent verantwoordelijk voor de groei in de beroepsbevolking, terwijl hun aandeel in de beroepsbevolking maar 9 procent was.

De grote bijdrage van de niet-westerse allochtonen is vooral terug te zien als een bevolkingseffect (188 duizend personen), en minder als een participatie-effect (42 duizend personen). De resultaten per leeftijdscategorie geven heel duidelijk de invloed van de vergrijzing weer. Dit is te zien aan een sterk negatief bevolkingseffect van de 25–44-jarigen op de totale beroepsbevolking (–307 duizend personen), in combinatie met een sterk positief bevolkingseffect van de 45–64-jarigen (420 duizend personen). Zowel het negatieve als het positieve effect werd veroorzaakt doordat een deel van de categorie 25–44-jarigen tussen 1996 en 2006 is opgeschoven naar de categorie 45–64-jarigen. Uit tabel 4.20 blijkt dat deze ontwikkeling zich vooral onder autochtonen voordeed. Bij de westerse allochtonen is er een klein vergrijzingseffect te zien, terwijl er bij niet-westerse allochtonen over alle leeftijdscategorieën sprake is van een positief leeftijdseffect.

Conclusie

De bruto-arbeidsparticipatie in Nederland is de laatste twintig jaar fors toegenomen, de participatie is sterker gestegen dan in de ons omringende landen en ligt inmiddels weer boven het Europese gemiddelde. De participatiestijging wordt voornamelijk veroorzaakt door een toename in de participatie van vrouwen, die vooral in deeltijd werken. De arbeidsparticipatie onder jongeren in Nederland is ook opvallend veel hoger dan die onder Europese jongeren. Dit komt echter vooral omdat zij vaak een kleine bijbaan hebben, met name in de handel en de horeca. Voor allochtonen liep de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie parallel aan de ontwikkeling van autochtonen, het niveau van de arbeidsparticipatie ligt echter beduidend lager dan bij autochtonen. Opvallende stijgers onder allochtonen zijn de Marokkaanse en Turkse vrouwen. In de decompositie-analyse is verder het effect van de vergrijzing duidelijk waarneembaar. Het aandeel ouderen in de beroepsbevolking neemt toe. Daarnaast blijven ouderen steeds langer werken. De ouderenparticipatie is in Nederland meer toegenomen dan gemiddeld in Europa.

5. *Huishoudens, ondernemingen, overheid en buitenland*

De Nederlandse economie groeide in 2006 met 3,0 procent. De export leverde de belangrijkste bijdrage aan de economische groei. Het waren echter vooral de consumptie van huishoudens en de investeringen die voor een groeiversnelling zorgden. De productie van de niet-financiële vennootschappen nam met 7,5 procent toe. De gematigde loonontwikkeling had een positieve invloed op de winstgevendheid. De banengroei bleef in de eerste helft van 2006 beperkt, waardoor de arbeidsproductiviteit verbeterde. De nettowinst van niet-financiële vennootschappen nam toe met bijna 2 procent. Er werd minder dividend ontvangen en de rentelasten stegen ten opzichte van 2005.

Het netto beschikbaar inkomen van de sector huishoudens steeg met 3,7 procent. De schulden namen met 52,8 miljard euro flink toe. Vooral de hypotheekschuld steeg. Het financieel vermogen van huishoudens nam toe met 46,9 miljard euro. Dit kwam vooral door de aangroei van het vermogen in pensioen- en levensverzekeringen.

De financiële instellingen deden het minder goed dan in voorgaande jaren. De rentemarge nam af doordat de korte rente harder steeg dan de lange rente. De kredietverlening aan de private sector daalde met 3 miljard euro naar bijna 50 miljard euro en de pensioenuitkeringen stegen met 1,8 miljard euro naar 28 miljard euro. Per saldo daalde de nettowinst voor belasting met 7,4 miljard euro tot 66,5 miljard euro. De pensioenfondsen wisten door koerswinsten op aandelen hun financiële positie te verbeteren. Het totale effectenbezit nam toe met bijna 54 miljard euro tot ruim 624 miljard euro.

De overheidsinkomsten namen toe met bijna 21 miljard euro en de uitgaven stegen met 16,5 miljard euro. De inkomstenstijging was voornamelijk het gevolg van de toenemende belasting- en premieontvangsten. Daarnaast speelden de hogere aardgasbaten een rol. De overheid realiseerde een overschot op de begroting (EMU-saldo) van 0,6 procent van het bbp. Een jaar eerder was dit nog een tekort van 0,3 procent. Mede door de gunstige bbp-ontwikkeling daalde de EMU-schuldquote met 4,4 procentpunt tot 47,9 procent van het bbp.

Ondanks een lichte daling van het handelssaldo steeg het saldo op de lopende rekening van Nederland met het buitenland met ruim 5 miljard euro. Dit komt doordat de ontvangen rente en winstuitkeringen uit het buitenland met bijna 5,6 miljard euro meer stegen dan de aan het buitenland betaalde rente en winstuitkeringen. Het reëel nationaal inkomen van ons land steeg hierdoor met ruim 3 procent.

Kader 5.a

De beschrijving van de economie in sectoren

Bij de beschrijving van de Nederlandse economie in de nationale rekeningen wordt naast een indeling naar bedrijfsklassen ook een indeling naar institutionele sectoren gehanteerd. Dit laatste gebeurt in de zogenoemde sectorrekeningen. Deze geven een gedetailleerd en samenhangend beeld van zowel de productie, inkomensvorming, inkomens(her)verdeling en inkomensbesteding, als van de financiering en vermogensvorming van de verschillende sectoren in de economie. Dit overzicht heeft parallellen met een winst- en verliesrekening en een balans van een onderneming. De rekeningen worden steeds afgesloten met een (macro-economisch) saldo, zoals het primair inkomen, het beschikbaar inkomen, de besparingen en het vorderingenoverschot/-tekort (zie verder ook de lijst van gebruikte begrippen).

In de sectorrekeningen worden drie binnenlandse hoofdsectoren onderscheiden: huishoudens, ondernemingen en overheid. Tot de sector huishoudens behoren alle inwoners van Nederland, zowel in hun hoedanigheid van consument en leverancier van arbeid als van zelfstandig ondernemer en producent van goederen en diensten. Deze laatste groep bestaat naast zelfstandigen ook uit eigenwoningbezitters. In de nationale rekeningen wordt namelijk voorgeschreven dat woondiensten die door bewoners van een eigen huis worden geproduceerd, tot de productie van de sector huishoudens moeten worden gerekend. De huishoudens worden onderscheiden naar huishoudens als natuurlijk persoon (met inbegrip van hun bedrijf) en instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh). Deze laatste zijn eenheden die werkzaam zijn voor natuurlijke personen en die zich hoofdzakelijk financieren met vrijwillige bijdragen of inkomen uit vermogen. Voorbeelden hiervan zijn sportverenigingen, omroepverenigingen en charitatieve instellingen.

De ondernemingen bestaan uit de rechtspersoonlijkheid bezittende eenheden die zich bezighouden met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kunnen verder worden onderverdeeld in niet-financiële vennootschappen en financiële instellingen. De sector niet-financiële vennootschappen bestaat uit alle naamloze en besloten vennootschappen en coöperatieve verenigingen die zich bezighouden met de productie van goederen en niet-financiële diensten. De sector financiële instellingen omvat alle eenheden die zich bezighouden met financiële dienstverlening en bestaat uit de subsectoren monetaire (geldschepende) financiële instellingen, verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen, en overige financiële instellingen. Vanaf de publicatie Nationale rekeningen 2004 zijn in deze groep ook de bijzondere financiële instellingen (BFI's) opgenomen.

De overheid omvat alle eenheden die niet op de markt gerichte productie voortbrengen en die hun middelen verkrijgen uit verplichte betalingen zoals belastingen en premies. De overheid wordt onderscheiden in de subsectoren centrale overheid, lagere overheid (zoals gemeenten en provincies) en sociale verzekeringsinstellingen. Tot slot wordt in de sectorrekeningen ook een overzicht van de transacties en balansstanden van Nederland met het buitenland gegeven.

5.1 *Huishoudens*

Huishoudens steeds dieper in de schulden

Het beschikbaar inkomen van Nederlandse huishoudens was in 2006 opnieuw niet toereikend om de consumptieve bestedingen te financieren. De beloning van werknemers steeg met bijna 4 procent. Het inkomen van huishoudens nam, ondanks stijgende rentebetalingen en meer belasting op inkomen, toe door goed presterende zelfstandigen. Huishoudens consumeerden meer en investeerden fors in hun woningen. Het vorderingensaldo van de sector huishoudens was negatief: -5,8 miljard euro.

De toename van de consumptie en investeringen is gefinancierd door het opnemen van nieuwe hypothecaire leningen. Deze stegen met 45,7 miljard euro weer fors. Hiermee overschrijdt de totale hypotheekschuld in 2006 voor het eerst de omvang van het bbp. Het aandelenbezit steeg met 14,4 miljard euro en de pensioenvoorziening nam toe met 66,7 miljard euro. De spaartegoeden van huishoudens bleven toenemen (+11 miljard euro).

Flink meer te besteden voor huishoudens in 2006

De werkgelegenheid nam in 2006 weer toe. Ook kwam er een einde aan de loonmatiging die na de eeuwwisseling inzette. Dit kwam tot uiting in een toename van de totale loonsom van werknemers met 3,9 procent ten opzichte van 2005. Ook het inkomen van zelfstandigen nam sterk toe door een stijging van het aantal zelfstandigen met 40 duizend. De winst per zelfstandige nam toe tot bijna 34 duizend euro. Met name zelfstandigen in de landbouw en de bouwnijverheid hadden een sterke inkomensstijging. Het inkomen uit vermogen daarentegen daalde per saldo licht. De nettorentelasten namen sterk toe door het opgelopen rentepercentage en de sterke toename van de hypotheekschuld.

Door de stijging van het inkomen van zelfstandigen, de hogere loonsom en ondanks de lichte daling van het inkomen uit vermogen, steeg het primair inkomen. De totale groei van dit inkomen van huishoudens was 4,2 procent. Hiermee groeide het inkomen sterker dan in eerdere jaren.

De betaalde belasting op inkomen en vermogen is sterk toegenomen in 2006. Ten eerste steeg de totale loonsom aanzienlijk. Daarnaast nam het aandeel van de loonbelasting over de eerste schijf en tweede schijf in 2006 toe ten koste van het aandeel van de premies volksverzekeringen. Ten derde speelde het nieuwe zorgstelsel een rol. De werkgeversbijdrage, die alle werknemers ontvangen, verhoogde het belastbaar loon. De sociale premies laten een sterke stijging zien van 8 miljard euro. Deze stijging komt geheel voor rekening van de 8,8 miljard euro aan premies van het zorgstelsel. De overige sociale premies daalden per saldo iets.

5.1 Middelen en bestedingen van huishoudens (excl. IZWh)

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Exploitatieoverschot/gemengd inkomen (netto)	33,8	34,2	35,1	40,3	5,2
Beloning van werknemers (+)	245,1	250,0	252,2	261,9	9,7
Per saldo betaalde rente (-)	5,6	6,0	6,2	10,2	4,0
Ontvangen dividend (+)	9,5	10,4	11,8	12,7	1,0
Per saldo ontvangen inkomen uit quasi-vennootschappen (+)	0,3	0,1	0,1	0,1	0,0
Per saldo betaald inkomen uit grond en minerale reserves (-)	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0
Inkomen uit vermogen toegerekend aan polishouders (+)	26,4	25,8	29,1	30,9	1,7
Primair inkomen	309,2	314,4	322,0	335,5	13,4
Belasting op inkomen en vermogen (-)	36,3	34,9	39,7	42,8	3,0
Sociale premies ¹⁾ (-)	122,2	126,9	128,7	136,8	8,0
Sociale uitkeringen ¹⁾ (+)	83,0	85,5	87,4	90,4	3,0
Per saldo betaalde overige inkomensoverdrachten (-)	2,8	3,4	3,9	3,6	-0,3
Netto beschikbaar inkomen	230,9	234,6	237,1	242,7	5,6
Consumptieve bestedingen (-)	233,9	238,5	245,4	249,0	3,6
Correctie pensioenvoorziening (+)	22,8	23,4	25,1	23,6	-1,5
Nettobesparingen	19,8	19,5	16,8	17,4	0,6
Bruto-investeringen, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen grond (-)	31,2	32,9	35,9	39,5	3,5
Per saldo ontvangen kapitaaloverdrachten (+)	-1,8	-1,9	-2,3	-2,3	-0,1
Afschrijvingen (+)	16,0	16,9	17,6	18,6	1,0
Vorderingensaldo	2,7	1,5	-3,8	-5,8	2,0
	<i>1 000 huishoudens</i>				
Aantal huishoudens	7 023	7 070	7 119	7 173	

¹⁾ Inclusief pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

In 2006 is door huishoudens (3 miljard euro) meer aan sociale uitkeringen ontvangen in de vorm van sociale voorziening in geld (2,7 miljard euro) en pensioenuitkeringen (1,8 miljard euro). Het aantal 65-plussers groeide met bijna 2 procent en zij ontvingen gemiddeld een hoger pensioen.

Het beschikbaar inkomen van huishoudens steeg met 2,4 procent. Gecorrigeerd voor inflatie en voor de wijzigingen in het zorgstelsel was dit 3,7 procent. De consumptiegroei was 1,4 procent. Deze relatief lage groei is echter sterk beïnvloed door de wijziging van het zorgstelsel. Hiervoor gecorrigeerd steeg het volume van de consumptie met 2,7 procent. Huishoudens hebben vooral meer besteed aan duurzame consumptiegoederen.

Aangezien de consumptieve bestedingen groter waren dan het beschikbaar inkomen, zijn de 'vrije' besparingen van huishoudens opnieuw negatief. Voor het vierde jaar op rij was hiermee sprake van ontsparingen. In 2006 kwam de vrije spaarquote uit op -2,3 procent van het beschikbaar inkomen. De bruto-investeringen van huishoudens namen in 2006 met 8,9 procent toe tot 38 miljard euro. Dit was vooral het gevolg van meer investeringen door de aankoop en onderhoud van woningen. De afschrijvingen bedroegen 18,6 miljard euro. Uiteindelijk leidde dit tot een negatief vorderingsaldo van 5,8 miljard euro.

Kader 5.b

Besparingen van huishoudens

In de Nationale rekeningen bestaan de totale besparingen van huishoudens uit het verschil tussen het beschikbaar inkomen en de consumptieve bestedingen. De totale besparingen vallen uiteen in een collectief of verplicht deel en een individueel of vrij deel. Het collectieve gedeelte betreft de opbouw van pensioenen, berekend als saldo van premies (inclusief aanvulling uit beleggingsinkomen) minus uitkeringen. Door de totale besparingen met de collectieve besparingen te verminderen worden de vrije besparingen bepaald.

Het beschikbaar inkomen bestaat uit: productie en intermediair verbruik van zelfstandigen, beloning van werknemers, inkomen uit vermogen (rente, dividenden etc.), sociale premies en uitkeringen, belastingen op inkomen en vermogen en overige inkomensoverdrachten. Het beschikbaar inkomen dat niet door huishoudens wordt besteed aan consumptie vormt de totale besparingen. Dit worden ook wel de actieve besparingen genoemd. Zij worden namelijk gevormd door bewust minder (of meer) uit te geven dan beschikbaar is. Naast de actieve besparingen zijn er passieve besparingen. Deze bestaan uit vermogenswinsten op effecten en huizen als gevolg van prijsontwikkelingen. Kenmerkend hiervoor is dat individuele huishoudens deze prijsmutaties niet kunnen beïnvloeden.

In 2006 was er sprake van ontsparing door de huishoudens. Het beschikbaar inkomen van huishoudens ter hoogte van 242,7 miljard euro was niet toereikend om de consumptieve bestedingen van 249,0 miljard euro te dekken. Daartoe zijn aanvullende middelen aan het financieel vermogen onttrokken. Huishoudens gingen nieuwe schulden aan voor een bedrag van 52,8 miljard euro, waarvan 45,7 miljard euro in de vorm van woning hypotheek.

Naast het actieve gedrag van financiële transacties, beïnvloeden passieve vermogensontwikkelingen ten gevolge van prijseffecten het financieel vermogen. Dit is het gevolg van koersontwikkelingen van pensioenvoorzieningen, aandelen en in mindere mate van obligaties. Ondanks de onttrekkingen uit het financieel vermogen ter financiering van de consumptieve bestedingen nam het financieel vermogen in 2006 door de prijsontwikkelingen per saldo toe. Na 2002, waarin de vermogensgroei als gevolg van de malaise op de aandelenmarkten op een tussentijds dieptepunt verkeerde, nam het financieel vermogen ieder jaar flink toe. Het financieel bezit van huishoudens is in 2006 met bijna 100 miljard euro toegenomen. De schulden van huishoudens stegen met bijna 53 miljard euro, wat leidde tot een stijging van het financieel vermogen van huishoudens in 2006 met bijna 47 miljard euro.

Besparingen huishoudens

	2003	2004	2005*	2006*
	<i>mld euro</i>			
Beschikbaar inkomen	230,9	234,6	237,1	242,7
Consumptieve bestedingen (-)	233,9	238,5	245,4	249,0
Vrije (actieve) besparingen	-3,0	-3,9	-8,3	-6,3
Verplichte (contractuele) besparingen (+)	22,8	23,4	25,1	23,6
Totale besparingen	19,8	19,5	16,8	17,4
Saldo financiële transacties ¹⁾	4,5	5,2	-2,5	-7,4
Passieve besparingen ¹⁾	28,6	45,2	99,1	54,3
Verandering financieel vermogen ¹⁾	33,0	50,4	96,6	46,9

¹⁾ Inclusief IZWh.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Hypotheekschuld voor het eerst hoger dan bbp

Huishoudens sloten opnieuw voor een enorm bedrag aan leningen af. Het merendeel hiervan, 86 procent, was in de vorm van woning hypotheek. De omvang van de hypotheekschuld steeg met 45,7 miljard euro in 2006 iets minder dan in 2005. In de tweede helft van 2006 is de groei van de hypotheekschuld iets afgenomen.

Hierbij speelde de gestegen rente wellicht een rol. De hypotheekgroei van de laatste jaren leidt er toe dat de uitstaande hypotheekschuld met een totale omvang van 544,3 miljard euro eind 2006 voor het eerst hoger was dan het bbp. Dat kwam uit op 534 miljard euro.

Financieel vermogen groeit ondanks toename schulden

De consumptie is vooral met de opname van hypotheekleningen gefinancierd. Daarnaast werden er aandelen in de verkoop gedaan. Per saldo is in 2006 voor 5,7 miljard euro aan aandelen verkocht. De beleggingen en opnames in obligaties hielden elkaar nagenoeg in evenwicht. Er werd voor 11,0 miljard euro op spaartegoeden weggezet. Hiermee zette de licht dalende trend van toevoeging aan spaartegoeden door.

Door gunstige koersontwikkeling steeg de effectenportefeuille van huishoudens met 18,8 miljard euro. Obligaties waren door de stijgende kapitaalmarktrente iets minder waard, maar de aandelen stegen per saldo met 20,1 miljard euro. Ook de pensioen- levensverzekeringsvoorzieningen liepen sterk op. Omdat ook pensioenfondsen en verzekeraars van het gunstige beursklimaat profiteerden, werden hun voorzieningen, die indirect financieel bezit van huishoudens vormen, 35,7 miljard euro meer waard.

Het totale bezit van huishoudens aan financiële activa kwam eind 2006 uit op 1 590,8 miljard euro. Bijna 60 procent hiervan betreft opgebouwde voorzieningen voor pensioen- en levensverzekeringen. Aandelen zijn daarna met 16 procent de grootste categorie, gevolgd door de spaartegoeden met 14 procent. Obligaties (3 procent) en andere financiële vorderingen zijn relatief klein in omvang.

Het financieel vermogen van de sector huishoudens kwam in 2006 uit op 951 miljard euro. In de afgelopen jaren vormde 2002 met 724 miljard euro een tussentijds dieptepunt. Het gemiddelde financiële vermogen per huishouden is daarna geleidelijk opgelopen van 104 duizend euro in 2002 naar 133 duizend euro in 2006.

5.2 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh), stand 31 december

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Vorderingen (+)	1 248,4	1 337,1	1 491,1	1 590,8	99,7
w.v.					
Chartaal geld en giraal geld	66,2	68,9	73,3	77,4	4,1
Spaargelden	183,2	197,7	210,7	221,7	11,0
Overige deposito's	24,6	23,6	23,8	22,3	-1,5
Aandelen en overige deelnemingen	211,1	218,2	236,9	251,3	14,4
Obligaties en kortlopende waardepapieren	44,0	45,3	47,5	46,9	-0,6
Voorzieningen pensioen- en levensverz.	679,0	744,3	850,2	916,9	66,7
Overige vorderingen	40,3	39,1	48,7	54,3	5,5
Schulden (-)	491,1	529,5	586,9	639,7	52,8
w.v.					
Kortlopende kredieten	19,0	22,9	25,2	27,2	2,1
Langlopende kredieten	472,2	506,6	561,7	612,5	50,8
w.o. hypotheken	409,6	444,4	498,6	544,3	45,7
Financieel vermogen	757,2	807,6	904,2	951,1	46,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

5.2 Niet-financiële vennootschappen

De sector niet-financiële vennootschappen speelt een belangrijke rol in de Nederlandse economie. Het aandeel van deze sector in de totale toegevoegde waarde bedraagt ruim 56 procent. De sector bestaat uit alle naamloze en besloten vennootschappen, coöperatieve verenigingen en firma's die zich toeleggen op de productie van goederen en niet-financiële diensten. Zelfstandige ondernemers behoren niet tot deze sector, maar maken onderdeel uit van de sector huishoudens.

Goed jaar voor Nederlandse bedrijven

Het is in 2006 goed gegaan met de niet-financiële sector. Het exploitatieoverschot steeg met 10,2 procent naar 80,2 miljard euro. De nettowinst, inclusief de uitgekeerde winsten door buitenlandse dochterondernemingen, nam toe tot 90,5 miljard euro. Dat is het hoogste niveau ooit. In 2006 werd 30,5 miljard euro aan dividend ontvangen. Het is voor het tweede achtereenvolgende jaar dat de winsten uit buitenlandse participaties op een dergelijk hoog niveau liggen.

In 2006 steeg de productie van niet-financiële ondernemingen in nagenoeg alle bedrijfstakken. De hoogste groei realiseerden de commerciële dienstverleners. Vooral uitzendbureaus presteerden zeer sterk. De handel en horeca profiteerden van de gestegen consumptie. De goederenproducenten herstelden zich na een

zwak 2005. De beloning van werknemers nam in 2006 met 4,4 procent toe. De loon-
som steeg door het groeiende aantal banen en loonstijgingen.

5.3 Middelen en bestedingen van niet-financiële vennootschappen

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	266,6	273,7	283,5	300,1	16,7
Afschrijvingen (-)	38,1	38,8	40,3	41,5	1,2
Beloning van werknemers (-)	164,9	168,5	170,0	177,4	7,4
Saldo niet-productgebonden belastingen op productie en subsidies (-)	0,4	0,0	0,8	1,0	0,2
Verschil toegerekende en afgedragen btw (+)	0,3	0,2	0,4	-0,1	-0,4
Netto-exploitatieoverschot	63,6	66,6	72,8	80,2	7,4
Ontvangen dividend (+)	10,4	12,3	33,9	30,5	-3,4
Ingehouden winsten op directe investeringen in het buitenland (+)	2,3	10,5	-7,2	-6,9	3,0
Per saldo betaalde rente (-)	4,6	4,5	6,0	7,2	1,2
Per saldo betaald inkomen uit grond en minerale reserves (-)	3,0	3,4	4,6	6,1	1,5
Nettowinst voor belastingen	68,7	81,5	88,9	90,5	1,6
Belastingen op inkomen en vermogen (-)	10,2	10,8	12,0	12,7	0,7
Nettowinst na belastingen	58,5	70,7	76,8	77,8	1,0
Winstuitkeringen (-)	20,7	25,5	44,8	29,9	-14,9
Ingehouden winsten op directe buitenlandse investeringen in Nederland (-)	2,8	2,3	-4,3	6,5	10,8
Saldo overige inkomensoverdrachten (-)	0,7	0,6	0,6	0,6	0,0
Besparingen (netto)	34,2	42,4	35,7	40,7	5,0
Saldo kapitaaloverdrachten (+)	1,9	1,4	1,1	0,7	-0,4
Afschrijvingen (+)	38,1	38,8	40,3	41,5	1,2
Bruto-investeringen in vaste activa, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen van grond (-)	40,8	43,0	44,3	47,4	3,1
Vorderingensaldo	33,4	39,6	32,8	35,5	2,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Ondernemingswinsten licht gestegen ten opzichte van 2005

Ondanks de forse groei van het netto-exploitatieoverschot steeg de nettowinst
voor belastingen in 2006 met slechts 1,9 procent tot 90,5 miljard euro. Dit kwam
vooral doordat de winsten van buitenlandse dochterondernemingen op ongeveer
hetzelfde niveau bleven als in 2005. Het resultaat dat deze buitenlandse dochters
realiseerden in 2006 bedroeg 23,6 miljard euro. Aan de Nederlandse moeders werd

30,5 miljard euro uitgekeerd, waarbij voor 6,9 miljard euro werd ingeteerd op de reserves van de buitenlandse dochters.

In 2006 is voor 29 miljard euro aan dividend uitgekeerd, bijna 15 miljard minder dan in 2005. De incidenteel hoge winstuitkeringen in 2005 werden veroorzaakt doordat de Amerikaanse economie een opwaartse impuls kreeg. Conform Amerikaanse belastingwetgeving (Homeland Investment Act) werd toen besloten om het belastingtarief op uit het buitenland ontvangen deelnemingsdividenden te verlagen van 35 naar 5,25 procent. Nederlandse dochters van Amerikaanse moedermaatschappijen hebben om die reden in 2005 fors meer deelnemingsdividend uitgekeerd (zie ook De Nederlandse economie 2005, kader 5.c).

Opvallend was de toename van de bedrijfsleningen in 2006. De opgenomen bedrijfskredieten verdubbelden bijna tot 28,5 miljard euro. In 2005 werd ook al een fors beroep gedaan op de kredietverleners, toen voor 14,7 miljard euro. Opvallend hierbij is de verschuiving van langlopende kredieten naar kortlopende kredieten. In 2006 zijn bijna alle nieuwe kredieten kortlopend gefinancierd, terwijl in 2005 vooral voor langlopende financiering gekozen werd.

Kader 5.c

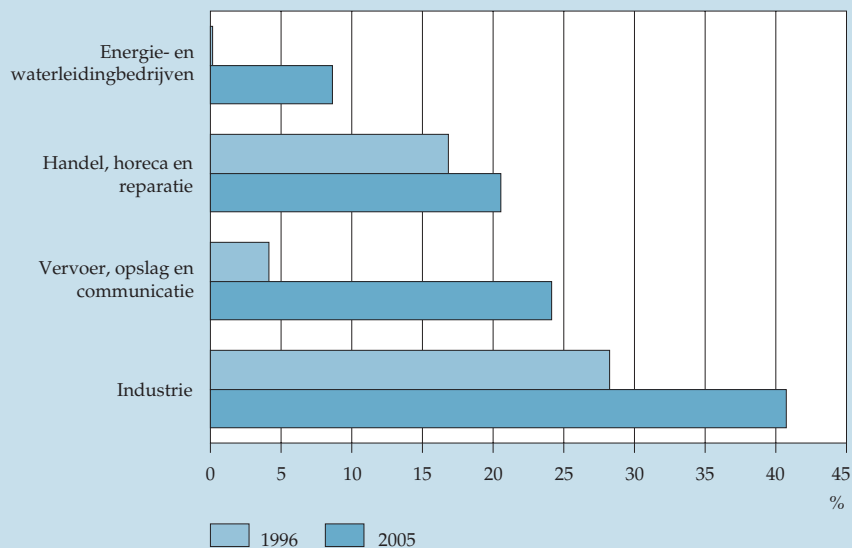
Buitenlandse invloed op bedrijfsleven steeds groter

De toenemende globalisering is ook zichtbaar in de eigendomsverhoudingen binnen het Nederlandse bedrijfsleven. In 2005 realiseerden niet-financiële ondernemingen ruim 283 miljard euro aan toegevoegde waarde. Een kwart daarvan kwam voor rekening van ondernemingen in buitenlandse handen. In 1996 was dat nog 19 procent. In 2005 droegen ondernemingen in buitenlandse handen het meest bij in de industrie. Ze waren goed voor ruim 40 procent van de toegevoegde waarde van deze bedrijfstak. Dat is aanzienlijk meer dan in 1996, toen dit nog 28 procent was.

Tussen 1996 en 2005 zijn namelijk een aantal belangrijke Nederlandse ondernemingen in de basismetaleen- en transportmiddelenindustrie overgenomen door buitenlandse investeerders. Voorbeelden hiervan zijn Hoogovens en DAF Trucks. Ook in de bedrijfstak vervoer, opslag en communicatie nam de buitenlandse invloed sterk toe. In 1996 genereerden bedrijven met buitenlandse eigenaren nog 4 procent van de toegevoegde waarde in deze bedrijfstak, maar in 2005 was dit al gestegen naar 24 procent. Deze aanzienlijke stijging werd deels veroorzaakt doordat de KLM medio 2003 in Franse handen kwam. Verder was in 2005 het merendeel van de aanbieders van mobiele telefonie in eigendom van buitenlandse eigenaren. Op de energiemarkt zijn pas sinds enkele jaren buitenlandse aanbieders actief. In 1996 waren de meeste energie- en waterleidingbedrijven nog van de overheid. Maar in 2005 was de gezamenlijke bijdrage van

buitenlandse partijen in de toegevoegde waarde van de energiesector inmiddels gestegen tot ruim 8,5 procent.

Bijdrage buitenland in toegevoegde waarde niet-financiële ondernemingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

Omgekeerd investeren Nederlandse ondernemingen ook fors meer over de grenzen. Tussen 1996 en 2005 hebben ze daar veel overnames gedaan. De balanswaarde van de buitenlandse dochterbedrijven is in die periode met meer dan 40 procent toegenomen. Ook de winsten die Nederlandse bedrijven via deze dochters behaalden, groeiden sterk. Deze stegen van 7,7 miljard euro in 1996 naar 26,7 miljard euro in 2005.

5.4 Vorderingen en schulden van niet-financiële vennootschappen, stand 31 december

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mlrd euro</i>				
Vorderingen (+)	690,7	731,2	785,9	860,4	74,5
w.v.					
Deposito's	150,4	167,6	171,3	198,0	26,7
Aandelen en overige deelnemingen	163,0	188,2	214,5	243,2	28,7
Kredieten	200,1	189,8	218,9	225,1	6,2
Overige vorderingen	177,2	185,6	181,2	194,1	13,0
Schulden (-)	1 117,1	1 133,4	1 288,3	1 355,7	67,4
w.v.					
Aandelen	504,0	520,5	654,2	696,5	42,3
Kredieten	422,4	427,2	442,0	470,4	28,4
Obligaties	44,7	40,3	40,0	34,5	-5,5
Overige kortlopende waardepapieren	0,3	0,2	0,2	0,2	0,0
Overige schulden	145,6	145,2	151,9	154,0	2,1
Financieel vermogen	-426,3	-402,1	-502,3	-495,3	7,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

5.3 Monetaire financiële instellingen

Ondanks aanhoudende groei kredietverlening minder winst

Net als in 2005 is de winst van de Nederlandse monetaire financiële instellingen (MFI's) in 2006 gedaald. De winst voor belasting daalde in 2006 met 0,2 miljard euro ten opzichte van het voorgaande jaar. In 2005 was de daling 1,1 miljard euro. De terugval in de winst kwam vooral door teruglopende rentemarges en de stijging van het verbruik door de MFI's. De totale productie van MFI's daalde in 2006 met 6,0 procent naar 24,4 miljard euro. In 2004 en 2005 steeg de productie nog met respectievelijk 2,6 en 1,6 procent. Doordat MFI's meer rente ontvingen in 2006, bleef de daling van de winst beperkt ten opzichte van 2005.

De rentemarge is een onderdeel van de productie van MFI's. Dit indirect berekende deel van de productie wordt niet expliciet aan klanten in rekening gebracht en bestaat uit de marge die wordt behaald op het verschil tussen de ontvangen rente op de uitgezette leningen en de betaalde rente op de opgenomen middelen, zoals spaartegoeden en andere depositovormen.

In 2006 daalde deze indirect gemeten productie met 1,9 miljard euro. Dat kwam vooral door de sterke stijging van de kortlopende rente, waartegen banken geld opnemen. Zo steeg de geldmarktrente (driemaands-Euribor) van 2,18 procent in 2005 naar 3,08 procent in 2006. De langlopende rente, waartegen banken kredieten

uitzetten, stond in 2005 nog op een historisch laag niveau, maar steeg in 2006. De stijging is echter minder groot dan die van de kortlopende rente.

Naast de rentemarge op leningen en deposito's bestaat de productiewaarde vooral uit provisies die ontvangen worden voor financiële dienstverlening, zoals afsluitprovisies op hypotheekleningen en provisies op effectentransacties. De door MFI's ontvangen provisies stegen in 2006 met 4,8 procent. De provisie op effectentransacties daalden, terwijl de provisie op overige bankdiensten is gestegen.

Het intermediair verbruik nam in 2006 met 1,4 miljard euro toe tot 10,2 miljard euro. Samen met de eerdergenoemde productiedaling leidde dit ertoe dat de toegevoegde waarde van MFI's met 2,9 miljard euro afnam tot 14,2 miljard euro. De loonkosten stegen in 2006 van 8,0 miljard euro naar 8,2 miljard euro. Per saldo kwam het exploitatieoverschot van de MFI's uit op 3,8 miljard euro, een daling van 3,2 miljard euro ten opzichte van voorgaand jaar.

De renteontvangsten van MFI's stegen van 42,0 miljard euro in 2005 naar 60,8 miljard euro in 2006, terwijl de rentelasten met 15,9 miljard stegen tot 59,9 miljard euro. Hierdoor is het rentesaldo met 3 miljard euro verbeterd ten opzichte van 2005. Dit komt vooral doordat de omvang van de buitenlandse en zakelijke kredietverlening door MFI's flink is toegenomen in 2006. De dividendinkomsten namen toe van 1,3 miljard euro naar 1,7 miljard euro, terwijl de ontvangen ingehouden winsten uit directe buitenlandse investeringen met 0,4 miljard euro afnamen. De totale winstgevendheid van buitenlandse dochters daalde hierdoor, wat een negatief effect had op de winst. De winstuitkeringen van MFI's zijn in 2006 met 1,3 miljard euro gestegen. In 2005 was hier nog een lichte daling te zien van 0,3 miljard euro.

Vooral groei kredietverlening aan bedrijven en buitenland

De uitstaande kredieten van MFI's zijn met 69,1 miljard euro gestegen in 2006, een stijging van 6,8 procent. In 2005 steeg de totale kredietverlening door MFI's nog met 10,4 procent. De kredietverlening aan niet-financiële vennootschappen en het buitenland groeide harder dan in 2005, terwijl de kredietverlening aan huishoudens een afnemende groei liet zien.

De uitstaande langlopende leningen van MFI's namen met 44,1 miljard euro toe. Het langlopende bedrijfskrediet steeg harder dan in 2005, terwijl de leningen aan huishoudens juist wat minder fors stegen dan vorig jaar. De bij MFI's uitstaande woninghypotheekschuld steeg in 2006 met 17,3 miljard euro tot 375 miljard euro. Net als in voorgaande jaren is een deel van de stijging niet te zien op de balans vanwege securitisatie van woninghypotheekleningen. Securitatie is het omzetten van niet-verhandelbare activa in verhandelbare effecten, waarbij de activa in speciale entiteiten, zogenaamde Special Purpose Vehicles, buiten de MFI's worden gezet. In

het derde kwartaal van 2006 deed de securitisatie de hypotheekgroei zelfs volledig teniet.

De door de MFI's verstrekte kortlopende kredieten stegen in 2006 met 25,0 miljard euro. Vooral aan het buitenland zijn flink meer kortlopende kredieten verstrekt. Met een stijging van 52,5 procent ten opzichte van vorig jaar, was dit een belangrijke inkomstenbron van de banken. Ook was er bij de kredietverlening aan niet-financiële vennootschappen een stijging te zien. De groei van kortlopend krediet aan huishoudens was minder sterk dan vorig jaar.

De kredietverlening door MFI's werd gefinancierd met aangetrokken deposito's en uitgegeven obligaties. Aan het eind van 2006 bedroeg de omvang van de opgenomen deposito's 1 010 miljard euro, een stijging van 146 miljard euro. Dit komt vooral door een toename van het internationale interbancaire verkeer. De obligatieschuld nam met 6,5 procent toe tot een bedrag van 334 miljard euro. In 2005 was hier nog een forse stijging te zien van 21,6 procent. De invloed van de gestegen kapitaalmarktrente speelt mogelijk een rol bij de afname van de groei. In het laatste kwartaal van 2005 kwam er een einde aan de dalende trend van de kapitaalmarktrente.

5.4 Verzekeraars en pensioenfondsen

Redelijk jaar voor verzekeraars en pensioenfondsen

De toegevoegde waarde van de verzekeraars en pensioenfondsen steeg in 2006 met 3,0 procent, tot 10,9 miljard euro. De productie groeide met 4,6 procent. Deze groei is voornamelijk gerealiseerd door de levensverzekeraars. Het intermediair verbruik gaf in 2006 een forse stijging te zien. Met 6,3 procent was dit de sterkste kostenstijging in jaren. Dit is mede veroorzaakt door de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006. De reclame-uitgaven, inhuur van uitzendkrachten en betalingen aan assurantiebemiddelaars droegen bij aan deze hogere kosten. De nettowinst steeg licht met ongeveer 100 miljoen euro.

Het inkomen uit vermogen van de verzekeraars en pensioenfondsen steeg in 2006 met ruim 7 procent. Dit is vooral te danken aan een toename van de ontvangen dividenduitkeringen. Deze stegen in 2006 met 10,2 procent tot 11,6 miljard euro. Dit kwam vooral door het toegenomen gewicht van aandelenbeleggingen in de beleggingsportefeuille. De rente-inkomsten stegen met 5,5 procent tot 21,1 miljard euro in 2006 door het oplopen van de kapitaalmarktrente. Verzekeraars keerden in 2006 ruim 20 procent meer dividend uit door goede resultaten van de schade- en levensverzekeraars in 2005.

Met ingang van het jaar 2006 werd de Zorgverzekeringswet van kracht. Verzekerden waren vrij in hun keuze voor een nieuwe zorgverzekeraar. Veel werknemers kozen voor een collectieve zorgverzekering via hun werkgever, waardoor de ontvangen schadeverzekeringspremies met 5,4 miljard euro daalden.

5.5 Middelen en bestedingen van verzekeraars en pensioenfondsen

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
<i>mld euro</i>					
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	8,7	9,0	10,6	10,9	0,3
Afschrijvingen (-)	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0
Beloning van werknemers (-)	3,3	3,4	3,3	3,6	0,4
Niet-productgebonden belastingen en subsidies (-)	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Netto exploitatieoverschot	4,3	4,5	6,3	6,2	-0,1
Ontvangen dividend (+)	7,6	8,2	10,6	11,6	1,1
Ontvangen rente (+)	19,9	19,0	20,0	21,1	1,1
Ingehouden winsten t.l.v. buitenlandse concernonderdelen (+)	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Saldo overige inkomsten uit vermogen (+)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Betaalde rente (-)	1,0	0,9	0,7	1,0	0,3
Inkomen uit vermogen toegerekend aan polishouders (-)	26,6	26,1	29,4	31,1	1,7
Nettowinst voor belastingen	4,3	4,8	6,7	6,8	0,1
Belastingen op inkomen en vermogen (-)	0,3	0,9	1,5	1,5	0,1
Nettowinst na belastingen	4,0	3,9	5,3	5,3	0,0
Winstuitkeringen (-)	0,3	1,3	1,7	2,0	0,3
Ingehouden winsten t.g.v. buitenlandse concernonderdelen (-)	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Saldo overige inkomensoverdrachten (+)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
w.v. schadeverzekeringspremies (netto) (+)	17,6	18,5	17,4	12,0	-5,4
w.v. schadeverzekeringsuitkeringen (+)	1,4	1,4	1,4	1,5	0,1
Besparingen (netto)	3,7	2,6	3,6	3,2	-0,4
Saldo kapitaaloverdrachten (+)	0,6	0,3	0,1	0,1	-0,1
Afschrijvingen (+)	1,0	1,0	1,0	1,0	0,0
Bruto-investeringen in vaste activa, voorraadmutaties en saldo aan en verkopen van bestaande activa (incl. grond) (-)	-1,0	-0,4	-0,5	0,0	0,5
Vorderingensaldo	6,3	4,2	5,2	4,2	-0,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Bescheiden stijging pensioenpremies

De stijging van de ontvangen pensioenpremies bedroeg in 2006 0,6 procent. Daarmee lijkt de enorme toename van de premies in de afgelopen jaren voorbij te zijn.

In 2006 viel opnieuw een duidelijke verschuiving binnen de pensioenpremies waar te nemen. De daadwerkelijk in rekening gebrachte pensioenpremies daalden in 2006 met ruim 2 procent. De toegerekende premies (door pensioenfondsen ontvangen beleggingsinkomsten) daarentegen stegen met 1,5 procent. Dit is het tweede achtereenvolgende jaar dat de toegerekende premies fors toenemen.

Het belang van aandelen en obligaties in de beleggingsportefeuilles van de pensioenfondsen en verzekeraars is licht toegenomen. De beleggingsportefeuille van pensioenfondsen en verzekeraars bestond eind 2006 voor 87,9 procent uit effecten. In 2003 bestond deze nog voor 80,8 procent uit effecten. De toename in 2006 bestaat voor 40 miljard euro uit aankopen van effecten en voor 29,7 miljard euro uit koerswinst. Pensioenfondsen en verzekeraars behaalden in 2006 een gemiddeld rendement van 9,3 procent op hun aandelen, terwijl de obligaties een verlies toonden van 2,6 procent. De omvang van de technische voorzieningen ter dekking van toekomstige verplichtingen is in 2006 toegenomen met 66,6 miljard euro tot 962,7 miljard euro.

5.6 Vorderingen en schulden van verzekeraars en pensioenfondsen, stand 31 december

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Vorderingen (+)	760,5	836,2	970,9	1 046,7	75,8
w.v.					
Deposito's	29,6	30,0	33,7	35,3	1,6
Aandelen en overige deelnemingen	299,9	341,2	427,7	484,7	57,0
Obligaties	291,0	343,4	388,0	400,6	12,7
Kortlopende waardepapieren	0,5	0,3	0,0	0,7	0,7
Kredieten	104,9	86,9	86,3	81,7	-4,7
Overige vorderingen	34,6	34,3	35,2	43,8	8,6
Schulden (-)	786,6	861,7	997,2	1 070,7	73,5
w.v.					
Aandelen en overige deelnemingen	29,6	37,7	47,1	46,4	-0,7
Obligaties	0,5	0,5	0,5	0,5	0,0
Kredieten	26,6	18,5	24,5	33,1	8,6
Verzekeringstechnische voorzieningen	715,6	784,5	896,0	962,7	66,6
Overige schulden	14,3	20,4	29,1	28,0	-1,1
Financieel vermogen	- 26,2	- 25,5	- 26,3	- 23,9	2,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

5.5 Overige financiële instellingen

De sector overige financiële instellingen is een verzameling van verschillende soorten financiële instellingen en organisaties. Te denken valt aan beleggingsinstellingen, bijzondere financiële instellingen, holdings van financiële instellingen,

Special Purpose Vehicles, regionale ontwikkelingsmaatschappijen, financieringsmaatschappijen en assurantiebemiddelaars.

Uittocht beleggingsfondsen naar Luxemburg vrijwel voorbij

In de afgelopen jaren was een ware exodus te zien van beleggingsfondsen naar Luxemburg. Deze trend lijkt in 2006 te zijn gekeerd door een transparanter en fiscaal aantrekkelijker beleggingsklimaat in Nederland. Zo is per 1 januari 2007 een efficiënter handelssysteem geïntroduceerd. De aandelen in beleggingsfondsen worden nu tegen intrinsieke koersen verhandeld en niet meer tegen prijzen inclusief opslagen wat vergelijken lastiger maakte. Daarnaast heeft de fiscus de kapitaalbelasting van 0,55 procent op nieuw uitgegeven aandelen in beleggingsfondsen afgeschaft.

Door de aanhoudende aandelenkoersstijging hebben de beleggingsinstellingen weer een goed jaar beleefd. Verbeterde vooruitzichten in Nederland, Duitsland en de rest van Europa hebben de binnenlandse Europese fondsen flink in waarde doen toenemen. Door hoge herwaarderingen stegen de fondsen met meer dan 11 procent in waarde. De toegevoegde waarde van de beleggingsinstellingen kwam mede hierdoor in 2006 iets hoger uit. Hogere kosten, zoals beheerskosten en rentelasten, drukten de gemiddelde rendementen van de fondsen.

Bijzondere financiële instellingen opnieuw zeer actief

Net als in voorgaande jaren waren de bijzondere financiële instellingen (BFI's) in 2006 zeer actief. Deze instellingen beheren gewoonlijk deelnemingen, royalty's en filmrechten en vormen vaak belangrijke schakels in financieringsactiviteiten van grote internationale concerns bij fusies, overnames en schuldemissies. Bij BFI's treden doorgaans grote financiële stromen op met het buitenland. Ten opzichte van 2005 is een lichte daling te zien in de productie van BFI's.

Het betaalde dividend lag in 2006 op het niveau van voor 2005. In 2005 was er sprake van een sterke stijging ten opzichte van voorgaande jaren als gevolg van de in dat jaar van kracht zijnde Amerikaanse Homeland Investment Act. Bedrijven in de Verenigde Staten werden toen gestimuleerd om hun buitenlandse winsten in één keer terug te laten vloeien in de Amerikaanse economie.

Woninghypotheken steeds meer ondergebracht in aparte financiële constructies

Door securitisatie is in 2006 voor 30 miljard euro aan woninghypotheken en andere leningen verdwenen van de balans van banken, verzekeraars of vastgoedondernemingen naar Special Purpose Vehicles (SPV's). In deze entiteiten worden woninghypotheken ondergebracht die worden gefinancierd door obligaties te emitteren.

Die worden door de oprichter van de entiteit of door andere beleggers gekocht. In totaal stond er eind 2006 voor 113 miljard euro aan woninghypotheken op de balansen van SPV's.

Positief jaar voor financieel adviseurs, ondanks sterke concurrentie

Voor de financiële hulpbedrijven was 2006 een uitstekend jaar. Tot de financiële hulpbedrijven behoren onder meer de assurantiebemiddelaars, zoals de verzekerings- en pensioenadviseurs. Ook instellingen die de administratie rond het effecten- en betalingsverkeer verzorgen behoren tot deze sector. Het gestegen volume van de effectenhandel leidde tot omzetstijgingen, ondanks toegenomen druk op de marges door felle concurrentie. De assurantiebemiddelaars werden geconfronteerd met kostenstijgingen als gevolg van de invoering van de Wet Financiële Dienstverlening. Daarnaast ondervindt deze branche in toenemende mate concurrentie door de opkomst van internet als verkoopkanaal voor verzekeringen. De stijging van 4,5 procent van de door de assurantiebemiddelaars ontvangen provisie geeft aan dat de balans vooralsnog positief voor hen uitvalt. Per saldo is de productie van de sector financiële hulpbedrijven met 7,8 procent toegenomen in 2006.

Kader 5.d

Nederlandse beleggers sterk internationaal georiënteerd

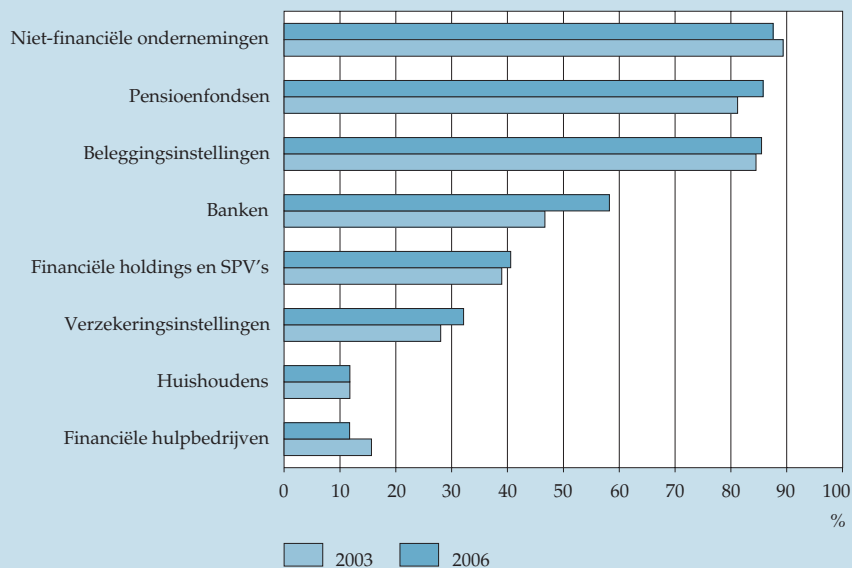
Zoals in kader 5.c naar voren kwam, zijn grote delen van de Nederlandse bedrijven in buitenlandse handen. Dit belang is verkregen door aandelen op de beurs te kopen of rechtstreeks kapitaal te investeren. Het buitenlandse geld in de Nederlandse economie is geconcentreerd in de sector niet-financiële ondernemingen. Met ruim 420 miljard euro vertegenwoordigde deze sector driekwart van al het door buitenlanders ingebrachte kapitaal. Verder hebben buitenlandse partijen nog een belang van 40 procent in zowel de bankensector als de financiële holdings.

De totale aandelschuld van Nederland is de laatste jaren flink in waarde toegenomen, maar het percentage dat in bezit is van het buitenland is nagenoeg gelijk gebleven. Alleen de banken zijn met een toename van 34 naar 42 procent in drie jaar duidelijk aantrekkelijker geworden voor het buitenland. Toch liggen Nederlandse aandelen internationaal gezien al geruime tijd goed in de markt. Vijftig procent van alle Nederlandse aandelen was in buitenlandse handen in 2006.

Nederlandse beleggers zijn echter zelf ook duidelijk aanwezig op de buitenlandse kapitaalmarkt. In de afgelopen drie jaar liep het bedrag dat hiermee gemeoid is op van 475 miljard euro naar 753 miljard euro. Beleggend Nederland is al lange tijd gericht op het buitenland. De pensioenfondsen, beleggingsinstel-

lingen en niet-financiële bedrijven hebben al jaren ruim 80 procent van al hun aandelen en deelnemingen in het buitenland. Bij de overige sectoren bestaat een kleiner deel van de portefeuille uit buitenlandse aandelen. Met ruim 750 miljard euro tegenover bijna 560 miljard euro is Nederland met meer geld in aandelen in het buitenland vertegenwoordigd dan andersom het buitenland in Nederland.

Percentage buitenland in portefeuille

Bron: CBS.

5.6 Overheid

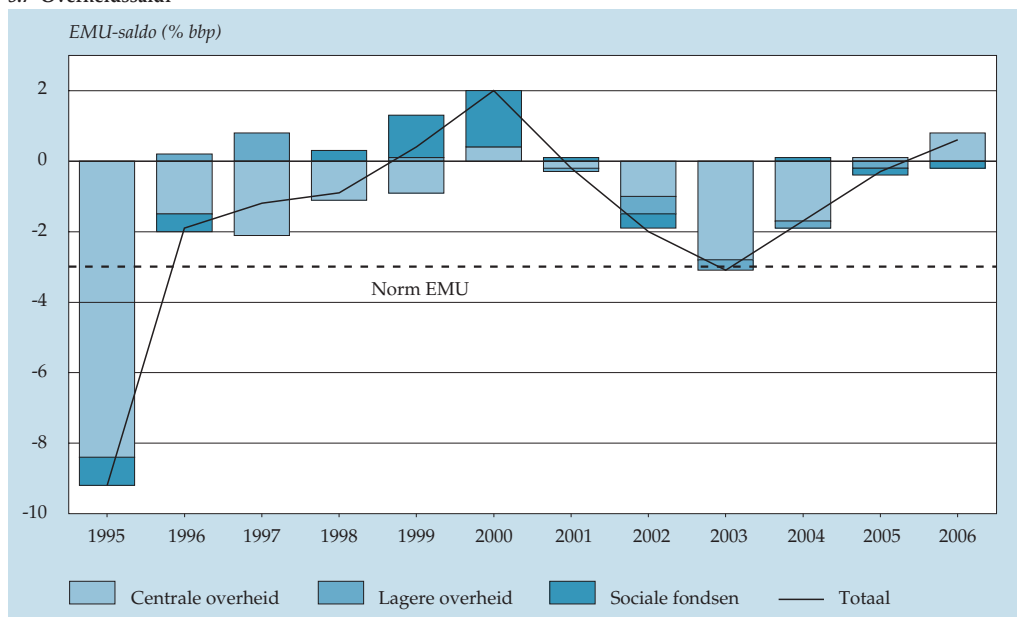
Na zes jaar weer begrotingsoverschot

Dankzij de sterke economische groei lieten de overheidsfinanciën in 2006 een florissant beeld zien. De overheid ontving meer aan inkomsten dan zij uitgaf. Het overschot kwam daarmee in 2006 uit op 0,6 procent van het bbp. Voor het rijk bedroeg het overschot 4,1 miljard euro. De lagere overheden kwamen na vijf jaren met tekorten uit op een klein overschot van 0,1 miljard euro. Van de lagere overheden bleven de gemeenten en de waterschappen fors in de min staan met tekorten van respectievelijk 1,1 miljard euro en 0,2 miljard euro. De provincies eindigden per saldo met 0,4 miljard euro in de plus en dat gold ook voor de onderwijsinstellingen met een overschot van 0,7 miljard euro. De sociale fondsen lieten een tekort zien van 1,3 miljard euro wat grotendeels veroorzaakt werd door het zorgverzekeringsfonds.

Fors hogere belastinginkomsten

De overheid heeft in 2006 maar liefst 20,9 miljard euro meer aan inkomsten ontvangen dan in 2005. Dit was voor bijna 9 miljard euro een direct gevolg van de invoering van het nieuwe zorgstelsel. De overheidsinkomsten kwamen hiermee uit op 46,7 procent van het bbp. De belastingontvangsten stegen bijna 7 procent tot 130,5 miljard. Hiermee zijn de belastingopbrengsten de grootste inkomstenbron van de overheid.

5.7 Overheidssaldi

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

De belastingen op *inkomen en vermogen* stegen met 4,0 miljard euro tot 62,4 miljard euro. Dit is volledig toe te schrijven aan de loonbelasting. Die nam met 4,1 miljard euro toe. Deze stijging van 14,8 procent ten opzichte van 2005 had drie oorzaken. Ten eerste steeg de totale loonsom van Nederlandse werknemers in 2006 met 3,9 procent aanzienlijk. Daarnaast nam het aandeel van de loonbelasting over de eerste schijf en tweede schijf in 2006 toe ten koste van het aandeel van de premies volksverzekeringen. Ten derde speelde het nieuwe zorgstelsel een rol. De werkgeversbijdrage, die alle werknemers ontvangen, verhoogde het belastbaar loon. De inkomstenbelasting leverde 0,1 miljard euro minder op dan in 2005. De opbrengst uit de vennootschapsbelasting steeg met 0,8 miljard euro. De geringe stijging komt doordat tarieven voor de vennootschapsbelasting in 2006 zijn verlaagd. De hogere winstgevendheid van bedrijven was niet terug te zien in de opbrengsten uit de dividendbelasting die nagenoeg gelijk bleven. De afschaffing van de OZB-belas-

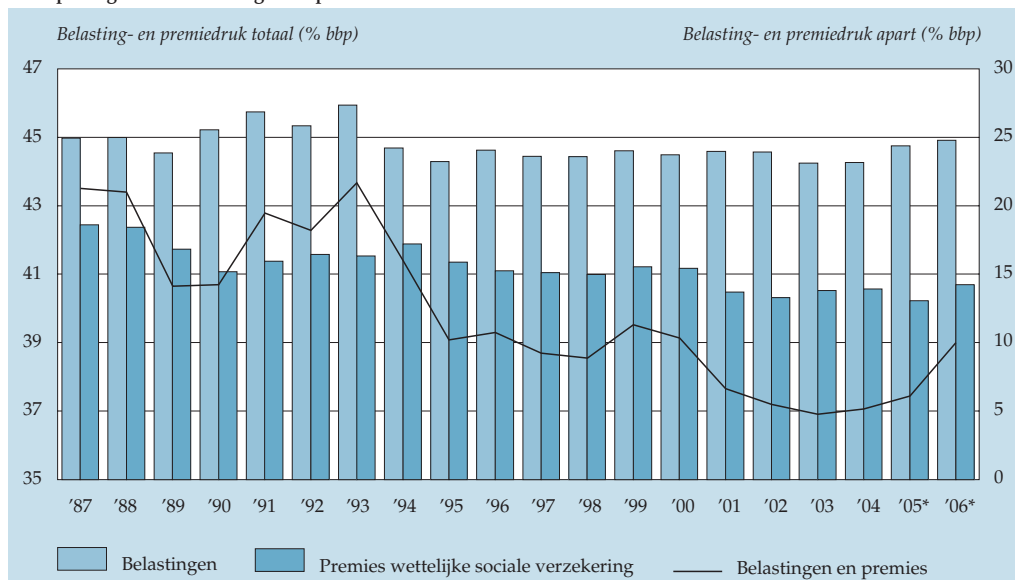
ting voor gebruikers had tot gevolg dat er 1,0 miljard euro minder aan belastingen op inkomen en vermogen binnenkwam. De overige belastingen op inkomen en vermogen stegen met 0,3 miljard euro. Hierbij stegen de milieuheffingen en motorrijtuigenbelasting met ongeveer 10 procent.

De belastingen op *productie en invoer* stegen met 4,3 miljard tot 68,1 miljard euro. De btw bracht 2,8 miljard meer op, een stijging van maar liefst 7,7 procent. De consumptieve bestedingen en de investeringen trokken in 2006 sterk aan. De accijnsopbrengsten leverden 0,5 miljard euro meer op, 5,7 procent meer dan in 2005. Alleen de accijnzen op alcohol daalden door een verlaging van de tarieven. De opbrengsten uit de overdrachtsbelasting namen toe met 0,3 miljard euro ofwel 7,4 procent. Ook de verbruiksbelastingen op milieugrondslag en de motorrijtuigenbelasting stegen met ongeveer 10 procent fors. Dit kwam vooral door aangepaste tarieven en regels. De overige belastingen op productie en invoer ten slotte brachten 0,2 miljard euro minder in het laatje. De laatste belastingcategorie in de Nationale rekeningen wordt gevormd door de *vermogensheffingen* (successierechten). Deze namen in 2006 met 0,1 miljard toe tot 1,8 miljard euro.

De premies vormen na de belastingen de tweede inkomstenbron in omvang. De premieontvangsten namen in 2006 toe met 9,5 miljard euro tot 75,9 miljard euro. De stijging bij de premies werd in hoofdzaak veroorzaakt door de nieuwe Zorgverzekeringswet (ZVW). Voorheen werden alleen de premies van de ziekenfondsverzekerden gerekend tot de wettelijke sociale premies. Vanaf 2006 tellen de premies van alle verzekerden in het kader van de ZVW mee, zowel de nominale premies als de procentuele werkgevers- en werknemerspremies. Dit leidde tot een extra stijging van de premieopbrengsten van ongeveer 10 miljard euro. De AWBZ-premies namen met 2,0 miljard euro af, omdat de GGZ-diensten vanaf 2006 niet meer vanuit de AWBZ bekostigd worden, maar onder de nieuwe basiszorg vallen. Deze overheveling is uiteindelijk vorig jaar niet doorgegaan. In 2006 is daarom een bedrag van 2,5 miljard euro van het nieuwe zorgverzekeringsfonds overgeheveld naar de AWBZ. De premieopbrengsten in het kader van de AOW namen af met 0,6 miljard euro. De werkloosheidspremies leverden 0,3 miljard euro minder op en ook de opbrengsten uit de premies voor arbeidsongeschiktheidsverzekeringen waren 0,7 miljard euro lager.

De ontvangen belastingen en premies kwamen in 2006 in totaal uit op 39,0 procent van het bbp. Een jaar eerder was dat nog 37,4 procent van het bbp. Deze stijging van 1,6 procentpunt bbp is vooral toe te schrijven aan het nieuwe zorgstelsel. De premiedruk nam door het nieuwe ziektekostenstelsel met ongeveer 1,9 procentpunt toe. Het merendeel hiervan, 1,1 procentpunt, kwam ten laste van de gezinnen. Daar staat tegenover dat voormalig particulier verzekerden zich minder hoefden bij te verzekeren en dat de basiszorg voor minderjarigen gratis is.

5.8 Opbrengsten uit belastingen en premies

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Belastingen en premies vormden 83,6 procent van de totale overheidsinkomsten. De inkomsten bestaan verder uit verkopen (6,9 procent), inkomen uit vermogen (5,8 procent) en overige inkomsten (3,8 procent). In 2006 brachten zij in totaal 3,0 miljard euro extra op. Het rijk ontving 2,2 miljard euro extra door hogere aardgasbaten als gevolg van de gestegen olieprijs, en 0,4 miljard euro meer door hogere dividenduitkeringen van DNB, de NS en de Nederlandse Gasunie. De lagere overheden verdienden 0,4 miljard euro op hun deelnemingen via dividenduitkeringen; vooral deelnemingen in energiebedrijven leverden veel op. De verkopen van de overheid, waaronder huuropbrengsten, bouwleges en reinigingsrechten, vielen per saldo 0,1 miljard euro lager uit. De verkopen van het Rijk en sociale fondsen namen af, terwijl de lagere overheden juist iets meer inkomsten uit verkopen binnen haalde.

Forse stijging sociale uitkeringen door nieuw zorgstelsel

De uitgaven namen met 16,5 miljard euro fors toe, tot 246,4 miljard euro. Als percentage van het bbp stegen de uitgaven met 0,9 procentpunt tot 46,1 procent. Met een ongewijzigd zorgstelsel zouden de uitgaven echter zijn gedaald met ongeveer 1,4 procent van het bbp. Dat zou dan de op een na laagste uitgavenquote sinds 1987 zijn geweest.

De sociale uitkeringen vormden met 43,0 procent de grootste categorie van de overheidsuitgaven. De uitkeringen stegen in 2006 met 13,4 miljard tot 106,0 miljard euro. De uitkeringen worden onderscheiden naar wettelijke uitkeringen die vanuit de premies bekostigd worden, en naar sociale voorzieningen die betaald worden uit de algemene middelen. De wettelijke sociale uitkeringen namen met 10,0 miljard toe tot 86,4 miljard euro. Dit kwam vooral door de invoering van het nieuwe zorgstelsel.

De uitkeringen in het kader van de zorg (AWBZ en ZVW) stegen met 10,0 miljard tot 46,4 miljard euro. Hiervan kwam 9,0 miljard euro door het nieuwe zorgstelsel. De AWBZ-uitgaven namen met 1,1 miljard euro toe, oftewel 5,3 procent ten opzichte van 2005. Vanaf 2002 zijn de uitgaven aan zorg met ruim 67 procent gestegen. Gecorrigeerd voor de invoering van het zorgstelsel is de stijging van de zorgkosten ook aanzienlijk. Deze bedraagt in vijf jaar tijd ongeveer 35 procent.

De AOW-uitgaven bleven door de vergrijzing stijgen. Zij namen toe met 0,8 miljard tot 24,2 miljard euro. Bij de werkloosheidsuitkeringen speelde de daling van het aantal werklozen een rol. De uitkeringen namen af met 0,2 miljard tot 5,5 miljard euro. Ten slotte daalden de arbeidsongeschiktheidsuitgaven fors. Deze uitgaven namen met ruim 0,6 miljard euro af tot 8,6 miljard euro. De afgelopen jaren is er veel gewijzigd in de arbeidsongeschiktheidswetgeving. Het aantal uitkeringen is afgenomen en de hoogte van de uitkeringen is gewijzigd.

De sociale voorzieningen stegen met 3,3 miljard tot 19,6 miljard euro. De invoering van de Algemene Wet Inkomensafhankelijke Regelingen (Awir) speelde het afgelopen jaar een rol. In deze wet, die eind 2005 van kracht is geworden, zijn inkomensafhankelijke regelingen als de huurtoeslag (voorheen huursubsidie), de kinderopvangtoeslag (voorheen tegemoetkoming kinderopvang) en de zorgtoeslag samengebracht. De uitvoering van de Awir berust bij de belastingdienst. De zorgtoeslag werd tegelijk met het nieuwe zorgstelsel in 2006 ingevoerd en kostte 2,5 miljard euro. Naast de zorgtoeslag heeft de Awir ook geleid tot extra uitkeringen aan huursubsidie en kinderopvang van ieder 0,3 miljard euro. Verder stegen ook de uitgaven aan de kinderbijslag, de Wajong en de studiebeurzen ieder rond de 0,1 miljard euro. De uitgaven aan algemene bijstand die samen met de kinderbijslag en de zorgtoeslag de belangrijkste sociale voorzieningen vormden, daalden echter met 0,2 miljard euro. De gunstige arbeidsmarkt in combinatie met de gevolgen van de in 2004 ingevoerde Wet Werk en Bijstand, veroorzaakte deze daling.

5.9 Inkomsten en uitgaven van de overheid (geconsolideerd)

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Inkomsten	209,6	217,7	228,5	249,3	20,9
w.v.					
Belastingen	110,2	113,7	124,0	132,4	8,4
Wettelijke sociale verzekeringspremies	65,8	68,3	66,5	75,9	9,5
Inkomen uit vermogen	9,1	10,2	11,5	14,5	3,0
Verkopen	15,6	16,4	17,2	17,1	-0,1
Overige inkomsten	8,9	9,1	9,2	9,4	0,2
Uitgaven	224,6	226,4	229,9	246,4	16,5
w.v.					
Beloning van werknemers	48,0	48,9	49,6	50,4	0,8
Intermediair verbruik	34,9	35,3	36,4	38,2	1,9
Investerings	17,0	15,8	16,9	17,4	0,6
Uitk. sociale verzekering (incl. in natura)	73,6	75,5	76,4	86,4	10,0
Uitk. sociale voorziening (incl. in natura)	15,6	15,7	16,2	19,6	3,3
Betaalde rente	12,4	12,2	12,1	11,9	-0,2
Subsidies	6,7	6,9	6,4	6,3	-0,1
Overige uitgaven	16,3	16,0	16,0	16,2	0,2
Vorderingensaldo	-15,0	-8,7	-1,4	2,9	4,3
Rentevoordelen uit swaps	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
EMU-saldo	-14,9	-8,6	-1,3	3,0	4,4
	<i>% bbp</i>				
Totaal inkomsten	43,9	44,3	44,9	46,7	1,8
Totaal uitgaven	47,1	46,1	45,2	46,1	0,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Een fors deel van de uitgaven van de overheid bestaat uit lonen en aankopen van goederen en diensten. Deze kosten namen toe met 2,7 miljard euro tot 88,6 miljard euro. Dit is 36,0 procent van de totale uitgaven. Bij het rijk namen vooral de apparaatskosten op het gebied van veiligheid, zoals defensie, maar ook die bij de Belastingdienst toe. Verder zijn de loonkosten en de apparaatskosten bij de onderwijsinstellingen fors gestegen. De loonkosten bij de sociale fondsen daalden doordat de voormalige ziekenfondsen niet meer tot de overheid gerekend worden. Door de vergoedingen in het kader van de basisverzekering leidde het nieuwe zorgstelsel uiteindelijk echter toch tot hogere uitgaven bij de sociale fondsen.

De overheidsinvesteringen namen met 0,6 miljard toe. De betaalde subsidies daalden met 0,1 miljard euro tot 6,3 miljard euro. De afdrachtkorting voor lage lonen en langdurig werklozen liep in 2006 af wat een daling in de subsidies te zien gaf van 0,2 miljard euro. De subsidies aan onderzoek en openbaar vervoer stegen beide met 0,1 miljard euro. Tot slot verdubbelde de extra bijdrage van het rijk, verstrekt voor de stimulering van duurzame energie in het kader van de MEP (Wet Milieu-

kwaliteit Elektriciteitsproductie). Dit zorgde voor een stijging van 0,1 miljard euro.

Een meevaller was er bij de betaalde rente. Deze post daalde met 0,2 miljard euro tot 11,9 miljard euro. De rentebetalingen vormden in 2006 bij 5 procent van de overheidsuitgaven, tien jaar geleden was dit nog 10 procent. De overige uitgaven stegen met 0,2 miljard euro. Betalingen in het kader van ontwikkelingshulp stegen daarbij met 0,4 miljard euro het meest. De niet-belastingoverdrachten aan de EU daalden licht. Bij de lagere overheid nam het saldo van de aan- en verkopen van grond met 0,3 miljard euro toe. Hoewel gemeenten per saldo grond verkopen, staat het saldo (met een minteken) bij de uitgaven.

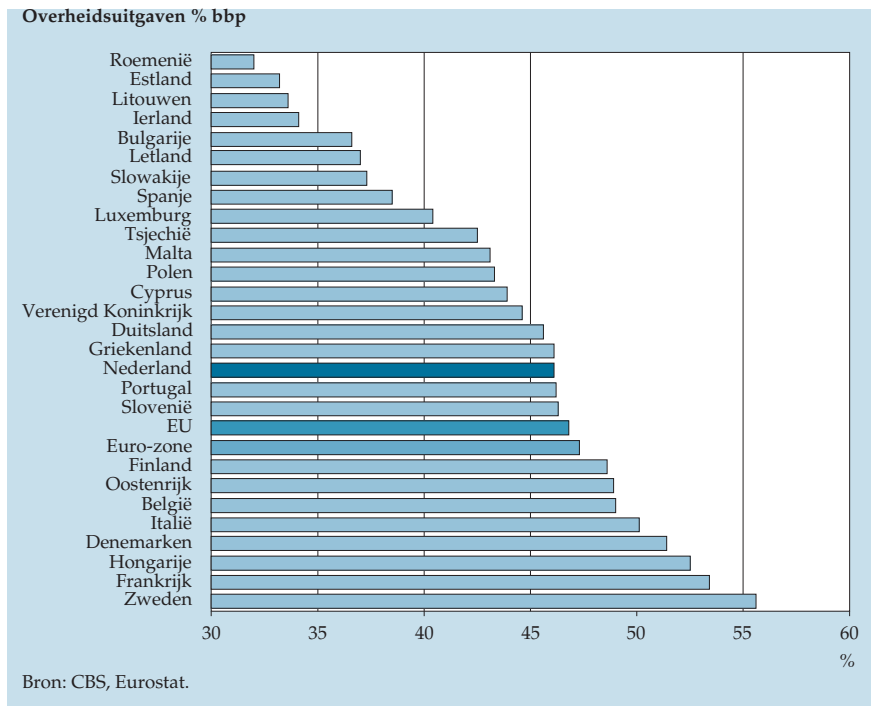
Kader 5.e

De omvang van de Nederlandse overheid

Tot de sector overheid worden ten eerste alle (publiekrechtelijke) eenheden gerekend die zich bezighouden met de productie van collectieve goederen of de herverdeling van inkomen en vermogen zoals de ministeries, gemeenten, provincies en waterschappen. Ten tweede behoren hierbij de instellingen die gecontroleerd en voornamelijk gefinancierd worden door de hiervoor genoemde eenheden én daarbij niet voor de markt produceren zoals ProRail en de Open Universiteit.

Niet tot de sector overheid behoren bijvoorbeeld de Nederlandsche Bank (DNB), de NS, ziekenhuizen, en energiebedrijven als Nuon en Essent. Maar ook sommige Zelfstandige Bestuursorganen (ZBO's) als het Kadaster behoren niet tot de sector overheid. Zij worden wel in min of meerdere mate gecontroleerd door de overheid. Echter, hun diensten en goederen worden (grotendeels) gefinancierd via tarieven, en dus is er sprake van marktproductie. Onderdelen van overheidsinstellingen die voor de markt produceren, worden buiten de sector overheid gelaten. Het gaat hier bijvoorbeeld om niet-verzelfstandigde gemeentelijke vervoerbedrijven (zoals het GVB in Amsterdam) of gemeentelijke kredietbanken. Al deze eenheden die voor de markt produceren, maar gecontroleerd worden door de overheid, worden samen met de sector overheid gerekend tot de publieke sector.

De omvang van de Nederlandse overheid is in Europees perspectief gemiddeld. De omvang van de sector overheid, gedefinieerd als het totaal van de overheidsuitgaven als percentage van het bbp, is daarbij vergeleken met alle lidstaten van de Europese Unie. Landen waarin de overheidssector relatief groot is, zijn de Scandinavische landen, Frankrijk, Italië en Hongarije. De overheden in Oost-Europa zijn in het algemeen een stuk kleiner.

Schuldquote daalt fors

De EMU-schuld is ten opzichte van 2005 met liefst 10,4 miljard euro gedaald naar 256 miljard euro. Per hoofd van de bevolking bedroeg deze schuld 15 655 euro. In procenten van het bbp kwam de overheidsschuld uit op 47,9 procent. Hiermee ligt het percentage ruim onder de Europese norm van 60 procent bbp. De EMU-schuld is de geconsolideerde overheidsschuld exclusief transitorische schulden en handelskredieten, en wordt gewaardeerd tegen de nominale waarde. De obligatieschuld nam af met 14 miljard euro. Verder nam ook het uitstaande kortlopende schuldpapier (DTC's) fors af, met meer dan 4,1 miljard euro. De kortlopende leningen daalden met 1,7 miljard euro.

De lagere overheidsschuld was voor een deel een gevolg van het behaalde begrotingsoverschot van 3,0 miljard euro. Daarnaast genereerde de verkoop van aandelen 5,3 miljard euro. De verkoop door de staat van het resterende belang in KPN en TNT bracht ongeveer 3,1 miljard euro op. Het superdividend uitgekeerd door de Bank Nederlandse Gemeenten en de Ultracentrifuge Nederland (UCN) leverde een extra 0,6 miljard euro op. Overige verkopen van belangen bij gemeenten leverden nog eens ruim 1 miljard euro op. Ten slotte had de staat eind 2005 nog extra middelen in kas waardoor in 2006 voor een deel in de financieringsbehoefte kon worden voorzien.

Door de invoering van het nieuwe zorgverzekeringsfonds behoren de voormalige ziekenfondsen sinds 1 januari 2006 niet meer tot de sector overheid, maar tot de verzekeraars. Dit betekent onder meer dat de sector sociale fondsen geen aandelen en obligaties meer bezit. Dit aandelenbezit bedroeg eind 2005 nog 2,6 miljard euro en het obligatiebezit 0,2 miljard euro. Ook de verstrekte deposito's van de sociale fondsen namen af met meer dan 1,5 miljard euro.

5.10 Vorderingen en schulden van de overheid (geconsolideerd), stand 31 december

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Vorderingen (+)	122,2	121,1	133,0	124,0	-8,9
w.v.					
Chartaal geld en deposito's	10,9	11,4	17,8	12,1	-5,7
Obligaties en kortlopende waardepapieren	0,4	0,3	0,3	0,7	0,4
Aandelen en overige deelnemingen	42,5	42,8	48,9	42,2	-6,7
Kredieten	26,1	26,0	28,5	29,3	0,8
Handelskredieten en transitorische posten ¹⁾	42,3	40,7	37,5	39,7	2,3
Schulden (-)	295,1	305,5	312,7	294,5	-18,1
w.v.					
Chartaal geld	0,7	0,7	0,6	0,6	0,0
Kortlopende waardepapieren	20,1	17,6	17,8	13,8	-4,1
Obligaties	192,3	209,7	215,5	201,4	-14,0
Kredieten	44,8	42,5	46,0	44,3	-1,6
Handelskredieten en transitorische posten ¹⁾	37,2	35,0	32,8	34,4	1,6
Financieel vermogen	-172,9	-184,4	-179,7	-170,5	9,2

¹⁾ Handelskredieten en transitorische posten zijn niet geconsolideerd.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

5.7 Buitenland

Uitvoeroverschot licht gedaald

In 2006 had de stormachtige groei van de wereldhandel zijn weerslag op de Nederlandse handelsbalans. In Nederland zijn zowel de invoer als de uitvoer sterker gestegen dan de afgelopen jaren, met respectievelijk 36,8 miljard euro en 36,0 miljard euro. Het gevolg hiervan is een lichte daling van het uitvoeroverschot met 0,7 miljard euro. Meer dan de helft van de uitvoertoename is veroorzaakt door een groei in de wederuitvoer van goederen.

Na een forse daling van het saldo van primaire inkomens met bijna 10 miljard euro in 2005, is het saldo in 2006 weer met 5,6 miljard euro gestegen. Dit beeld is echter vertekend doordat in 2005 een zeer hoog bedrag aan dividend aan het buitenland

is betaald als gevolg van de eerder genoemde Homeland Investment Act in de Verenigde Staten. In 2006 lagen de uitgekeerde dividenden weer op het niveau van 2004. Naast dividend behoren het inkomen uit arbeid, rente en ingehouden winsten tot het primaire inkomen.

5.11 Lopende transacties van Nederland ten opzichte van het buitenland

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Uitvoer door Nederland (op fob basis)	300,5	326,1	355,3	391,3	36,0
Invoer door Nederland (op fob basis)	270,5	289,9	314,8	351,6	36,8
Uitvoeroverschot van Nederland	30,0	36,2	40,5	39,7	-0,8
Ontvangsten van Nederland	102,4	131,5	150,2	157,6	7,3
Ontvangen primaire inkomens	96,4	125,0	143,2	149,9	6,7
Rente	45,9	49,4	50,5	62,7	12,2
Dividenden	44,3	51,9	83,8	94,6	10,9
Ingehouden winsten t.g.v. buitenlandse concernonderdelen	4,7	22,4	7,7	-8,7	-16,4
Overige primaire inkomens	1,4	1,3	1,2	1,3	0,1
Ontvangen secundaire inkomens	6,1	6,5	7,1	7,7	0,6
Betalingen van Nederland	103,0	125,4	154,6	156,3	1,6
Betaalde primaire inkomens	90,9	111,8	140,0	141,1	1,1
Rente	49,2	52,1	57,5	74,1	16,7
Dividenden	30,6	34,5	87,1	41,5	-45,6
Ingehouden winsten t.g.v. buitenlandse concernonderdelen	7,3	21,2	-8,9	21,0	29,9
Overige primaire inkomens	3,8	4,0	4,3	4,5	0,2
Betaalde secundaire inkomens	12,0	13,6	14,6	15,1	0,5
Saldo lopende transacties	29,2	42,2	35,9	40,9	4,9
Kapitaaloverdrachten (ontvangsten)	1,4	1,6	1,6	2,1	0,5
Kapitaaloverdrachten (uitgaven)	2,4	3,0	3,4	3,8	0,4
Vorderingensaldo	28,2	40,8	34,1	39,2	5,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Financiële stromen fors toegenomen

De financiële stromen met het buitenland zijn in 2006 voor het tweede jaar op rij sterk toegenomen. De vorderingen van Nederland op het buitenland zijn met 348,3 miljard euro gestegen. De schulden namen minder hard toe. Het externe vermogenssaldo van Nederland met het buitenland is hierdoor in 2006 fors toegenomen tot ruim 223 miljard euro. In 2002 was dit vermogenssaldo nog negatief, maar de afgelopen vier jaren heeft Nederland een positieve ontwikkeling doorgemaakt.

5.12 Vorderingen en schulden van Nederland met het buitenland, stand 31 december

	2003	2004	2005*	2006*	Mutatie 2006 t.o.v. 2005
	<i>mld euro</i>				
Eindbalansen met buitenland:					
Vorderingen (+)	2 557,2	2 756,0	3 133,3	3 481,6	348,3
w.v.:					
Deposito's	322,0	339,1	391,4	470,0	78,5
Aandelen en overige deelnemingen	1 033,8	1 139,1	1 351,5	1 526,7	75,2
Obligaties	397,2	457,6	514,1	537,9	23,8
Kortlopende waardepapieren	8,6	16,0	16,7	15,5	-1,2
Kredieten	739,2	742,1	803,7	877,4	73,7
Overige vorderingen	56,5	62,0	56,0	54,1	-1,9
Schulden (-)	2 485,4	2 599,4	2 996,1	3 258,3	262,2
w.v.:					
Deposito's	390,9	444,4	482,9	587,9	105,0
Aandelen en overige deelnemingen	887,4	887,4	1 091,5	1 194,3	102,8
Obligaties	680,7	739,6	822,6	897,1	74,5
Kortlopende waardepapieren	43,2	42,7	36,0	29,0	-7,0
Kredieten	437,2	426,3	499,8	496,1	-3,7
Overige schulden	46,0	58,9	63,2	54,0	-9,2
Financieel vermogen	71,8	156,6	137,2	223,3	86,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2006.

Vooraf de banken hebben in 2006 bijgedragen aan de stijging van de internationale stromen. In het interbancaire verkeer vond een forse groei plaats door een toename van de internationale kredietverlening aan het buitenland. Daarnaast hebben de BFI's weer een grote stempel gedrukt op de ontwikkelingen. Veel bij buitenlandse moederbedrijven opgenomen concernleningen zijn in 2006 omgezet in kapitaal-deelnemingen. De stijging van de wereldwijde aandelenkoersen en de stijging van de obligatierente hebben ervoor gezorgd dat pensioenfondsen en verzekeraars buitenlandse obligaties hebben aangekocht en buitenlandse aandelen van de hand hebben gedaan.

5.8 De Nederlandse overheidsfinanciën tussen 1967 en 2007

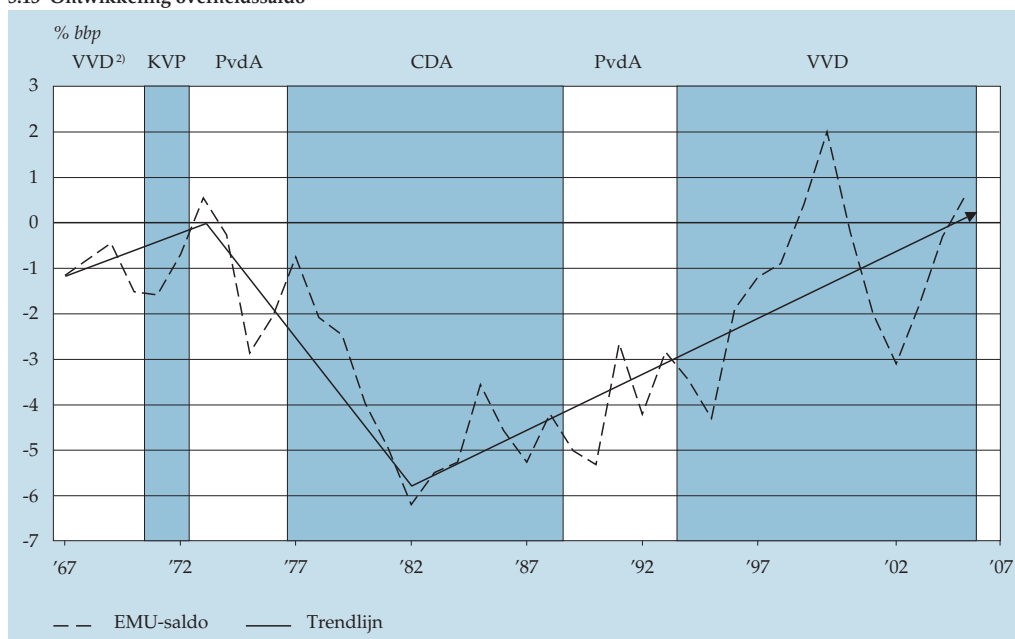
Op 22 februari 2007 ging het vierde kabinet-Balkenende van start onder het motto 'Samen Werken, Samen Leven'. Na jaren van hervormingen wil het kabinet, nu het economisch beter gaat, investeren in groei, duurzaamheid, respect en solidariteit. In het regeerakkoord is daarom een bedrag van 16,5 miljard euro opgenomen voor nieuwe beleidsuitgaven in de periode tot 2011. Er is bovendien een doelstelling geformuleerd voor de overheidsfinanciën: een structureel begrotingsoverschot (EMU-saldo) van 1,0 procent van het bbp in 2011.

De voorspelling van een toekomstig overheidssaldo lijkt een hachelijke zaak. Bij de start van Balkenende IV zit het economisch tij mee, maar een tegenvallende internationale conjunctuur kan snel roet in het eten gooien. De voorjaarsnota 2007 bevat enkele financiële tegenvallers; de startpositie was 2,5 miljard euro slechter dan gedacht. Om het voornemen van het kabinet in historisch perspectief te plaatsen staan de overheidsfinanciën tussen 1967 en 2007 centraal in dit artikel. Daarbij zal met name geanalyseerd worden hoe de opeenvolgende kabinetten reageerden op de economische ontwikkelingen.

De ontwikkeling van het overheidssaldo

Met het begrip overheidssaldo wordt in dit artikel het vorderingensaldo of EMU-saldo bedoeld. Dit is het saldo van alle uitgaven en ontvangsten van de overheid op transactiebasis. Dat betekent dat de inkomsten en uitgaven worden geboekt in het jaar dat economische waarde is gecreëerd, of wanneer een recht dan wel een verplichting ontstaat¹⁾.

5.13 Ontwikkeling overheidssaldo¹⁾

¹⁾ In 1995 werd het saldo eenmalig negatief beïnvloed door de afkoop van woningbouwsubsidies. In deze grafiek is hiervoor gecorrigeerd.

²⁾ VVD/KVP/etc.: De Minister van Financiën is afkomstig van de VVD/KVP/etc.

Bron: CBS.

¹⁾ Het begrip EMU-saldo is iets ruimer gedefinieerd; het omvat naast het vorderingensaldo ook het saldo van renteswaps.

Anno 2007 laat het overheidssaldo een gunstig beeld zien van de overheidsfinanciën. Dat was in het verleden lang niet altijd het geval. Vooral de sterke verslechtering na de oliecrisis van 1973 valt op (grafiek 5.13). Het tekort liep snel op en bereikte in 1975 bijna de grens van 3 procent. In 1979 vond de tweede oliecrisis plaats. Veel sterker dan de eerste crisis van 1973 zorgde deze tweede prijsschok voor economische stagnatie, werkloosheid en een snel oplopend overheidstekort tot een verontrustend niveau van ruim 6 procent van het bbp.

Bij nadere beschouwing van het verloop van het overheidssaldo vallen enkele zaken op. Ten eerste valt de trendmatige ontwikkeling van het overheidssaldo in de onderzochte periode globaal uiteen in drie periodes. In de eerste periode is sprake van een opgaande trendlijn van 1967 tot 1973. Tussen 1973 en 1982 is een neergaande trendlijn te zien in de ontwikkeling van het overheidssaldo. Het overheidssaldo fluctueert ten opzichte van de trendlijn onder invloed van conjuncturele schommelingen. De neergaande trend start in 1973 en eindigt in 1982 met een overheidstekort van 6 procent. Na het 'rampjaar' 1982 is een opgaande trendlijn waar te nemen. Deze start bij een overheidstekort van 6 procent in 1982 en snijdt eind 2005 de nullijn. Als de opgaande trendlijn in de toekomst doorzet, wordt de geformuleerde kabinetsdoelstelling voor het overheidssaldo (+1,0 procent bbp in 2011) gehaald. Tal van onvoorspelbare factoren beïnvloeden echter de economische ontwikkeling, zodat voorspellen van het tekort lastig is.

Ten tweede blijkt dat het huishoudboekje van de Nederlandse overheid tussen 1967 en 2007 vrijwel altijd een tekort kende. Het overheidstekort bedroeg gedurende de laatste veertig jaar gemiddeld 2,4 procent van het bbp per jaar. De overheidsuitgaven overtroffen daarmee structureel de ontvangsten. Dat geeft aan dat de Nederlandse overheid per saldo financiële middelen heeft moeten lenen, meestal door de uitgifte van staatsleningen. Alleen in 1973, 1999, 2000 en 2006 zijn de ontvangsten hoger dan de uitgaven. In 2000 stegen de ontvangsten van de overheid door de eenmalige verkoop van UMTS-licenties en in de andere jaren zijn vooral de belastingopbrengsten of de aardgasbaten verantwoordelijk voor het overschot.

5.14 Kabinetten 1967-heden

Kabinet	Periode	Minister-president	Minister van Financiën
Kabinet-De Jong	1967–1971	P.J.S. de Jong (KVP)	Dr. H.J. Witteveen (VVD)
Kabinet-Biesheuvel	1971–1973	Mr. B.W. Biesheuvel (ARP)	Mr. R.J. Nelissen (KVP)
Kabinet-Den Uyl	1973–1977	Drs. J.M. den Uyl (PvdA)	Dr. W.F. Duisenberg (PvdA)
Kabinet-Van Agt I	1977–1981	Mr. A.A.M. van Agt (CDA)	Mr. F.H.J.J. Andriessen (CDA) Drs. G.M.V. van Aardenne a.i. (VVD) Mr. A.P.J.M.M. van der Stee (CDA)
Kabinet-Van Agt II	1981–1982	Mr. A.A.M. van Agt (CDA)	Mr. A.P.J.M.M. van der Stee (CDA)
Kabinet-Van Agt III	1982	Mr. A.A.M. van Agt (CDA)	Mr. A.P.J.M.M. van der Stee (CDA)
Kabinet-Lubbers I	1982–1986	Drs. R.F.M. Lubbers (CDA)	Dr. H.O.C.R. Ruding (CDA)
Kabinet-Lubbers II	1986–1989	Drs. R.F.M. Lubbers (CDA)	Dr. H.O.C.R. Ruding (CDA)
Kabinet-Lubbers III	1989–1994	Drs. R.F.M. Lubbers (CDA)	W. Kok (PvdA)
Kabinet-Kok I	1994–1998	W. Kok (PvdA)	Drs. G. Zalm (VVD)
Kabinet-Kok II	1998–2002	W. Kok (PvdA)	Drs. G. Zalm (VVD)
Kabinet-Balkenende I	2002–2003	Mr. dr. J.P. Balkenende (CDA)	Drs. J.F. Hoogervorst (VVD)
Kabinet-Balkenende II	2003–2006	Mr. dr. J.P. Balkenende (CDA)	Drs. G. Zalm (VVD)
Kabinet-Balkenende III	2006–2007	Mr. dr. J.P. Balkenende (CDA)	Drs. G. Zalm (VVD)
Kabinet-Balkenende IV	2007–	Mr. dr. J.P. Balkenende (CDA)	Drs. W.J. Bos (PvdA)

Bron: Parlementair Documentatie Centrum.

Tot slot valt op dat het voor de ontwikkeling van het overheidstekort weinig uitmaakt welke partij de Minister van Financiën levert; het is vooral de economische ontwikkeling die ertoe doet. In de jaren waarin een overschot werd gerealiseerd, stonden de Ministers van Financiën Duisenberg (PvdA) en Zalm (VVD) aan het roer. Minister Ruding (CDA) regeerde op Financiën toen de neergaande trend van het overheidstekort omsloeg in een opgaande trend.

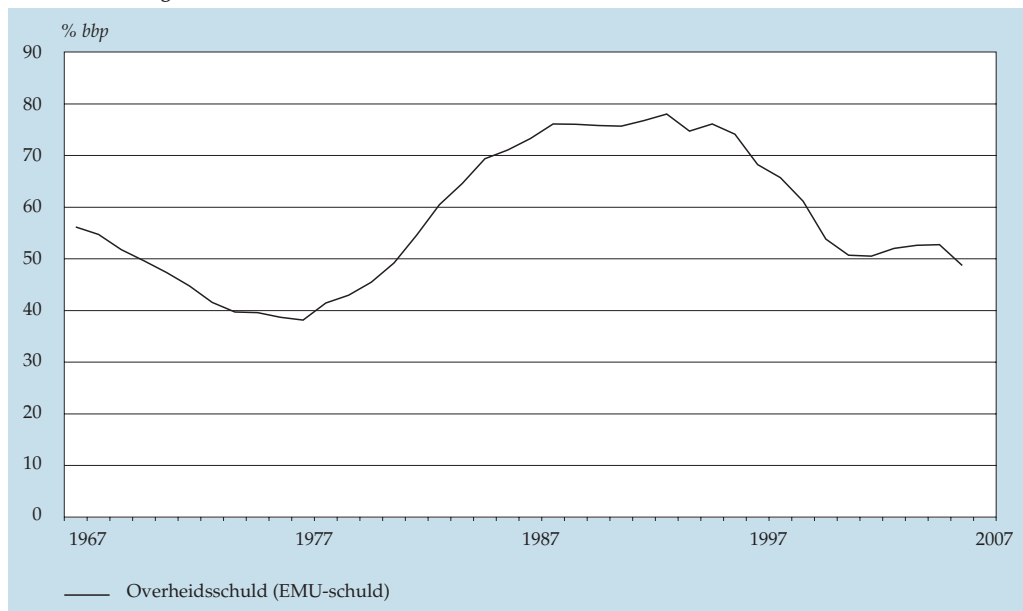
De ontwikkeling van de overheidsschuld

De EMU-schuld van de overheid speelt in Europees verband een belangrijke rol. Uitgedrukt als percentage van het bbp is het een maatstaf voor de schuldenlast van de overheid en een indicator die wordt gebruikt in het kader van het Stabi-liteits- en Groeipact. De EMU-schuld bestaat uit de overheidsschulden exclusief transitorische schulden. De onderlinge schulden tussen onderdelen van de overheid blijven buiten beschouwing en de schuld wordt gewaardeerd tegen nominale waarde.

Hiervoor werd al aangegeven dat de Nederlandse overheidsfinanciën in de onderzochte periode structureel worden gekenmerkt door tekorten. Deze zijn in het algemeen gefinancierd door de uitgifte van staatsleningen. Dit brengt overheidsuitgaven met zich mee voor rente en aflossingen die sterk afhankelijk zijn van de omvang van de opgebouwde overheidstekorten in het verleden en van de ontwikkeling van de rente op de kapitaalmarkt.

5.15 Ontwikkeling overheidsschuld

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

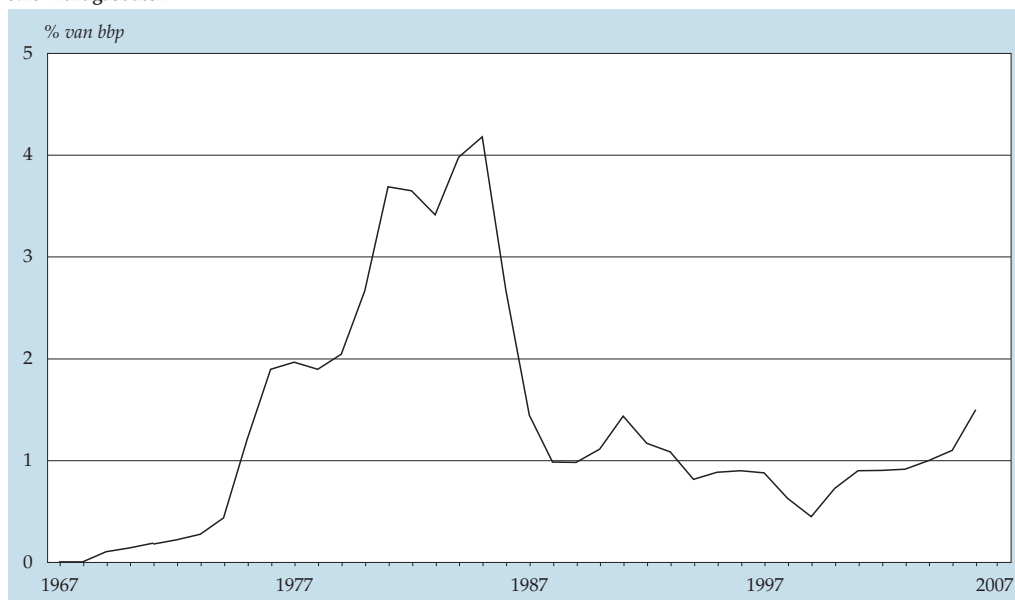
In de onderzochte periode daalde de overheidsschuld als percentage van het bbp (de schuldquote) eerst tot een niveau van bijna 40 procent in 1977 (grafiek 5.15). De daling van de overheidsschuld in die jaren komt enerzijds door de groei van de economie, het bbp steeg harder dan de schuld, en anderzijds door het aanboren van nieuwe inkomstenbronnen zoals het aardgas. Na 1977 loopt de overheidsschuld snel op door de sterke stijging van de collectieve overheidsuitgaven als gevolg van een toenemend beroep op sociale uitkeringen. De 'conjunctuurgolf' van de overheidsschuld bereikt zijn top in 1993 op een niveau van bijna 80 procent van het bbp. Tussen 1977 en 1993 verdubbelde de overheidsschuld dus in procenten van het bbp.

De ontwikkeling van de collectieve inkomsten

De overheidsinkomsten en -uitgaven bepalen uiteraard het verloop van de overheidsfinanciën. De collectieve inkomsten bestaan uit de belastingopbrengsten, de inkomsten uit premies voor wettelijke sociale verzekeringen en de overige ontvangsten. Tot deze laatste worden de verkopen van goederen en diensten, rente- en dividendontvangsten, concessierechten, overige inkomensoverdrachten en kapitaaloverdrachten gerekend. In 2006 was ruim 80 procent van de overheidsinkomsten afkomstig uit belastingen en premies. De overheidsinkomsten worden meestal uitgedrukt in procenten van het bbp en als indicator wordt vaak de belasting- en premiedruk gehanteerd. De belasting- en premiedruk lag in 2006 op 39,0 procent van het bbp.

Uit analyse van de langetermijntwikkeling van de overheidsinkomsten blijkt dat fluctuaties voornamelijk zijn terug te voeren op de ontwikkeling van de sociale premies en het verloop van de overige ontvangsten. De belastingopbrengsten zijn relatief constant in de tijd. Tussen 1967 en 1983 stegen de sociale premies met 8 procentpunt van het bbp. Eind jaren tachtig liep de sociale premiedruk geleidelijk terug. De hoogte van de sociale premies wordt tweemaal per jaar vastgesteld door de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

5.16 Aardgasbaten

Bron: CPB.

Naast de sociale premies zijn de fluctuaties in de collectieve inkomsten vooral het gevolg van het verloop van de overige ontvangsten. De aardgasbaten en het inkomen uit vermogen (rente en dividenden) bepalen in belangrijke mate het patroon van de overheidsinkomsten tussen 1967 en 2007. In 1960 werd bij Slochteren een van de grootste aardgasvelden ter wereld ontdekt. Aanvankelijk liep het zo'n vaart niet met deze nieuwe inkomstenbron, maar na de eerste oliecrisis schoten de Nederlandse aardgasbaten in de tweede helft van de jaren zeventig omhoog naar twee procent van het bbp. Na de tweede oliecrisis in 1979 is opnieuw een sterke sprong in de aardgasbaten zichtbaar aan het begin van de jaren tachtig, naar ruim 4 procent van het bbp in 1985. In de tweede helft van de jaren tachtig liepen de aardgasbaten onder invloed van dalende olieprijsen echter weer sterk terug tot een niveau van ongeveer 1 procent van het bbp.

De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

De uitbouw van de sociale verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog ging gepaard met een aanzienlijke stijging van de overheidsuitgaven. Deze uitgaven werden gefinancierd uit de belastingopbrengsten en de premies voor sociale verzekeringen (de collectieve middelen). Met name in de jaren zestig en zeventig zijn de collectieve uitgaven fors gestegen. Tussen 1967 en 1982 liepen de collectieve uitgaven op van 40 procent naar 60 procent van het bbp. Dit betekent dat de collectieve uitgavenquote in 15 jaar tijd met 20 procentpunt van het bbp toenam. Ter vergelijking, de stijging van de quote van 20 naar 40 procent van het bbp nam ongeveer 35 jaar in beslag. In de eerste helft van de jaren tachtig pieken de uitgaven als er, als gevolg van de ongunstige economische situatie, een steeds groter beroep wordt gedaan op de sterk uitgebouwde sociale bescherming.

Driekwart van de toename van de collectieve uitgaven in de jaren 1967–1982 is toe te schrijven aan een toenemend gebruik van nieuwe en meer uitgebreide sociale regelingen. Het resterende kwart van de toename van de collectieve uitgaven in deze jaren bestaat uit een toename van de rentelasten als gevolg van de oplopende vorderingstekorten en uit een uitbreiding van het overheidsapparaat. Overheidsuitgaven aan defensie, openbaar bestuur, veiligheid, infrastructuur en internationale samenwerking laten tussen 1967 en 1982 een bescheiden stijging zien als percentage van het bbp.

De collectieve uitgaven schommelen in de eerste helft van de jaren tachtig rond de 60 procent van het bbp. In de tweede helft van het decennium zet een daling in van de uitgavenquote. De regels van het stringente begrotingsbeleid werden ingevoerd, wat inhield dat overschrijdingen van de uitgaven op de begroting van een ministerie gecompenseerd moesten worden door bezuinigingen op de eigen begroting. In 1987 vond een stelselherziening in de sociale zekerheid plaats. De WW werd herzien door de vaste uitkeringsduur af te schaffen en te koppelen aan het individuele arbeidsverleden van een werknemer. Het uitkeringsniveau werd verlaagd tot 70 procent van het laatstverdiende loon. Ook de WAO werd onder handen genomen. Meer dan in het verleden werd bij de herziening rekening gehouden met de samenhang tussen de regelingen.

In de jaren negentig is een aanhoudende daling van de uitgavenquote zichtbaar. Dit werd gerealiseerd door een verdere beheersing van de collectieve uitgaven, nieuwe bezuinigingsmaatregelen en privatisering van overheidsbedrijven. Hoofddoelstelling van het regeringsbeleid werd in 1990 het terugdringen van de werkloosheid tot 500 duizend personen. In 1992 dreigde het aantal WAO-uitkeringen de magische grens van 1 miljoen uitkeringen te passeren. Om het tij te keren werden instroom en uitkeringsduur beperkt. Bij de herziening van 1993 zijn onder andere de keuringsregels aangescherpt, wat tijdelijk een daling van het aantal WAO-

uitkeringen tussen 1994 en 1996 tot gevolg had. Door het geheel van financiële maatregelen zijn de collectieve uitgaven tussen 1987 en 2000 met 14,5 procentpunt van het bbp teruggebracht.

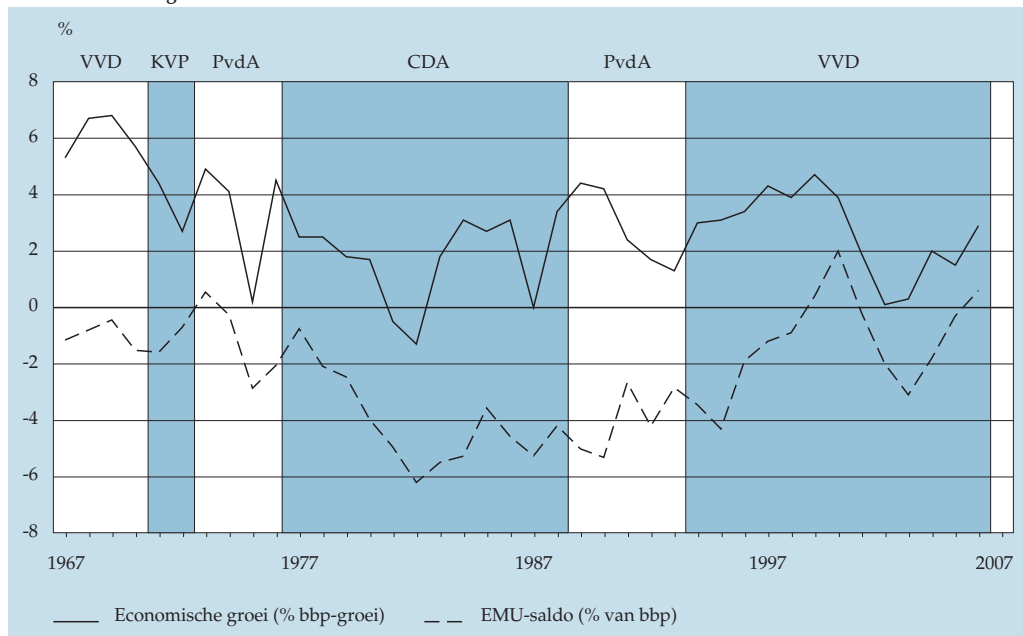
De invloed van de economische situatie op de ontwikkeling van de overheidsfinanciën

De economische situatie loopt als een rode draad door de langetermijnontwikkeling van de overheidsfinanciën. Het is niet eenvoudig, zo niet onmogelijk, om aan te geven wat het effect van de economische ontwikkelingen precies is geweest op het verloop van de overheidsfinanciën. Dit komt onder meer doordat de overheid veelal niet eenduidig reageert op economische veranderingen. De positie van de Minister van Financiën brengt met zich mee dat er dan vaak pijnlijke maatregelen moeten worden genomen die erop gericht zijn om de overheidsfinanciën op orde te houden. De Tweede Kamer zal echter vaak druk uitoefenen om bijvoorbeeld de collectieve voorzieningen in stand te houden of zelfs uit te breiden.

In de jaren zestig floreerde de economie met een bbp-groei van gemiddeld 5 procent. Dit ging gepaard met een enorme groei van de werkgelegenheid en een explosieve stijging van de lonen. Vanaf 1969 veranderde het sentiment echter. De inflatie begon sterk op te lopen. Mede door de invoering van de btw steeg de consumentenprijsindex in 1969 met 7,5 procent. In 1970 ontstond een loonconflict met de vakbeweging en in sommige bedrijfstakken die de concurrentie met het buitenland niet meer konden volhouden, met name de scheepsbouw en de textielindustrie, leidden de problemen tot massaontslagen. De overheid reageerde op de veranderde economische situatie met specifieke maatregelen. Het kabinet probeerde economisch zwakkere regio's, zoals Zuid-Limburg en Noord-Nederland, te stimuleren door rijksdiensten te verplaatsen van het westen naar andere delen van het land.

In 1973 ontstond de eerste oliecrisis, waardoor de wereldeconomie na een lange periode van economische voorspoed inzakte. Voor de Nederlandse economie kwam hiermee een einde aan de gemiddelde reële bbp-groei van bijna 5 procent per jaar die het sinds de Tweede Wereldoorlog had gekend. De wereldwijde hoogconjunctuur had in 1972 al geleid tot vrij forse prijsstijgingen van de belangrijkste grondstoffen, en na de oliecrisis in 1973 namen deze een bijna explosieve omvang aan. Dit vormde een krachtige extra impuls voor de in 1969 ontstane inflatiespiraal. Na een korte inzinking liep de inflatie in 1973 op tot 8 procent om daarna in 1974 en 1975 verder te stijgen tot respectievelijk 9,6 en 10,2 procent. Door enorme loonstijgingen die hierna volgden liepen de arbeidskosten fors op. Veel bedrijven zagen hun winstgevendheid teruglopen en waren genooddaakt mensen te ontslaan. De werkloosheid nam in korte tijd zorgwekkend snel toe wat leidde tot een toenemend beroep op de sociale uitkeringen. Het kabinet-Den Uyl trachtte de ontwik-

5.17 Economische groei en overheidssaldo

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

keling van de overheidsfinanciën in de hand te houden en reageerde op de veranderde economische situatie met de eenprocentsoperatie van Duisenberg. Dit hield in dat de collectieve uitgaven tussen 1976 en 1980 met niet meer dan 1 procentpunt per jaar mochten stijgen.

Van de afgesproken bezuinigingsambities kwam in de praktijk echter weinig terecht nadat in 1979 de tweede oliecrisis uitbrak. De werkloosheid was inmiddels sterk opgelopen, de winstgevendheid van bedrijven steeds meer uitgehold, de inflatie nog altijd hoog en de collectieve lasten bleven doorstijgen. De overheidsfinanciën stonden er deplorabel voor, maar de stijgende aardgasbaten hadden dit lange tijd versluierd (Dutch disease). In 1980 dreigde het financieringstekort boven de 6 procent te komen, terwijl het kabinet streefde naar een tekort van hooguit 3 procent. De overheid reageerde met een verdere aanscherping van het restrictieve begrotingsbeleid. In 1980 trad Minister van Financiën Andriessen af, omdat zijn pakket bezuinigingsmaatregelen van 2 miljard euro niet acceptabel was voor de overige ministers. Zij wensten niet verder te gaan dan 1 miljard euro.

In het 'rampjaar' 1982 vond een sterke economische neergang plaats. Het overheidstekort bedroeg 6 procent van het bbp en de werkloosheid 9 procent van de beroepsbevolking. Het begrotingsbeleid werd rigoureus gewijzigd. Terugdringen van het begrotingstekort door bezuinigingen werd dan ook de hoofddoelstelling van het kabinet-Lubbers. Medio jaren tachtig herstelde de economische groei en

lieten de overheidsfinanciën een verbetering zien. In 1986 behaalde het CDA een grote verkiezingsoverwinning onder het motto 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. Het beleid van Lubbers I werd voortgezet, maar in 1989 kwam het kabinet voortijdig ten val. Het nog steeds sterke CDA ging vervolgens een combinatie aan met de PvdA van Wim Kok. Die partij was gematigder dan onder Den Uyl en bereid om mee te werken aan verdere herziening van de verzorgingsstaat.

De paarse kabinetten die hierna volgden, voerden een stringent financieel beleid met de zogeheten Zalm-norm die een strikte scheiding maakte tussen inkomsten en uitgaven. Doelstelling van de overheid was om op zo kort mogelijke termijn te voldoen aan de eisen uit het in 1991 afgesloten Verdrag van Maastricht. De begrotingspolitiek van de Nederlandse overheid had daarmee niet langer een nationaal, maar ook een Europees perspectief gekregen. De strenge Europese regels zorgden samen met de zeer gunstige economische ontwikkeling voor een overschot in 1999. In de tweede paarse kabinetsperiode kwam er steeds meer kritiek op het feit dat de uitgaven werden opgevoerd tijdens de hoogconjunctuur, waardoor het begrotingsoverschot ondanks de Zalm-norm als sneeuw voor de zon verdween.

In de eerste helft van 2003 steeg de werkloosheid snel en was er sprake van een lichte recessie. Het kabinet-Balkende II ging over tot loonmatiging en bezuinigde op de overheidsfinanciën. Vooral in de sociale zekerheid wordt ingegrepen met strengere toelatingseisen bij de WAO. Anno 2007 lijkt Balkenende IV de vruchten te kunnen gaan plukken van de verbeterde economie en overheidsfinanciën. Het overheidssaldo laat in 2006 voor het eerst in zes jaar weer een positief verschil zien tussen de inkomsten en uitgaven. Door het inkomstenoverschot en door de verkoop van aandelen in staatsbezit daalde de Nederlandse schuldquote van 52,3 procent in 2005 naar 47,9 procent in 2006. Voor het eerst in dertig jaar ligt de schuldquote hiermee weer onder de 50 procent van het bbp. Uit de voorjaarsnota 2007 van het Ministerie van Financiën is echter af te leiden dat de regering er financieel toch slechter voor staat dan werd aangenomen. Dit wordt onder meer veroorzaakt door lagere aardgasbaten, hogere kosten in de gezondheidszorg en de schuldsanering op de Antillen.

Tot slot

Bij bestudering van het verloop van de Nederlandse overheidsfinanciën tussen 1967 en 2007 valt op dat een neergaande trendmatige ontwikkeling in de jaren zeventig gevolgd werd door een positieve trendmatige ontwikkeling in de jaren tachtig en negentig. De negatieve trend in de jaren zeventig kan gedeeltelijk verklaard worden uit het feit dat de overheid structureel meer geld uitgaf dan er binnenkwam. De gedachte was lange tijd dat de conjunctuur bij onderbesteding gestimuleerd zou moeten worden middels een anticyclisch begrotingsbeleid waardoor de conjunctuurcyclus wordt afgezwakt. De overheid was van mening dat het

opvoeren van de bestedingen de economische groei wel weer zou doen toenemen. In de tweede helft van de jaren zeventig werd duidelijk dat dit een te optimistische gedachte was.

In reactie op de verslechterde economische omstandigheden paste de Nederlandse overheid daarna veelal haar inkomsten en bestedingen zodanig aan dat niet de productie stabiel bleef, maar het overheidstekort niet te groot werd. In de praktijk leidde dit in economisch mindere tijden tot bezuinigingen, die vaak gepaard gingen met hervormingen. In economisch gunstiger tijden, wanneer er extra geld ter beschikking kwam, werd vaak besloten tot extra uitgaven. Schommelingen in de conjunctuur werden zodoende versterkt, waardoor het beleid een procyclisch karakter had. Bij de positieve trendmatige ontwikkeling in de jaren tachtig en negentig komt naar voren dat het procyclische begrotingsbeleid beter heeft uitgediend voor de overheidsfinanciën dan het anticyclische. Op de veranderde economische omstandigheden werd sneller gereageerd met nieuwe, soms pijnlijke bezuinigingsronden. Ook het deelnemen aan de gemeenschappelijke Europese munt en de aanstaande vergrijzing hebben gewerkt als een extra drijfveer om het overheidstekort beperkt te houden, en zelfs te sturen naar een structureel overschot.

6. *Onderwijs en kennis*

Het onderwijs staat al jaren in het middelpunt van de belangstelling. In vele politieke, maatschappelijke en economische debatten wordt hevig gediscussieerd over de veronderstelde teloorgang van de kwaliteit in ons onderwijssysteem. Daarbij wordt het belang van goed onderwijs voor de Nederlandse samenleving sterk benadrukt. Het belang van goed onderwijs wordt versterkt door de steeds belangrijker rol die kennis speelt in de Nederlandse economie. Deze is in hoge mate afhankelijk geworden van kennisintensieve productie en vooral dienstverlening. In de woorden van het Innovatieplatform is de moderne kenniseconomie dan ook 'een lerende economie', waarin het vermogen om nieuwe vaardigheden te leren en snel toe te passen meer en meer van belang is. De nationale welvaart en de economische groei zijn voor een steeds groter deel afhankelijk van de mate waarin kennis en innovaties zich blijvend ontwikkelen en zo voorzien in nieuwe impulsen. Het groeiende belang van kennis blijkt ook uit de geleidelijk veranderde vraag op de Nederlandse arbeidsmarkt. Mede onder invloed van snelle technologische vooruitgang en voortgaande globalisering is er sprake van een sterke toename van de vraag naar hoogopgeleide werknemers ten koste van de vraag naar laag- of niet-geschoolde arbeidskrachten.

Niet alleen de vraag naar, maar ook het aanbod van hoogopgeleiden neemt toe. Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking ligt internationaal gezien redelijk hoog, met name door het aantal hoogopgeleiden. Het aandeel van de mensen met minimaal een opleiding op middelbaar niveau ligt min of meer op het gemiddelde niveau van alle westerse landen. Het aandeel hoogopgeleiden is echter alleen in Noorwegen en in de Verenigde Staten hoger dan in Nederland¹⁾. Verder neemt het aandeel hoogopgeleiden in de Nederlandse bevolking steeds verder toe. Deze stijging gaat ten koste van het aandeel van de laagopgeleiden.

In dit hoofdstuk worden drie belangrijke aspecten van het onderwijs onder de loep genomen. In het eerste artikel wordt de groeiende waardering voor kennis en onderwijs belicht. Het toegenomen belang van kennis in de Nederlandse economie heeft ervoor gezorgd dat de aanwas van hoogopgeleiden in Nederland kleiner is dan de sterke stijging van de vraag naar hoogopgeleide werknemers. De inkomensverschillen tussen laag- en hoogopgeleiden en het rendement van onderwijs zijn mede hierdoor de laatste jaren toegenomen. In de tweede bijdrage staan de vraag naar en het aanbod van hoogopgeleiden in Nederland centraal. Hierbij zal worden geanalyseerd hoe het aanbod van hoogopgeleiden zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin is gewijzigd en op welke plaatsen op de

¹⁾ Hierbij worden afgestudeerden van kortdurende hoge opleidingen buiten beschouwing gelaten. Deze opleidingen (vergelijkbaar met tweejarige hbo-opleidingen) worden in tegenstelling tot andere westerse landen in Nederland nauwelijks aangeboden.

arbeidsmarkt afgestudeerden hard nodig zijn. Goed onderwijs is uiteraard niet gratis en in het laatste artikel wordt dan ook stilgestaan bij de ontwikkeling van de kosten van het onderwijs. Op basis van nieuwe CBS-gegevens is onderzocht welke investering de samenleving doet per uitgereikt diploma, zo is voor elk type diploma een prijskaartje bepaald.

6.1 *Kennis en beloning*

Onderwijs loont. Mensen met een opleiding zijn productiever, hebben minder kans om werkloos te worden, hebben vaker een goede gezondheid en komen minder vaak in de criminaliteit terecht dan mensen zonder scholing. Het volgen van onderwijs is ook financieel lucratief: mensen met een hogere opleiding hebben gemiddeld een beduidend hoger inkomen dan minder geschoolden. Het hogere inkomen van hoogopgeleiden kan worden gezien als een bonus voor de kennis en vaardigheden die zij bij hun opleiding hebben opgedaan. Deze zogenaamde *skill premium* is niet alleen van groot belang voor de individuele werknemer, maar ook voor de samenleving als geheel. De inkomensbonus op de vaardigheden vormt een belangrijke prikkel voor het volgen van hoger onderwijs.

Ondanks een sterke stijging van het aanbod van hoogopgeleide werknemers is het verschil in inkomen tussen werknemers met een hoge opleiding en werknemers met een lage opleiding de afgelopen jaren steeds verder gegroeid. Het toegenomen inkomensverschil is vooral een gevolg van de geleidelijk gestegen vraag naar hoogopgeleiden. Aangezien het grotere aanbod van hoogopgeleiden nog altijd niet voldoende is om aan de stijgende vraag te kunnen voldoen, blijft kennis relatief schaars en goed gewaardeerd. Met het toenemende belang van de kenniseconomie groeit automatisch ook het belang van goed onderwijs.

Dit artikel beschrijft de relatie tussen de kenniseconomie, de gestegen vraag naar hoogopgeleide werknemers en de groeiende waardering van kennis en onderwijs. Allereerst zal het toenemende belang van kennis in de Nederlandse economie worden besproken. Aan de hand van CBS-gegevens over de investeringen in onderzoekswerk (R&D-activiteiten) en investeringen in informatie- en communicatietechnologie (ICT) zal de ontwikkeling van de kenniseconomie worden geschetst. Vervolgens zal het effect van de gestegen vraag naar hoogopgeleiden op het inkomensverschil tussen werknemers met verschillende opleidingsniveaus uiteen worden gezet.

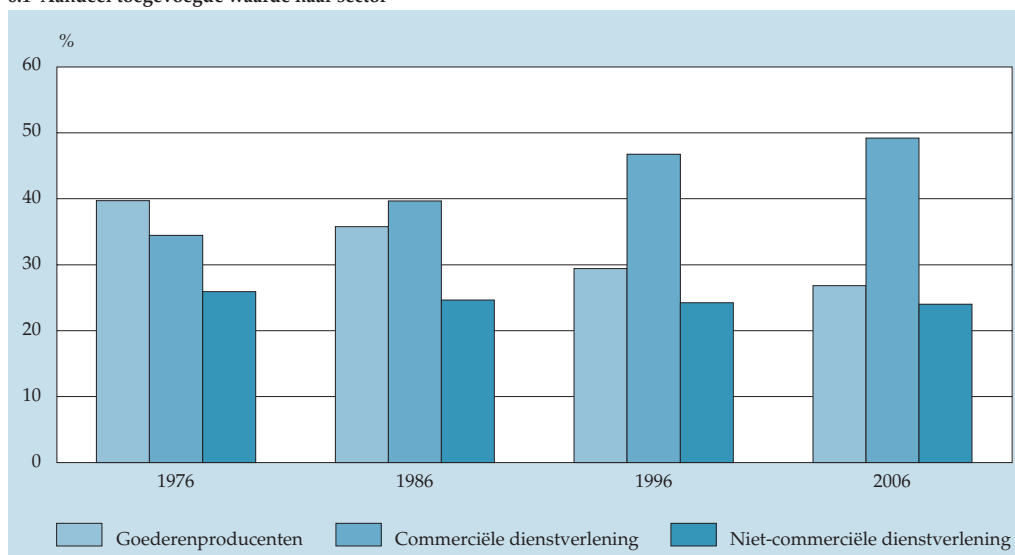
Groei kenniseconomie leidt tot grotere vraag naar hoogopgeleiden

Nederland is in de afgelopen decennia getransformeerd van een industriële samenleving naar een informatiemaatschappij. Het zwaartepunt van de economie

is daarbij verschoven van de productie van goederen naar de levering van diensten. Deze verschuiving is duidelijk te zien in de samenstelling van de totale toegevoegde waarde in de Nederlandse economie. Het aandeel van de dienstensector in de toegevoegde waarde is sterk gestegen tussen 1976 en 2006, terwijl het aandeel van de goederenproducent sterk afnam (grafiek 6.1). In 2006 werd bijna driekwart van de toegevoegde waarde in Nederland gegenereerd in de commerciële dienstverlening. Het toegenomen belang van de producenten van commerciële diensten is grotendeels te betitelen als kennisintensieve groei. Binnen de commerciële diensten is de bedrijfstak financiële en zakelijke dienstverlening het omvangrijkst. Hiertoe behoren onder meer de banken, financiële intermediairs, advocaten- ingenieurs- en ICT-bureaus en verzekeringsinstellingen. Gezien de aard van deze bedrijven bestaat hier een grote behoefte aan hooggeschoold personeel. Met de groei van deze kennisintensieve bedrijfstakken groeit de vraag naar hoogopgeleide werknemers.

Het toegenomen belang van kennis in de Nederlandse economie heeft een belangrijke impuls gekregen door de globalisering van de wereldeconomie. De toegenomen handel met opkomende lagelonenlanden, zoals Taiwan, Korea, en later China en India, heeft mede geleid tot een steeds verdergaande specialisering in hooggeschoolde, kennisintensieve productie en dienstverlening in ons land. Het zijn immers juist deze kennisintensieve processen waarin Nederland, net als andere westerse landen, een comparatief voordeel heeft. De voortgaande specialisatie in hoogwaardige kennisintensieve productie leidt tot een grotere vraag naar hoogopgeleide werknemers, onder andere voor onderzoek en de ontwikkeling van nieuwe producten.

6.1 Aandeel toegevoegde waarde naar sector

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

De vraag naar hoogopgeleide werknemers wordt verder sterk beïnvloed door de technologische vooruitgang die de aard van organisaties en werkzaamheden de laatste decennia drastisch heeft veranderd. De grootschalige toepassing van ICT is gunstig voor hooggeschoolde werknemers. Deze technologische veranderingen worden daarom ook wel aangeduid als *skill-biased technical change*²⁾. Hierbij wordt aangenomen dat een hooggeschoolde werknemer zich makkelijker en sneller aanpast aan de nieuwe technologie en de gewijzigde organisatie van het werk die hieruit voortvloeit. Een groot deel van de technologische veranderingen is complementair aan de vaardigheden van hooggeschoolde werknemers, en stelt hen daardoor in staat hun productiviteit te verhogen. Dit komt duidelijk tot uiting in het beleid van veel ICT-bedrijven om hoogopgeleiden aan te nemen ongeacht hun studierichting. De specifieke ICT-vaardigheden worden binnen het bedrijf bijgebracht. Mensen met een lagere opleiding daarentegen lopen vaak het risico door de toenemende automatisering van werkprocessen en de inzet van nieuwe technologie te worden verdrongen³⁾.

De technologische vooruitgang en specialisatie in kennisintensieve productie en dienstverlening zijn twee duidelijke uitingen van de ontwikkeling van de Nederlandse kenniseconomie. Naast de traditionele productiefactoren zoals arbeid, kapitaal en grond wordt ook kennis tegenwoordig als een belangrijke productiefactor erkend. Kennis leidt tot onderzoek, ontwikkeling en innovatie en dus tot vernieuwing van producten en processen. Deze vernieuwing kan vervolgens weer fungeren als motor voor economische groei.

Kennisinvesteringen

Twee belangrijke indicatoren waarmee het groeiende belang van kennis wordt gemeten zijn de investeringen in R&D en ICT. R&D-activiteiten zijn van groot belang voor het ontwikkelen van kennis. R&D kan leiden tot innovaties waardoor bedrijven efficiënter kunnen werken of in staat worden gesteld met nieuwe producten op de markt te komen. Daarnaast vormt de voortdurende vooruitgang in ICT een belangrijke aanjager voor de transformatie van een industriële samenleving naar een concurrerende en dynamische kenniseconomie. Het toenemende gebruik van ICT-toepassingen vergemakkelijkt een veelvoud aan processen in de economie en zorgt ervoor dat de vergaring en verspreiding van kennis efficiënter kan verlopen. Groter gebruik van ICT zorgt ervoor dat investeren in mensen en vaardigheden steeds belangrijker wordt: om optimaal van de nieuwe technologische mogelijkheden te kunnen profiteren is het van groot belang scholing en onderzoek blijvend te stimuleren.

²⁾ Technologische verandering die gunstig is voor mensen met hooggekwalificeerde vaardigheden.

³⁾ Overigens hoeft technologische vooruitgang niet altijd voordelig te zijn voor de geschoolde arbeider. De ontwikkeling van grootschalige fabrieksproductie in het Engeland van de 18e eeuw beroofde veel geschoolde ambachtslieden van hun werk en inkomen terwijl veel ongeschoolde werknemers aan het werk konden in de fabrieken. Dit is hiermee een voorbeeld van *unskilled-biased technical change*, een technologische verandering die de ongeschoolden relatief bevoordeelde.

Kader 6.a

De kennismodule

De ontwikkeling van de Nederlandse kenniseconomie wordt in dit artikel in kaart gebracht met behulp van de investeringen in R&D en ICT. Hierbij wordt gebruik gemaakt van gegevens van de Kennismodule van het CBS. De kennismodule is een recentelijk door het CBS ontwikkelde satellietrekening met als doel de rol van kennis in de Nederlandse economie beter zichtbaar te maken. De kennismodule steunt op drie pijlers: research and development (R&D), menselijk kapitaal (kennis die ligt besloten in de productiefactor arbeid en de rol van onderwijs hierbij) en informatie- en communicatietechnologie (ICT). De kennismodule beoogt een verbeterd en meer gedetailleerd beeld te geven van de kenniseconomie dan met de huidige nationale rekeningen het geval is, zonder daarbij de aansluiting op de nationale rekeningen en zijn grootheden (zoals het bbp) te verliezen. Met behulp van de kennismodule kan worden voorzien in de behoefte aan meer kennisgerelateerde indicatoren.

Een belangrijk verschil tussen de kennismodule en de nationale rekeningen is dat uitgaven aan R&D in de kennismodule als investeringen en in de nationale rekeningen als lopende kosten (intermediair verbruik) worden geregistreerd. De kennismodule loopt hiermee vooruit op de herziening van de nationale rekeningen in 2008, waarbij volgens de internationale *System of National Accounts* (SNA)-richtlijnen uitgaven aan R&D eveneens als investering zullen worden aangemerkt. Een overzicht van het effect van deze wijziging op het bbp wordt gegeven in kader 2.d in hoofdstuk 2.

In Nederland vinden investeringen in R&D vooral plaats in de industrie en in de financiële en zakelijke dienstverlening. Binnen de industrie zijn het voornamelijk de chemische industrie, de machine-industrie en de elektrotechnische industrie, waaronder de producenten van ICT-hardware, die investeren in R&D. In de financiële en zakelijke dienstverlening wordt het overgrote deel van de R&D-investeringen gedaan door de onderzoeksinstellingen uit de bedrijfsklasse speur- en ontwikkelingswerk.

De Nederlandse investeringen in R&D zijn tussen 1994 en 2004 met ruim 72 procent toegenomen tot ongeveer 6 miljard euro (in lopende prijzen). De toename van de totale investeringen in de Nederlandse economie was in deze periode met 56 procent aanmerkelijk lager (tabel 6.2). De R&D-investeringen zijn in deze periode dan ook een groter deel van de totale investeringen gaan uitmaken. Het aandeel van de R&D-investeringen in de totale investeringen is toegenomen van 5,5 procent in 1994 tot 6,1 procent in 2004. Ten opzichte van de groei van het bbp is de ontwikkeling van de investeringen in R&D

vrij constant. Het bbp steeg tussen 1994 en 2004 met bijna 69 procent en vertoont hiermee een vergelijkbare ontwikkeling als de R&D-investeringen.

6.2 Investerings in R&D in Nederland ¹⁾

	1994	1996	1998	2000	2002	2004
<i>mln euro</i>						
Investerings in R&D	3 450	4 107	4 241	5 001	5 556	5 958
Totale investeringen inclusief R&D	63 099	73 256	84 702	96 653	98 418	98 384
Bbp	293 498	323 862	366 697	422 854	470 490	495 480
<i>%</i>						
Aandeel R&D in investeringen	5,5	5,6	5,0	5,2	5,6	6,1
Aandeel R&D in bbp	1,18	1,27	1,16	1,18	1,18	1,20
<i>volume-index (1994=100)</i>						
Investerings in R&D	100	113,0	111,2	122,0	123,8	126,8
Totale investeringen inclusief R&D	100	114,8	131,9	144,2	138,3	134,5
Bbp	100	106,7	115,5	125,7	128,3	131,7

¹⁾ Totale investeringen en bbp inclusief investeringen in R&D.

Bron: CBS, Nationale rekeningen, kennismodule.

Het volume van de investeringen in R&D maakte in de onderzochte periode een gestage groei door. In 2004 lag het volume van de R&D-investeringen daardoor ruim een kwart hoger dan in 1994. Deze stijging hield geen gelijke tred met de volume-ontwikkeling van de totale investeringen, maar bleek wel aanzienlijk minder conjunctuurgevoelig. De groei van de totale investeringen zakte na 2000 in, terwijl het volume van de R&D-investeringen ook in de economisch mindere jaren bleef stijgen.

De ICT-investeringen zijn in 2004 als aandeel van het bbp 0,3 procentpunt hoger dan tien jaar eerder (tabel 6.3). In de jaren negentig nam het aandeel gestaag toe, maar na 2001 volgde een daling. Grote eenmalige investeringen in netwerkinstallaties en infrastructuur voor telecom (behorend tot de categorieën grond-, weg- en waterbouw, en machines en installaties) kenden een enorme groei in de periode 1998 tot en met 2000, waarna ze weer afnamen tot het niveau van de jaren vóór 1998.

Het belang van ICT in de werkprocessen is duidelijk zichtbaar in de investeringen van bedrijven in computers en software. In deze investeringen is in 2002 weliswaar ook een lichte daling te zien, maar deze is een stuk kleiner dan de afname van de totale ICT-investeringen en hangt vooral samen met de mindere economische ontwikkeling in dat jaar. Met de intrede van het economisch herstel in 2004 namen ook

de investeringen in computers en software weer fors toe. Deze bereikten in dat jaar zelfs het hoogste peil ooit. Met de toename van de economische groei in de jaren na 2004 en de voortdurende daling van de prijs van computeronderdelen zijn de investeringen in computers en software uitbundig blijven groeien.

6.3 ICT-investeringen in Nederland ¹⁾

	1994	1996	1998	2000	2002	2004
	<i>mln euro</i>					
Computers en software	5 056	5 890	8 600	10 386	10 318	10 962
w.v.						
Computers	2 765	3 155	3 800	4 260	4 027	4 558
Software	1 717	2 065	3 350	4 224	4 240	4 300
Software eigen beheer	574	670	1 450	1 902	2 051	2 104
Machines en installaties	768	923	1 732	1 800	1 169	807
Grond-, weg- en waterbouw	394	362	312	1 134	448	345
Telecommunicatiegoederen	492	596	775	818	680	709
Totaal ICT-investeringen	6 710	7 771	11 280	15 138	12 615	12 823
	%					
Aandeel ICT-investeringen in totale investeringen	8,0	8,0	10,2	10,3	10,0	10,6
Aandeel Computers en software in bbp	1,7	1,7	1,7	2,5	2,2	2,2

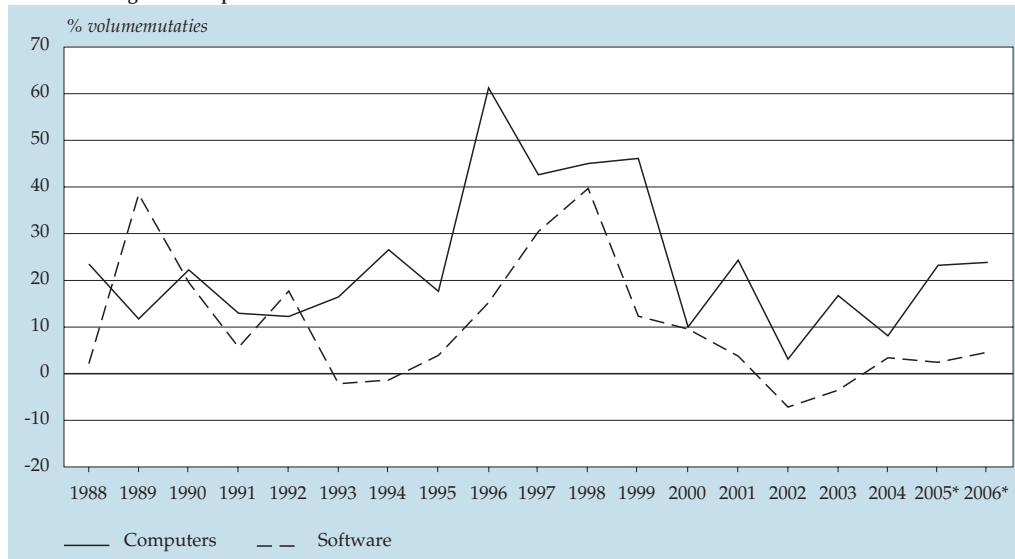
¹⁾ Totale investeringen en bbp inclusief investeringen in R&D.

Bron: CBS, Nationale rekeningen, kennismodule.

De volumegroei van de investeringen in computers liep de laatste jaren weer in de dubbele cijfers. Zowel in 2005 als in 2006 stegen de computerinvesteringen met ruim 23 procent ten opzichte van het voorgaande jaar. In 2006 bedroegen de investeringen in computers ruim 5,2 miljard euro. De totale investeringen in software stegen tot meer dan 7 miljard euro. Samen vormden de investeringen in computers en software in 2006 bijna een achtste van de totale investeringen in de economie (exclusief investeringen in R&D).

Zowel de investeringen in R&D als in ICT zijn sinds 1994 dus aanzienlijk toegenomen. De groei van het aandeel van de R&D-investeringen in het bbp is nog te klein om te spreken van een geslaagde substantiële stap in de richting van een volledig competitieve en dynamische kennisgeoriënteerde economie, zoals verwoord in de Lissabon-doelstellingen. Wel bevestigt de constante toename van de investeringen in R&D en vooral ICT het groeiende belang van kennis als productiefactor in de Nederlandse economie.

6.4 Investerings in computers en software

Bron: CBS, Nationale rekeningen.

Onderwijs loont

Met de toename van het belang van kennis in onze samenleving groeit ook de financiële waardering hiervoor. Als maatstaf voor de waardering van kennis en opleiding kan gekeken worden naar de ontwikkeling van het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleiden. Een toename van het inkomensverschil tussen werknemers met een hogere en een lagere opleiding duidt op een relatief hogere waardering van hoogopgeleiden ten opzichte van lager opgeleiden. Dit kan wijzen op een relatieve schaarste van hoogopgeleiden: het aanbod stijgt minder snel dan de vraag. De Loonstructuuronderzoeken van het CBS geven inzicht in de ontwikkeling van de lonen over verschillende groepen van de bevolking. Aan de hand van deze onderzoeken kan een overzicht worden gegeven van de lonen van werknemers naar onderwijsniveau.

De meest recente loononderzoeken, over 1997 en 2002, zijn gebruikt om de gemiddelde ontwikkeling van de lonen van laag- en hoogopgeleiden te analyseren. De verschillende onderwijsniveaus zijn hierbij ingedeeld op basis van de standaard onderwijsindeling. Daarbij worden drie opleidingsniveaus onderscheiden:

- laagopgeleid: basisonderwijs of mavo/vbo (vmbo) als hoogste diploma;
- middelbaar opgeleid: havo, vwo of mbo als hoogste diploma;
- hoogopgeleid: afgeronde studie op hbo- of wo-niveau.

Het aantal hoogopgeleide werknemers is tussen 1997 en 2002 sterk toegenomen ⁴⁾. Het aantal hbo'ers en universitair geschoolden steeg van 26,6 procent van de werknemerspopulatie naar 29,5 procent. Het aandeel van de hoogopgeleiden onder vrouwen is harder gestegen dan bij de mannen. Tegelijkertijd nam het aandeel laagopgeleiden onder vrouwen sneller af dan het aandeel van de laagopgeleiden bij de mannen. De stijging van het totaal aantal hoogopgeleiden doet zich overigens al over een langere reeks van jaren voor. Schattingen van het Centraal Planbureau (CPB) geven aan dat de verhouding tussen het aantal hoger en lager opgeleiden in 1969 nog een op tien was; in 1996 was dit gestegen tot iets meer dan een op drie.

6.5 Verdeling werknemers naar hoogst behaald opleidingsniveau

	Basisschool	Mavo, vbo, vmbo	Havo, vwo, mbo	Hbo	Wo
	%				
Totaal 25–64 jaar					
1997	8,1	20,9	44,4	18,2	8,4
2002	7,9	18,9	43,7	19,6	9,9
Mannen					
1997	8,6	21,0	43,9	17,4	9,1
2002	9,2	19,4	42,3	18,1	11,0
Vrouwen					
1997	7,4	20,8	45,2	19,3	7,2
2002	6,3	18,2	45,5	21,6	8,5

Bron: CBS, Loonstructuuronderzoeken.

Het gemiddelde uurloon van hoogopgeleiden ligt veel hoger dan dat van werknemers met een middelbare of lage opleiding. Daarnaast is het verschil tussen het gemiddelde uurloon van de werknemers met een hoge opleiding en die met een middelbare of lage opleiding tussen 1997 en 2002 in absolute zin toegenomen. Het gemiddelde inkomen van de hoogopgeleide werknemers nam daarbij procentueel veel sterker toe dan dat van de laagopgeleide werknemers. Het inkomen van de werknemers met een middelbare opleiding nam tussen 1997 en 2002 relatief net zo hard toe als van de hoogopgeleiden.

Een vergelijkbaar beeld komt naar voren bij de jaarlijkse loonstijgingen. Gemiddeld steeg het uurloon van werknemers in de periode 1997–2002 met 4,3 procent per jaar. De loonstijging was echter zeker niet voor alle opleidingsgroepen gelijk. Academisch geschoolde werknemers zagen hun inkomen het sterkst stijgen met

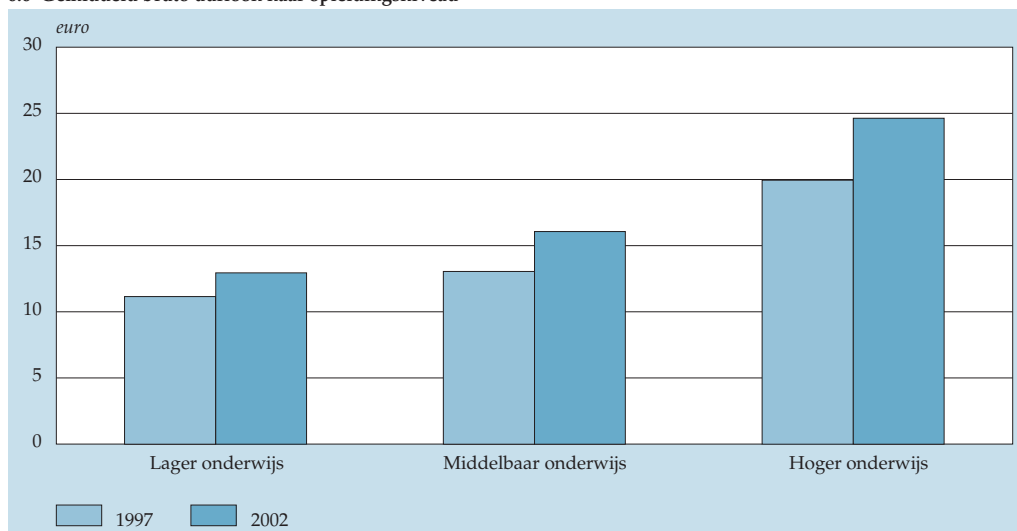
⁴⁾ Voor de verdeling van de werknemerspopulatie wordt hier gekeken naar de hoogst genoten opleiding van alle werknemers van 25 tot en met 64 jaar. De groep werknemers van 15 tot en met 24 jaar wordt buiten beschouwing gelaten. Deze groep geeft namelijk een vertekend beeld van het aantal werknemers met alleen basisonderwijs, dit zijn voor het grootste deel scholieren met een bijbaan.

gemiddeld 4,5 procent per jaar. De loonontwikkeling van laagopgeleiden was een stuk gematigder. Zo gingen werknemers met basisschool als hoogste opleiding er in deze periode jaarlijks gemiddeld bijna 3 procent op vooruit. Niet alleen hadden hoogopgeleiden dus een hoger inkomen, zij zagen hun inkomen ook sneller stijgen dan de laagopgeleiden.

De gemiddelde stijging van het uurloon van werknemers met een mbo-opleiding deed tussen 1997 en 2002 nauwelijks onder voor de loonstijging van de universitair geschoolden en was zelfs iets hoger dan die van hbo'ers. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van het feit dat goede vakmensen door schaarste soms een inkomen weten te genereren dat boven dat van menig hoogopgeleide werknemer ligt. Zeker in het bedrijfsleven is het niet uitzonderlijk dat werknemers zonder hoge opleiding dankzij specifieke kwaliteiten uiteindelijk toch door weten te dringen tot de top, zowel van het bedrijf als van de salarisschalen.

Overigens geldt voor alle opleidingsgroepen, op de groep met alleen een basisschooldiploma na, dat de toename van het inkomen onder vrouwen hoger was dan de stijging onder mannen. Vooral het inkomensverschil tussen mannen en vrouwen met een wetenschappelijke opleiding is tussen 1997 en 2002 sterk afgenomen. Het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleide werknemers is zowel onder mannen als onder vrouwen toegenomen.

6.6 Gemiddeld bruto uurloon naar opleidingsniveau

Bron: CBS, Loonstructuuronderzoeken.

Het private rendement van onderwijs

Op basis van de gegevens uit de Loonstructuuronderzoeken heeft het CPB het rendement van onderwijs voor een individu berekend. Er zijn twee gangbare methoden voor de berekening van dit private financiële rendement. In de eerste wordt het procentuele loonverschil voor de verschillende typen onderwijs ten opzichte van de groep met de laagste opleiding (alleen basisschool) weergegeven. In de tweede zogenaamde *Mincer-methode* wordt het rendement uitgedrukt als de procentuele stijging van het loon als gevolg van het volgen van een extra jaar onderwijs. Hierbij wordt een langere onderwijsduur gekoppeld aan het volgen van een opleiding van hoger niveau, waardoor het rendement ook een maatstaf is voor de ontwikkeling van het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleide werknemers⁵⁾.

Beide maatstaven tonen duidelijk aan dat het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleide werknemers, na een daling in de jaren tachtig, sinds 1989 weer aanzienlijk is gestegen. Het procentuele loonverschil tussen het wetenschappelijk onderwijs en de basisschool nam tussen 1979 en 1989 af van ruim 85 procent tot ongeveer 60 procent. In de jaren negentig begon het verschil echter weer sterk te groeien, wat er toe leidde dat de universitair geschoolde werknemer in 2002 gemiddeld ruim 80 procent meer verdiende dan de laagst geschoolde werknemer. Het onderwijsrendement ten opzichte van de laagst geschoolden nam voor afgestudeerden van hbo en universiteit in de jaren negentig sterker toe dan voor leerlingen van lagere opleidingen als vbo, mbo of havo/vwo. Het rendement van de mavo bleef zelfs min of meer gelijk aan dat van de basisschool.

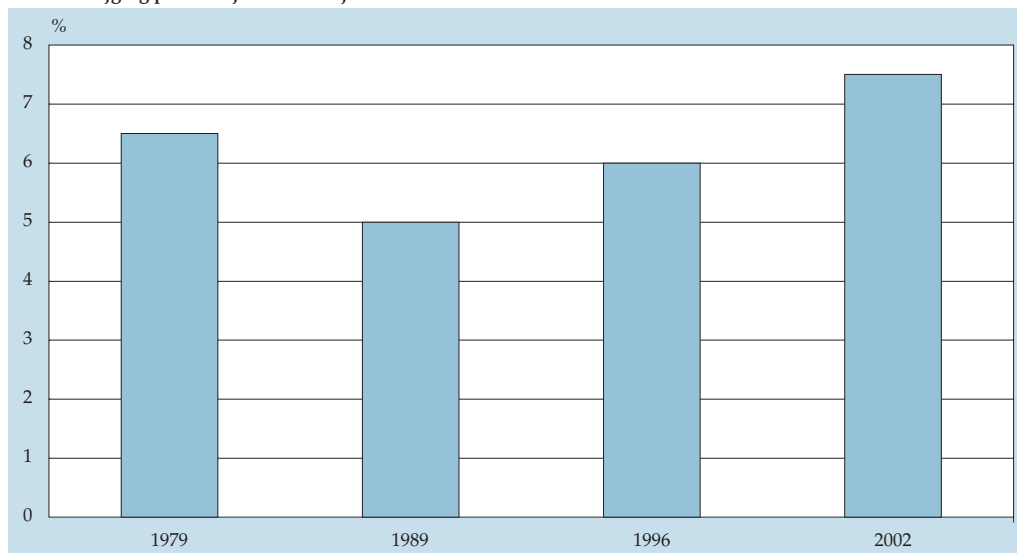
De volgende grafiek toont de CPB-schattingen van de procentuele toename van het salaris als gevolg van het volgen van een extra jaar onderwijs. Ook hieruit blijkt dat het rendement van onderwijs in de jaren zeventig en tachtig afnam, maar in de jaren negentig weer behoorlijk is gestegen. Het rendement van een extra jaar onderwijs nam af van meer dan 10 procent in de jaren zestig naar een niveau van 5 procent in 1989. In 1996 leverde een jaar extra onderwijs echter al weer 6 procent meer loon op, in 2002 was dit verder toegenomen tot 7,5 procent.

Het private rendement van onderwijs is in de jaren negentig en de eerste jaren van deze eeuw dus duidelijk toegenomen. Dit betekent dat ook de inkomensongelijkheid tussen de laag- en hoogopgeleide werknemers in deze periode weer is gestegen. Deze trend heeft zich ook in een groot aantal andere westerse landen voorgedaan. Met name in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten is de stijging van het rendement van onderwijs al sinds de jaren tachtig zichtbaar. De stijging

⁵⁾ Het private rendement van onderwijs volgens de Mincer-methode wordt bepaald door regressies van (log) bruto- uurlonen op onderwijs, potentiële werkervaring en het kwadraat ervan. Aan het hoogst genoten onderwijsniveau wordt daarbij een onderwijsduur gekoppeld (bijvoorbeeld 6 jaar voor basisonderwijs of 17 jaar voor wo).

van het inkomensverschil in Nederland verloopt overigens nog altijd gematigder dan in de Angelsaksische landen. Doordat het totaal aantal hoogopgeleiden, in het bijzonder het aantal hoogopgeleide vrouwen, in Nederland in het afgelopen decennium sterk is toegenomen, is de stijging van de inkomens van de hoogopgeleiden nog enigszins getemperd.

6.7 Loonstijging per extra jaar onderwijs

Bron: CPB, Memorandum nr. 177.

De toename van het aantal hoogopgeleiden heeft de groei van het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleiden weliswaar afgeremd, maar zeker niet voorkomen. De stijging van het rendement van onderwijs geeft aan dat de vraag naar hoogopgeleide werknemers groter is dan het aanbod. Het groeiende belang van de dienstensector en de voortgaande automatisering leidt tot een steeds grotere vraag naar goed opgeleide werknemers ten koste van ongeschoolde arbeidskrachten. Ondanks de forse toename van het aanbod blijven de hoogopgeleiden hierdoor relatief schaars. Door de voortschrijdende ICT-ontwikkeling is de hoogopgeleide werknemer productiever geworden dan zijn voorganger in de jaren tachtig.

Conclusie

Specialisatie in hoogwaardige, kennisintensieve producten en diensten en het op grote schaal toepassen van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën hebben het belang van kennis in de Nederlandse economie de afgelopen jaren aanzienlijk vergroot. Dit toegenomen belang heeft geleid tot een groeiende behoefte aan hoogopgeleide werknemers. Het aanbod van hoogopgeleiden in de Nederlandse beroepsbevolking is de afgelopen jaren weliswaar gestaag gegroeid, maar nog niet

voldoende om aan de gestegen vraag te kunnen voldoen. De hoogopgeleide werknemers blijven daardoor relatief schaars.

Deze ontwikkeling is ook zichtbaar in de toename van het inkomensverschil tussen werknemers met een hoge en met een lage opleiding. Het remmende effect dat van de toename van het aantal hoogopgeleiden zou moeten uitgaan is meer dan gecompenseerd door de gestegen vraag. Het gemiddelde inkomen van hoogopgeleiden nam mede daardoor in de afgelopen jaren sterker toe dan dat van laagopgeleiden, waardoor het verschil in inkomen tussen werknemers met een verschillend opleidingsniveau groter werd.

De specialisering in kennisintensieve processen met gebruikmaking van nieuwe ICT zal in de komende jaren naar verwachting blijven voortduren, wat inhoudt dat de vraag naar hoogopgeleide werknemers de komende jaren groot zal blijven. Onder gelijkblijvende omstandigheden zal het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleide werknemers de komende jaren naar verwachting zeker niet afnemen. Onderwijs loont en zal dat, ook in financiële zin, blijven doen.

6.2 Opleiding en arbeidsmarkt

De verandering van de Nederlandse economie in een diensteneconomie en de effecten van globalisering stellen steeds hogere eisen aan arbeidskrachten. Vooral de vraag naar hooggeschoolde arbeid neemt in een diensten- en kenniseconomie toe. Deze ontwikkeling is ook terug te zien in het aanbod van hoogopgeleiden, steeds meer mensen behalen een diploma aan een hbo of universiteit. Hoewel het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking hierdoor de laatste jaren voortdurend is toegenomen zijn er tekenen dat het aanbod niet goed aansluit op de vraag. Zo kan toelating van hoogopgeleide buitenlandse kennismigranten als een voorbeeld worden gezien waaruit blijkt dat het Nederlandse aanbod van hoogopgeleiden in bepaalde opzichten tekort schiet. Worden er wel voldoende mensen opgeleid aan onze hbo's en universiteiten en verwerven zij de benodigde kennis?

In dit artikel wordt het gevraagde en aangeboden opleidingsniveau in Nederland nader bekeken. Aangezien Nederland meer en meer een diensteneconomie is, zal vooral worden ingegaan op de aanwas van hoogopgeleiden. In welke kennisgebieden komen er bijvoorbeeld de meeste hoger opgeleiden bij? Ook de vraag naar arbeidskrachten wordt geanalyseerd. Waar blijven economische kansen liggen omdat bedrijven of overheden voortdurend op zoek zijn naar hoogopgeleide arbeidskrachten?

Opleidingsniveau in Nederland

Om het opleidingsniveau te meten worden drie groepen onderwijsniveaus onderscheiden: laag, middelbaar en hoog. Onder de laagopgeleiden vallen de mensen met alleen basisonderwijs, een vmbo-diploma of een diploma op het laagste niveau van het mbo (mbo-1). De groep middelbaar opgeleiden bestaat uit mensen met een havo-, vwo- of mbo-diploma (niveau 2 en hoger). De hoogopgeleiden ten slotte hebben een diploma op hbo of universitair niveau behaald. Internationaal wordt vooral het bezit van een startkwalificatie als maatstaf gebruikt om het opleidingsniveau te meten. Een startkwalificatie is een diploma waarmee een goede uitgangspositie op de arbeidsmarkt verworven kan worden. Hiermee wordt in Nederland een diploma op minimaal havo, vwo of mbo-2 niveau bedoeld. De middelbaar en hoogopgeleiden voldoen aan dit criterium.

6.8 Opleidingsniveau per leeftijdscategorie, 2006

	Laagopgeleid	Middelbaar opgeleid	Hoogopgeleid
	%		
15-24-jarigen	54	39	8
25-44-jarigen	22	46	31
45-64-jarigen	36	38	27
Totaal 15-64-jarigen	33	41	25
Totaal 25-64-jarigen	29	42	29

Bron: CBS, StatLine.

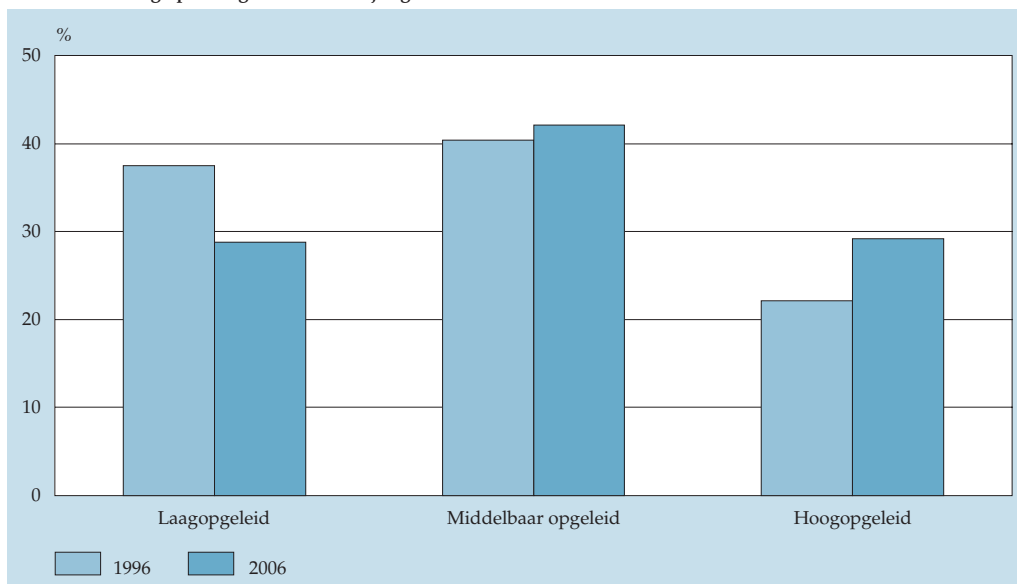
Iedereen tussen de 15 en 65 jaar wordt gerekend tot de potentiële beroepsbevolking. Zij vormen de voorraad arbeidskrachten in Nederland. Veel jongeren volgen echter nog een opleiding of studie waardoor het merendeel nog niet het eindniveau heeft behaald; ruim de helft van de jongeren tot 25 jaar behoort nog tot de laagopgeleiden. In de groep 25-44-jarigen is dit aandeel laagopgeleiden geslonken tot net boven de 20 procent. Door de groep 15-24-jarigen buiten beschouwing te laten wordt een realistischer beeld gegeven van het gemiddelde opleidingsniveau in Nederland. Van de 15-64-jarigen heeft 25 procent een diploma in het hoger onderwijs gehaald. Dit aandeel stijgt tot 29 procent als de 15-24-jarigen niet worden meegeteld.

Jonge mensen zijn vaker hoogopgeleid dan ouderen zodat het opleidingsniveau met de tijd geleidelijk toeneemt. Terwijl de jaren verstrijken worden relatief lager opgeleide ouderen vervangen door gemiddeld hoger opgeleide jongeren. Zo is 31 procent van de 25-44-jarigen hoogopgeleid, terwijl dit percentage bij de 45-64-jarigen 27 procent bedraagt. Van de 25-34-jarigen is 80 procent middelbaar of hoger opgeleid, terwijl dit aandeel bij ouderen blijft steken op 58 procent. Met het aan-

deel van 80 procent voor de 25–34-jarigen komt de Europese doelstelling binnen bereik. Het Europese streven is dat 85 procent van de 22-jarigen in 2010 minimaal een diploma op havo-, vwo- of mbo-niveau gehaald heeft. Dat deze doelstelling haalbaar is bewijst Finland. Daar heeft 90 procent van de 22-jarigen inmiddels een startkwalificatie behaald.

De laatste tien jaar is het opleidingsniveau in Nederland flink gestegen. Vooral het aandeel hoogopgeleiden nam flink toe. Het aandeel 25–64-jarigen met een startkwalificatie is gestegen van 62 procent in 1996 tot 71 procent in 2006. Ruim twee derde van de bevolking heeft hiermee een goede uitgangspositie op de arbeidsmarkt. Het aandeel hoogopgeleiden is sneller gestegen dan het aandeel middelbaar opgeleiden. Iets minder dan 30 procent van de bevolking van 25–65 jaar heeft in 2006 een diploma in het hoger onderwijs verworven. Met ruim 40 procent zijn de middelbaar opgeleiden echter nog steeds de grootste groep.

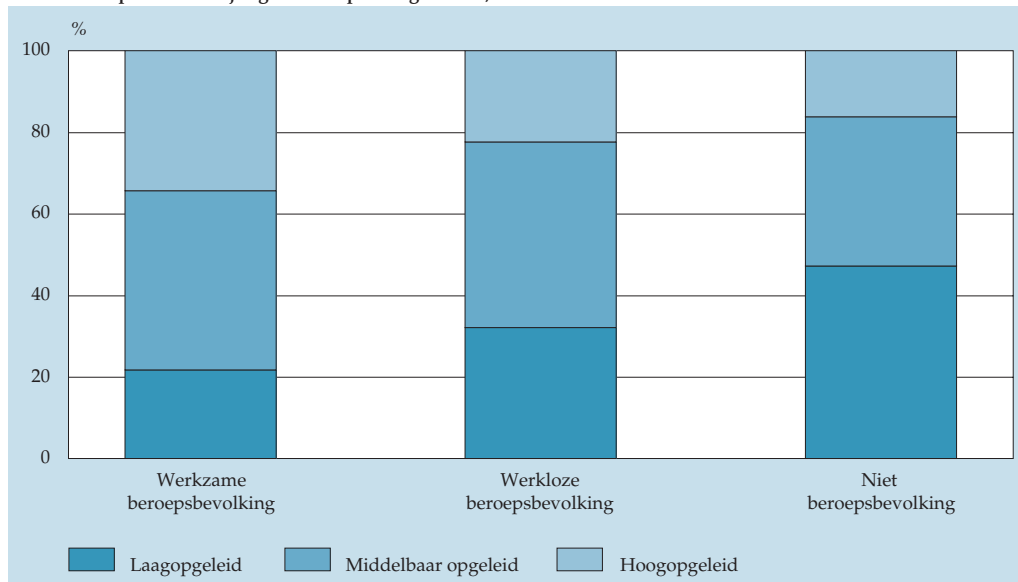
6.9 Ontwikkeling opleidingsniveau 25–64 jarigen

Bron: CBS, StatLine.

De laagopgeleiden met maximaal een mbo-1-diploma hebben een minder florissante uitgangspositie op de arbeidsmarkt. Hun aandeel is echter afgenomen van 38 procent in 1996 naar 29 procent in 2006. Nederland scoort hiermee conform het gemiddelde in de Europese Unie. Bij de laagopgeleiden neemt het aandeel personen met alleen basisonderwijs sneller af dan het aandeel personen met een vmbo- of mbo-1-diploma. Nog maar 9 procent van de 15–65-jarigen behoort tot de groep die geen enkel diploma heeft behaald.

6.10 Arbeidspositie 25-65 jarigen naar opleidingsniveau, 2006

Bron: CBS, StatLine.

Laagopgeleiden zijn vaker werkloos dan mensen met een middelbaar of hoger diploma. Het verschil in scholingsniveau tussen de verschillende arbeidsposities is groot. De beroepsbevolking is beduidend hoger geschoold dan de niet-beroepsbevolking. Van de werkenden is 34 procent hooggeschoold, terwijl dit percentage bij de economisch inactieven op 16 procent ligt. Bijna de helft van de economisch inactieven is laaggeschoold. Naarmate mensen een hogere opleiding hebben, zijn ze sneller geneigd om te werken, terwijl de drijfveer om te werken of op zoek te gaan naar een baan zonder startkwalificatie niet erg groot is.

De aangroei van het arbeidsaanbod nader bekeken: hoogopgeleiden

Een kwart van de bevolking, oftewel bijna 3 miljoen mensen, is tegenwoordig hoogopgeleid. In tien jaar tijd is het aantal mensen dat jaarlijks tot de hoogopgeleiden toetreedt met een kwart toegenomen tot 85,5 duizend. Opvallend hierin is de toename van vrouwen. Het aantal vrouwen dat een diploma in het hoger onderwijs behaalde, steeg in tien jaar met 34 procent, bij mannen was dit 15 procent. In 1996 waren de vrouwelijke studenten die een diploma haalden in het hoger onderwijs net in de meerderheid, terwijl in 2006 hun aandeel is gestegen naar 55 procent. Dit aandeel is bij de universiteit en het hbo gelijk.

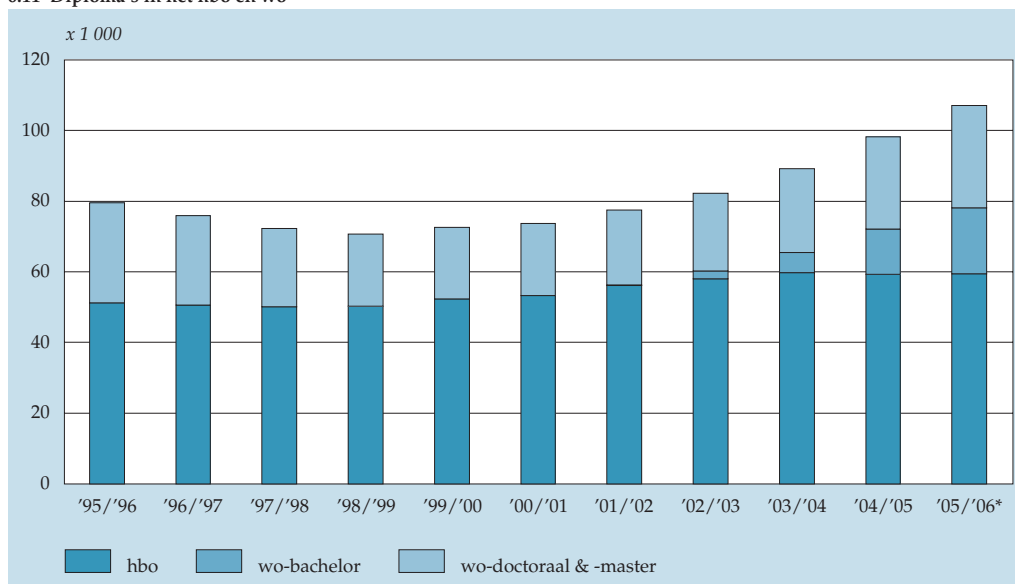
Het aantal diploma's dat ieder jaar wordt uitgereikt op hogescholen en universiteiten ligt hoger dan het aantal mensen dat tot de groep hoger opgeleiden toetreedt. Dit heeft verschillende oorzaken. Een deel van de hbo'ers studeert aan de universiteit verder voor een academische graad. Daarnaast kan een student in meerdere

vakgebieden afstuderen en dus meerdere diploma's bezitten⁶⁾. Universiteiten en hbo-instellingen reikten samen 88 duizend diploma's uit in 2006. Bijna 60 duizend studenten ontvingen een hbo-diploma, terwijl 29 duizend studenten een academische titel behaalden.

Binnen het hoger onderwijs is de verhouding tussen het aantal hbo- en universiteitsdiploma's (exclusief bachelordiploma's) redelijk stabiel. In de laatste 15 jaar behaalde ruwweg twee derde van de afgestudeerden een hbo-diploma en een derde een universitaire bul.

6.11 Diploma's in het hbo en wo

Bron: CBS, StatLine.

Bedrijfskunde, gezondheidszorg en onderwijs populaire richtingen

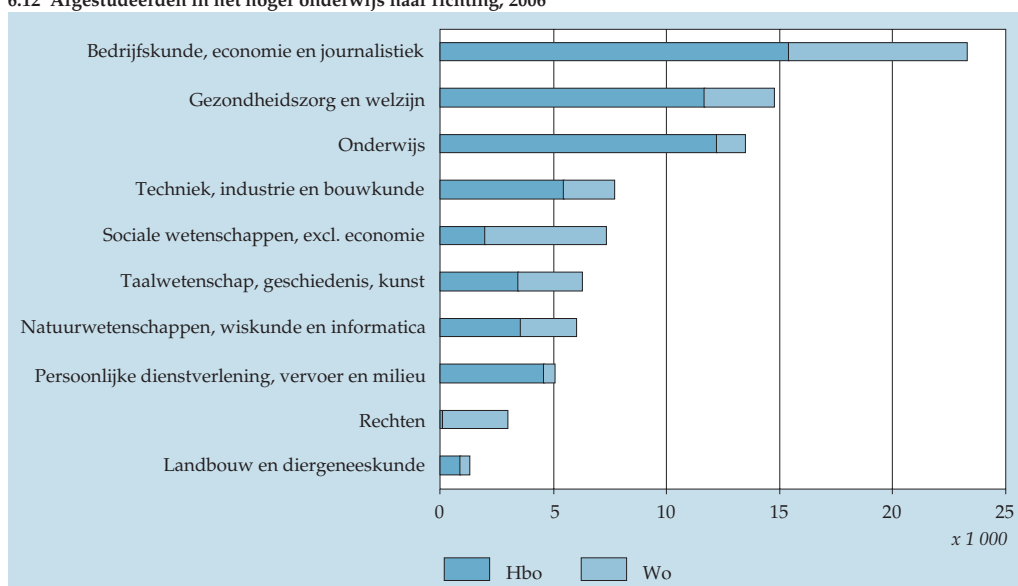
Het merendeel van de studenten in het studiejaar 2005/'06 studeerde af in de richting bedrijfskunde, economie en journalistiek. Bijna een kwart van alle afgestudeerde studenten ontving een hbo- of universiteitsdiploma in dit vakgebied. Hierna volgden de richtingen gezondheidszorg en onderwijs met elk 15 procent van de afgestudeerden. Vooral in het hoger beroepsonderwijs studeerden veruit de meeste studenten in deze richtingen af. In het wetenschappelijk onderwijs wordt daarnaast ook vaak gekozen voor een studie sociale wetenschappen⁷⁾.

⁶⁾ Met een diploma wordt hier een doctoraal of master diploma bedoeld. Bachelor diploma's worden buiten beschouwing gelaten om dubbeltellingen te voorkomen, aangezien studenten in de nieuwe bachelor-master structuur eerst een bachelor moeten halen voordat een master gehaald kan worden.

⁷⁾ In het wetenschappelijk onderwijs zijn de sociale wetenschappen als volgt verdeeld: psychologie (43%), sociologie, planologie en cultuurwetenschappen (30%), algemeen (20%) en politicologie (7%). In het hoger beroepsonderwijs gaat het alleen om algemene sociale wetenschappen.

Op de hogescholen is bedrijfskunde het populairst, in 2006 studeerden er 15 duizend hbo studenten in deze richting af. Kort daarop volgden opleidingen in de richtingen onderwijs (PABO) en gezondheidszorg met ieder 12 duizend afgestudeerden. De overige studierichtingen volgden op grotere afstand. Hoewel het aantal afgestudeerden in technische studies met 30 procent is afgenomen sinds 1996, is dit nog altijd de vierde richting met ruim 5 duizend afgestudeerden. Het aantal hbo-afgestudeerden in natuurwetenschappen, wiskunde en informatica is juist opvallend gestegen. Dit aantal verdubbelde in de afgelopen tien jaar tot 3 500. Afgezien van deze ontwikkelingen is de studiekeuze in het hbo sinds 1996 nauwelijks gewijzigd.

6.12 Afgestudeerden in het hoger onderwijs naar richting, 2006

Bron: CBS, StatLine.

Op de universiteit leveren de richtingen bedrijfskunde en sociale wetenschappen veruit de meeste afgestudeerden. In beide richtingen studeerden in 2006 meer dan 5 duizend wo-studenten af. Dit zijn er veel meer dan tien jaar geleden. Vooral het aantal afgestudeerden in de sociale wetenschappen nam sterk toe. Hierna volgt een diverse groep van studierichtingen waarin tussen de 2 duizend en 3 duizend studenten afstudeerden. In de richtingen gezondheidszorg, rechten en taalwetenschappen studeerden in 2006 rond de 3 duizend studenten af.

In tien jaar tijd studeerden ruim 25 procent meer mensen af in de gezondheidszorg. Bij rechten en vooral bij taalwetenschappen ligt het aantal afgestudeerden flink lager dan in 1996. Ook in de richtingen natuur en techniek was het aantal academisch geschoolden lager. Toch studeerden in beide richtingen nog altijd ongeveer ruim 2 duizend studenten af. Bij landbouw en persoonlijke dienstverlening lag dit aantal met ongeveer 450 diploma's per jaar het laagst.

Groot verschil in afstudeerrichting tussen man en vrouw

Er bestaan nog altijd grote verschillen in de verdeling tussen mannelijke en vrouwelijke studenten per studierichting. Gezondheidszorg, onderwijs en sociale wetenschappen worden gedomineerd door vrouwen, technische en natuurwetenschappelijke studies daarentegen door mannelijke studenten. Van alle hbo-opleidingen kiezen mannen het meest voor bedrijfskunde. Eén op de drie afgestudeerde mannelijke hbo-studenten studeerde in 2006 in deze richting af. Naast bedrijfskunde zijn onder mannen ook de bèta-richtingen in het hbo populair. De technische, natuurwetenschappelijke en informaticastudies leverden samen ongeveer evenveel studenten af als bedrijfskunde. Hoewel de onderwijsopleidingen gedomineerd worden door vrouwen, had in 2006 toch een op de tien in het hbo afgestudeerde mannen een opleiding tot onderwijzer gevolgd.

Bedrijfskunde is ook op de universiteit bij mannen de meest populaire richting. Ruim een derde van de mannen studeerde hierin af. Op grote afstand volgen de overige richtingen. Studies op het gebied van natuurwetenschappen en techniek zijn vervolgens het meest in trek, op de voet gevolgd door economie, de sociale wetenschappen, rechten, taalwetenschappen en gezondheidszorg. De overige richtingen zijn onder mannen niet erg gewild.

6.13 Afstudeerrichting mannen en vrouwen, 2005/06

	Hbo		Wo		Totaal	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
	%					
Bedrijfskunde, economie en journalistiek	33	20	36	19	59	41
Gezondheidszorg en welzijn	8	29	7	14	21	79
Landbouw en diergeneeskunde	2	1	1	2	50	50
Natuurwetenschappen, wiskunde en informatica	13	1	13	5	83	17
Onderwijs	10	29	1	8	21	79
Persoonlijke dienstverlening, vervoer en milieu	8	8	2	2	44	56
Rechten	0	0	8	12	38	62
Sociale wetenschappen, excl. economie	2	4	11	25	28	72
Taalwetenschap, geschiedenis, kunst	6	5	8	12	43	57
Techniek, industrie en bouwkunde	18	2	12	3	84	16
Totaal	100	100	100	100		

Bron: CBS, StatLine.

Bij de vrouwen ziet dit beeld er anders uit. De grootste studierichtingen onder vrouwelijke hbo-studenten waren onderwijs en gezondheidszorg. Beide richtingen leverden 29 procent van het totale aantal geslaagde vrouwelijke hbo-studenten. Een vijfde van de in 2006 afgestudeerde vrouwelijke hbo-studenten volgde een studie bedrijfskunde, economie of journalistiek. De overige studierichtingen worden in het hbo niet vaak gekozen door vrouwen.

Aan de universiteit studeerden de meeste vrouwen af in een sociale wetenschap. Een kwart van hen behaalde een academische graad in dit vakgebied. Hierna volgen de richtingen bedrijfskunde, gezondheidszorg, rechten en taalwetenschappen. De overige studies, waaronder de technische en natuurkundige studies, zijn niet geliefd onder vrouwen.

De geleidelijke toename van het aandeel hoogopgeleide vrouwen heeft invloed op de vakgebieden en specialisaties van de afgestudeerden. Doordat vrouwen vaker kiezen voor onderwijs, gezondheidszorg en sociale wetenschappen en mannen voor bèta en technische studies zullen er relatief meer hoogopgeleiden bijkomen op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en sociale wetenschappen en relatief minder technisch hoogopgeleiden. De grootste groep afgestudeerden behaalt echter nog altijd een diploma in de richting bedrijfskunde.

De vraag naar arbeid: banen en vacatures

Waar gaan de afgestudeerden aan het werk? In welke bedrijfstakken is veel werk en zitten werkgevers te springen om mensen? De zakelijke dienstverlening en de gezondheidszorg zijn niet alleen twee van de grootste werkgevers, in de voorbije jaren was in deze bedrijfstakken ook de sterkste groei van de werkgelegenheid zichtbaar. De werkgelegenheid voor technici is er de afgelopen jaren daarentegen niet op vooruit gegaan. Vooral in de industrie en de bouw zijn veel banen voor technisch personeel verdwenen. De afname van het aantal banen in de industrie wil echter niet zeggen dat het bijbehorende werk ook niet meer wordt gedaan. Het kan zijn dat een deel van de werkzaamheden nu wordt verricht door uitzendkrachten, die niet geteld worden bij de bedrijfstak waar ze werken maar in de sector zakelijke dienstverlening. In totaal was in 2006 bijvoorbeeld een kwart van de uitzendkrachten werkzaam in de industrie.

De ontwikkeling van de werkgelegenheid is de afgelopen jaren vooral gunstig geweest voor de hoogopgeleiden. Een groot deel van de nieuwe banen in de zakelijke dienstverlening vraagt om hoogopgeleid personeel. Meer dan 70 procent van de instromers in de bedrijfstak zakelijke dienstverlening tussen 1999 en 2004 had een opleiding in het hoger onderwijs afgerond. Daarmee bestond het personeelsbestand in de zakelijke dienstverlening eind 2006 voor ruim 40 procent uit hoogopgeleiden. Ook de instroom bij de overheid, het onderwijs en in het bankwezen werd voor het overgrote deel gevormd door hoogopgeleiden.

Het aantal banen waarvoor een hogere opleiding gevraagd werd is in de periode tussen 1996 en 2004 gestegen van 19 procent van de functies naar 24 procent. Dit kwam vooral door een toename van het aantal banen waarvoor minimaal hbo-niveau wordt gevraagd. Het aandeel van de functies waarvoor een universitaire opleiding vereist is, bleef in deze periode stabiel liggen op 8 procent. De relatieve toename van

het aantal banen voor hoger opgeleiden is ten koste gegaan van het aandeel van de functies op middelbaar en laag niveau. Hierbij is een daling te zien van respectievelijk 40 naar 38 procent en van 26 naar 24 procent tussen 1996 en 2004.

6.14 Banen en vacatures

	Banen ¹⁾		Vacatures ²⁾
	2003	2006	2006
	<i>x 1000</i>		
Landbouw	148	141	4,0
Delfstoffenwinning	9	9	0,1
Industrie	945	885	17,8
Energie- en waterleidingbedrijven	33	30	0,8
Bouwnijverheid	406	372	14,8
Handel en reparatie	1 267	1 246	33,2
Horeca	281	278	11,7
Vervoer, opslag en communicatie	473	445	10,6
Financiële instellingen	280	289	9,7
Zakelijke dienstverlening	1 322	1 440	48,8
Overheid	548	511	8,0
Gesubsidieerd onderwijs	441	445	5,7
Gezondheidszorg	1 136	1 215	20,9
Overige dienstverlening	332	327	8,4
Totaal	7 620	7 633	194,6

¹⁾ Cijfers over het derde kwartaal.

²⁾ Cijfers over het vierde kwartaal.

Bron: CBS, StatLine.

Uit een in 2006 door onderzoeksbureau EIM gehouden enquête bij ondernemers in het midden- en kleinbedrijf blijkt dat de komende jaren alleen de vraag naar hoogopgeleide werknemers zal stijgen. De ondernemers geven aan een toename te verwachten van de vraag naar hoogopgeleide werknemers van 18 procent, terwijl de vraag naar laag- en middelbaar opgeleid personeel met respectievelijk 6 en 2 procent zou afnemen. Een meerderheid van de ondernemers gaf daarbij aan te verwachten dat het aanbod van hoogopgeleiden de komende jaren niet voldoende zal zijn om te kunnen voldoen aan de vraag⁸⁾.

Vacatures en gewenst opleidingsniveau

Bij de vacatures komt een vergelijkbare ontwikkeling naar voren. Hoogopgeleiden kunnen zich met vertrouwen op de arbeidsmarkt begeven. Er zijn voldoende vacatures waarop ze kunnen solliciteren en steeds vaker staan er vacatures open waarbij een opleiding op hbo of universitair niveau vereist is. Meer dan 30 procent

⁸⁾ *Arbeidsmarktanalyse 2007*, RWI, p. 13

van de openstaande vacatures in 2006 vereiste een hbo- of wo-opleiding. Vooral het aandeel van de vacatures waarin een hbo-diploma wordt gevraagd is gestegen sinds 2000. Het aandeel vacatures voor universitair afgestudeerden ligt stabiel op ongeveer 6 procent. De meeste openstaande vacatures hebben echter nog altijd betrekking op een baan waarvoor een middelbaar opleidingsniveau gewenst is. Dit aandeel is ten opzichte van 2003 echter danig afgenomen ten gunste van de vacatures op hoger én op lager niveau. Ook voor lager opgeleiden staan er dus relatief meer vacatures open.

De schaarste aan vooral hoogopgeleiden komt nog duidelijker tot uiting als gekeken wordt naar de moeilijk vervulbare vacatures. In de periode van hoogconjunctuur rondom de eeuwwisseling waren werknemers van alle opleidingsniveaus even moeilijk te vinden. Nu de arbeidsmarkt weer krappere begint te worden, zijn vooral de hoogopgeleiden moeilijk te vinden. Van de banen waarvoor een hoger opleidingsniveau gevraagd wordt, is het in bijna vier van de tien gevallen moeilijk om een geschikte werknemer te vinden. Bij de banen op middelbaar en lager niveau is dit in minder dan drie op de tien banen het geval.

6.15 Moeilijk vervulbare vacatures naar opleidingsniveau

Bron: CBS, StatLine.

Aansluiting op de arbeidsmarkt

De vraag naar hoogopgeleiden neemt sneller toe dan het aanbod. Hoogopgeleiden hebben over het algemeen dan ook snel een baan gevonden. Dit is een van de uit-

komsten uit het onderzoek 'Studie en werk 2007' dat jaarlijks wordt uitgevoerd door de Stichting Economisch Onderzoek (SEO). Uit dit onderzoek blijkt dat hbo'ers sneller een baan vinden dan academici; zij zoeken gemiddeld vijf maanden voor een baan op het eigen niveau en minder dan drie maanden voor een baan op mbo-niveau. Academici zoeken een maand langer naar een baan, gemiddeld zijn vier maanden nodig voor een hbo-functie en zes maanden voor een functie op universitair niveau.

Hoe snel iemand een baan vindt op het eigen niveau is echter afhankelijk van de gevolgde studie. Een hbo'er komt het snelst aan de slag met een economische of technische studie. In twee à drie maanden is gemiddeld een baan op het eigen niveau gevonden. Starters met een sociale, culturele, of lerarenopleiding zijn het langst bezig om een baan op niveau te vinden. Leraren Engels, Duits of Frans vormen hierop echter een uitzondering. Vooral afgestudeerden in de creatieve therapie, pedagogiek en culturele en maatschappelijke vorming solliciteren lang. Zij zijn soms wel een jaar bezig voor een baan op hbo-niveau gevonden is.

Bij de academici hebben tandheelkundigen het snelst een baan gevonden. Hierna zijn, net als in het hoger beroepsonderwijs, economische en technische studies gewild waarbij bouwkundigen, notarieel juristen, technici en econometristen er positief uitspringen. Afgestudeerden in culturele wetenschappen hebben vaak moeite om een baan op hbo of universitair niveau te vinden; hun zoektocht duurt gemiddeld een jaar⁹⁾.

De werkloosheid onder startende hoogopgeleiden is relatief laag. Anderhalf jaar na afstuderen is maar 2,5 procent van de academici en 2,7 procent van de hbo'ers werkloos. Met een weinig gevraagde studie bestaat echter toch nog een grote kans op werkloosheid. Een hbo'er heeft de grootste kans op werkloosheid met de studie International Business & Management (10 procent). De richtingen theater, communicatie en vrijetijdsmanagement geven ook niet bepaald een goede uitgangspositie voor een baan. Verrassend genoeg zijn er ook een drietal technische hbo-opleidingen met een hogere kans op werkloosheid. Dit zijn technische bedrijfskunde, chemische technologie en bouwkunde.

Met een studie cultuurwetenschappen bestaat bij academici het grootste risico om 1,5 jaar na afstuderen nog werkloos te zijn. Zo'n 15 procent van de kunstgeschiedenis- en archeologiestudenten is werkloos. Zij worden op de voet gevolgd door andere sociale en cultuurwetenschappen als politicologie en taal-cultuurstudies. De perspectieven voor de psycholoog in opleiding zijn ook niet geweldig.

---

⁹⁾ Studie en werk 2007, SEO.

Spanning op de arbeidsmarkt: in welke bedrijfstakken zijn er tekorten?

De vacaturegraad, het aantal vacatures per duizend banen, is een indicator voor de spanning op de arbeidsmarkt. In de afgelopen tien jaar stonden er gemiddeld 23 vacatures per duizend banen open. Door het sterk oplopende aantal vacatures vertoont de vacaturegraad al bijna drie jaar lang een stijgende trend. Inmiddels staat de vacaturegraad op 30, hetzelfde niveau als in de hoogconjunctuur van 2000. In bijna alle bedrijfstakken was de spanning groter dan een jaar eerder. De spanning is het hoogst in de horeca, de zakelijke dienstverlening en bij de financiële instellingen. In totaal stonden hier meer dan 40 vacatures per duizend banen open. Ook in de landbouw en bouwnijverheid zitten werkgevers te springen om nieuw personeel. Hoewel de vacaturegraad in de industrie nog steeds lager ligt dan het gemiddelde van 30, is het in deze bedrijfstak wel veel moeilijker om personeel aan te trekken dan een jaar eerder. De bedrijfstakken vervoer, handel en industrie hebben steeds meer moeite vacatures te vervullen. In deze bedrijfstakken nam de spanning meer dan gemiddeld toe in 2006.

6.16 Vacatures en vacaturegraad ¹⁾

	Vacatures	Vacaturegraad	
	2006	2006	mutatie t.o.v. 2005
	<i>x 1 000</i>	<i>aantal vacatures per 1 000 banen</i>	<i>% mutatie</i>
Landbouw	4,0	40	-2,8
Industrie	17,8	26	49,2
Bouwnijverheid	14,8	39	50,0
Handel en reparatie	33,2	30	30,8
Horeca	11,7	43	15,3
Vervoer, opslag en communicatie	10,6	25	38,2
Financiële instellingen	9,7	41	35,3
Zakelijke dienstverlening	48,8	43	14,3
Overheid	8,0	19	24,1
Gesubsidieerd onderwijs	5,7	13	16,3
Gezondheidszorg	20,9	20	28,3
Overige dienstverlening	8,4	34	19,4
Totaal	193,6		
Gemiddelde vacaturegraad		30	28,9

¹⁾ Cijfers over het vierde kwartaal.

Bron: CBS, StatLine.

Hoogopgeleiden zijn echter niet in iedere sector waar een tekort aan personeel is even schaars. In de horeca, landbouw en bouwnijverheid wordt bijvoorbeeld veel laag en middelbaar geschoold personeel gevraagd. Er blijkt vooral een tekort aan

hoogopgeleiden te zijn in de zakelijke dienstverlening, de industrie, de gezondheidszorg en het onderwijs. Tot de meest gewilde functies in de zakelijke dienstverlening worden gerekend: belastingadviseurs, fiscalisten, (bedrijfs)juristen, advocaten en notarissen. In de industrie zijn werkgevers vooral op zoek naar technisch ontwerpers, constructeurs, civiele technici en chemisch technologen. In de bouw worden veel projectontwikkelaars gevraagd. Tandartsen, fysiotherapeuten, medisch specialisten, huisartsen en wetenschappers zijn zeer gewild in de gezondheidszorg. Het vaakgenoemde lerarentekort spitst zich in de toekomst vooral toe op de basisschool en het universitaire onderwijs. Er zijn vooralsnog geen tekenen van spanning te zien bij de leraren in het voorgezet onderwijs.

Conclusie

Het totale opleidingsniveau in Nederland stijgt. Steeds meer mensen zijn beter opgeleid. Dit komt tot uiting in een afnemend aandeel laagopgeleiden en een toenemend aandeel hoogopgeleiden. Het zijn vooral vrouwen die toetreden tot de groep hoger opgeleiden. Omdat zij vaker kiezen voor opleidingen op het gebied van gezondheidszorg en onderwijs en mannen nog altijd de technische en natuurkundige studies domineren zullen er relatief meer hoogopgeleiden bijkomen op het gebied van de 'vrouwenstudies' en minder technici. Het grootste deel studeert echter af in bedrijfskunde.

De vraag naar hoogopgeleiden is zichtbaar in de toename van de openstaande vacatures voor hoger geschoolden. De eerste tekenen van schaarste zijn ook op basis van de vacaturegraad al zichtbaar in de bedrijfstakken zakelijke dienstverlening, industrie, bouwnijverheid, gezondheidszorg en onderwijs. Voor hoogopgeleiden zijn specifieke functies aan te wijzen waar nu al een groot tekort bestaat. De verwachting is dat de vraag naar en het aanbod van hoogopgeleiden in de Nederlandse diensteneconomie de komende jaren verder zal doorzetten.

6.3 *Het prijskaartje van een diploma*

Wat kost het om iemand vanaf de kleuterleeftijd op te leiden tot een bepaald eindniveau? Of anders gezegd: Wat is de totale investering die de samenleving doet per eindexamen? Dit artikel verschaft inzicht in de totale uitgaven voor het behalen van een bepaald eindniveau in het Nederlandse onderwijsstelsel. Er wordt als het ware een prijskaartje aan de diploma's gehangen. Aan de orde komt een kort overzicht van de financiering van het onderwijs in Nederland, gevolgd door een bespreking van de uitgaven per diploma in 2005 en een vergelijking tussen 1998 en 2005.

Onderwijsuitgaven

Voor een juiste interpretatie van het 'prijskaartje' van een diploma, is het allereerst van belang de definitie van de daaraan ten grondslag liggende uitgaven aan onderwijs duidelijk te maken. Er wordt een definitie gebruikt die de totale financiering van onderwijsinstellingen (scholen, ROC's, hogescholen en universiteiten) voor het verzorgen van onderwijs omvat. Volgens deze definitie besteedde de Nederlandse samenleving in 2005 23,4 miljard euro aan onderwijs¹⁰⁾. In dat bedrag zit het geld verwerkt dat de overheid uitkeert aan onderwijsinstellingen voor het verzorgen van onderwijs. Dit zijn de publieke uitgaven aan onderwijsinstellingen. Vanzelfsprekend is het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de grootste geldschieter, maar ook andere ministeries, provincies en gemeenten dragen geld bij. Het bedrag van 23,4 miljard euro bevat tevens het geld dat de private sector – vooral de huishoudens, maar voor een kleiner deel ook het bedrijfsleven – uitgeeft aan onderwijsinstellingen, bijvoorbeeld in de vorm van ouderbijdragen en les- en collegegeld. Dit zijn de private uitgaven aan onderwijsinstellingen. Uitgaven voor research en development maken geen onderdeel uit van het genoemde totaalbedrag. Zie kader 6.b voor een nadere uitleg over onderwijsuitgaven.

Kader 6.b

Onderwijsuitgaven

Naast de in de tekst genoemde uitgaven, zijn er meerdere mogelijke uitgaven die met onderwijs samenhangen. Deze maken geen deel uit van de hier gebruikte definitie (die ook in internationale vergelijkingen als de standaard wordt gebruikt) omdat deze conceptueel minder eenduidig in verband met diploma's te brengen zijn. Dit betreft uitgaven voor research & development, de studiefinanciering en uitgaven van huishoudens voor boeken en overige leermiddelen. De uitgaven aan onderwijsinstellingen hebben alleen betrekking op het gesubsidieerde onderwijs, het private onderwijs is hier niet bij betrokken. Ook de financiële bijdragen van het bedrijfsleven aan beroepsleidingen zijn niet meegenomen. Voor meer informatie over onderwijsuitgaven, trends en een internationale vergelijking, zie het CBS Jaarboek Onderwijs in Cijfers, hoofdstuk 6.

Aangezien 2005 het meest recente jaar is waarvoor de cijfers beschikbaar zijn en 1998 het oudste jaar is waarvoor op voldoende detailniveau vergelijkbare cijfers voorhanden zijn, worden hier de cijfers gepresenteerd voor 1998 en 2005. Een vergelijking op basis van meer algemene kenmerken met overige jaren leert dat de hier gepresenteerde analyse voor 1998 en 2005 representatief is voor de trend in de afgelopen tien jaar.

¹⁰⁾ Alle genoemde cijfers in deze paragraaf zijn voorlopig, kader 6.b bevat enige uitleg. Meer informatie kan worden opgevraagd bij het CBS.

Als wordt gesproken over de gemiddelde uitgaven per leerling in een bepaalde onderwijssoort, is het goed om in gedachte te houden dat er binnen die onderwijssoort zelf zeker sprake kan zijn van grote verschillen tussen verschillende opleidingen. Binnen het wetenschappelijk onderwijs vergt een opleiding rechten bijvoorbeeld minder uitgaven dan een opleiding geneeskunde. Er worden echter geen uitspraken gedaan over dat niveau, maar over de gemiddelde uitgaven voor een wetenschappelijk diploma als geheel.

De benodigde uitgaven voor een diploma worden bepaald aan de hand van reguliere opleidingstrajecten door het onderwijssysteem. Dit kan worden gezien als de kerntaak van het systeem: het opleiden van mensen vanaf kleuterleeftijd tot aan een bepaald einddiploma waarmee het systeem verlaten wordt. Niet al het geld dat aan het systeem wordt besteed komt daar echter ook terecht. Van de genoemde 23,4 miljard euro wordt ongeveer 80 procent besteed aan het opleiden van personen in een doorlopende leerlijn naar een bepaald einddiploma. De overige ongeveer 20 procent komt terecht bij andere 'onderwijs carrières' en maakt geen onderdeel uit van de uitgaven aan diploma's zoals hier bedoeld. Hieronder vallen:

- Uitgaven voor 'onderwijsuitval'. Dit zijn uitgaven voor een vervolgopleiding van mensen die deze vervolgopleiding niet met een diploma afronden, zoals iemand die met een hbo-diploma op zak aan een universitaire studie begint maar deze niet voltooit.
- Uitgaven voor diegenen die hun onderwijs carrière niet met een formeel diploma afsluiten, of althans geen diploma op vmbo-niveau of hoger halen. Het gaat hierbij om leerlingen die voortijdig en dus zonder diploma uitvallen in het secundair onderwijs, maar ook om leerlingen die vanuit het speciaal onderwijs of het praktijkonderwijs het onderwijssysteem uitstromen.
- Uitgaven voor extra onderwijs. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het volgen van extra opleidingen op hetzelfde niveau nadat reeds een diploma is behaald, zoals iemand die een tweede studie doet. Het gaat ook om mensen die op latere leeftijd, dus na het beëindigen van hun reguliere onderwijs carrière, een nieuwe opleiding volgen en ten slotte gaat het om onderwijs aan buitenlandse studenten.

De uitgaven aan onderwijs zijn tussen 1998 en 2005 over de hele linie gestegen, maar niet voor alle soorten onderwijs in gelijke mate (tabel 6.17). Vooral het basisonderwijs heeft meer geld per leerling ontvangen en ook in het voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs zijn de uitgaven per leerling gestegen. De voornaamste reden hiervoor is de klassenverkleining, maar ook meer inzet van ICT en overige ondersteuning, de versterking van het beroepsonderwijs en het tegengaan van voortijdig schoolverlaten spelen een rol. In het hoger beroepsonderwijs zijn de reële uitgaven per leerling ongeveer gelijk gebleven en in het

wetenschappelijk onderwijs zijn ze licht gedaald. Dat hangt onder andere samen met de relatief sterke groei van het aantal leerlingen in het wetenschappelijk onderwijs in verhouding tot een relatief geringe stijging van de rijksbijdrage.

6.17 Overzicht uitgaven onderwijs

	Totale uitgaven aan instellingen			Publieke uitgaven aan instellingen			Private uitgaven aan instellingen		
	1998	2005	2005 in prijzen van 1998	1998	2005	2005 in prijzen van 1998	1998	2005	2005 in prijzen van 1998 ¹⁾
<i>mld euro</i>									
Totaal bedrag	14,7	23,4	19,4	13,6	21,9	18,1	1,1	1,6	1,3
<i>euro</i>									
Uitgaven per leerling									
Basisonderwijs	3 050	5 240	4 330	2 980	5 060	4 180	70	180	150
Speciaal onderwijs ²⁾	7 280	10 810	8 940	7 210	10 640	8 790	70	170	150
Voortgezet onderwijs, w.v.:									
Lwoo & praktijkonderwijs	7 510	11 590	9 580	7 210	11 270	9 310	300	320	260
Vmbo, havo & vwo	4 680	6 490	5 360	4 410	6 300	5 210	280	180	150
Middelbaar beroepsonderwijs	4 160	6 190	5 110	3 680	5 560	4 600	480	620	510
Hoger beroepsonderwijs	5 780	6 910	5 720	4 610	5 560	4 600	1 170	1 350	1 120
Wetenschappelijk onderwijs	6 510	7 390	6 110	5 330	6 010	4 970	1 190	1 380	1 140

¹⁾ Het corrigeren voor inflatie gebeurt door de uitgaven in lopende prijzen te delen door de bbp-deflator. Tussen 1998 en 2005 is deze factor 1,21.

²⁾ Het speciaal onderwijs is hier weergegeven als het gemiddelde van verschillende soorten onderwijs die zijn toegesneden op leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben. Het betreft het speciaal basisonderwijs en expertisecentra op basis- en voortgezet niveau. Er is rekening gehouden met het feit dat de structuur van het speciaal onderwijs is gewijzigd tussen 1998 en 2005. In het vervolg van dit artikel duidt de term 'speciaal onderwijs' op de verzameling van deze onderwijssoorten.

Bron: CBS, Statistiek van de financiën van het onderwijs.

Uitgaven per diploma

Een eerste eenvoudige methode om de totale uitgaven voor het behalen van een bepaald onderwijsniveau in kaart te brengen, is uit te gaan van de zogenaamde korte routes door het onderwijssysteem. Er zijn drie korte routes die toonaangevend zijn voor de manier waarop leerlingen door het Nederlandse onderwijsstelsel stromen: vmbo-mbo, havo-hbo en vwo-wo (tabel 6.18). De uitgaven per diploma volgens deze 'voorgescreven' trajecten zijn vervolgens bepaald als de optelsom van het aantal jaren onderwijs per onderwijssoort, vermenigvuldigd met de gemiddelde uitgaven per leerling per jaar in de betreffende onderwijssoort in 2005. Het resultaat is de minimumprijs van een diploma. Het betreft hier een hypothetische constructie; leerlingen die nu aan hun onderwijs carrière beginnen, zullen pas over verscheidene jaren, tegen de dan geldende uitgaven, een diploma halen. Leerlingen die nu hun diploma halen, hebben dat gehaald met behulp van onder-

wijs en daaraan verbonden uitgaven in het verleden. Wat hier wordt uitgedrukt is in feite wat de uitgaven zouden zijn om een beginnende leerling op te leiden als het onderwijssysteem en de uitgaven voor de toekomst gelijk zouden blijven aan het niveau van 2005.

6.18 Benodigde uitgaven in 2005 voor een diploma volgens de korte routes

		Totale benodigde uitgaven voor deze route	Publieke uitgaven	Private uitgaven
	Korte route	<i>euro</i>		
Vmbo	8 jaar basisonderwijs, 4 jaar voortgezet onderwijs	67 900	65 700	2 200
Havo	8 jaar basisonderwijs, 5 jaar voortgezet onderwijs	74 400	72 000	2 400
Vwo	8 jaar basisonderwijs, 6 jaar voortgezet onderwijs	80 900	78 300	2 600
Mbo (niveau 4)	8 jaar basisonderwijs, 4 jaar voortgezet onderwijs (vmbo), 4 jaar middelbaar beroepsonderwijs	92 600	88 000	4 700
Hbo	8 jaar basisonderwijs, 5 jaar voortgezet onderwijs (havo), 4 jaar hoger beroepsonderwijs	102 100	94 200	7 800
Wo ¹⁾	8 jaar basisonderwijs, 6 jaar voortgezet onderwijs (vwo), 4,25 jaar wetenschappelijk onderwijs	112 300	103 800	8 500

¹⁾ Het wetenschappelijk onderwijs kent in 2005 twee systemen; het 'oude' doctoraal systeem en het 'nieuwe' bachelor/master systeem. Waar in dit artikel wordt gesproken over een wo-diploma, wordt een diploma op doctoraal of master niveau bedoeld. De genoemde 4,25 jaar als hypothetische opleidingsduur voor een wo-opleiding reflecteert het feit dat sommige opleidingen een voorgeschreven cursusduur van 4 jaar hebben en anderen van 5 jaar.

Bron: CBS, Onderwijsstatistiek / Statistiek van de financiën van het onderwijs.

In de praktijk vergt het opleiden van leerlingen tot een bepaald diploma meer uitgaven dan theoretisch uit de korte routes volgt. Ten eerste doen leerlingen gemiddeld langer over een opleiding dan de voorgeschreven duur. In de tweede plaats volgt een groot deel van de leerlingen andere, langere, routes naar een bepaald diploma. In de derde plaats volgt een deel van de leerlingen onderwijs dat niet in de korte routes voorkomt. Daarbij gaat het voornamelijk om het speciaal onderwijs en het leerweg ondersteunend onderwijs (lwoo), waar per leerling meer wordt uitgegeven dan in het overige onderwijs.

Om een realistisch beeld te krijgen van de uitgaven per diploma, dus volgens de opleidingstrajecten die leerlingen in werkelijkheid doorlopen, gebruiken we een gedetailleerd model van het onderwijssysteem (zie kader 6.c). De essentie is dat gedetailleerde informatie over doorstroomcoëfficiënten tussen de verschillende soorten onderwijs en de gemiddelde opleidingstijd voor de gevolgde onderwijs-trajecten worden gekoppeld aan de gemiddelde uitgaven per leerling (tabel 6.19).

6.19 Benodigde uitgaven in 2005 voor een diploma volgens de werkelijke routes

	Gemiddelde onderwijsduur voor dit diploma	Totale benodigde uitgaven voor dit diploma	Publieke uitgaven	Private uitgaven
	<i>jaren</i>	<i>euro</i>		
Vmbo	12,4	77 000	74 700	2 400
Havo	13,7	78 800	76 300	2 500
Vwo	14,4	82 500	79 800	2 700
Mbo (niveau 4)	16,5	99 300	94 500	4 900
Hbo	19,4	118 300	108 600	9 700
Wo	21,4	134 200	121 700	12 500

Bron: CBS, Onderwijsstatistiek/Statistiek van de financiën van het onderwijs.

Het opleiden van een leerling tot vmbo-niveau vergde in 2005 gemiddeld 77 duizend euro, tot havo-niveau 78 800 euro en tot vwo-niveau 82 500 euro. Hoewel het opleidingstraject naar een vmbo-diploma in theorie een jaar korter duurt dan naar een havo-diploma en twee jaar korter dan naar een vwo-diploma, zijn de onderlinge verschillen in 'werkelijke' uitgaven tussen deze drie diploma's dus niet zo groot. In vergelijking met de eerder genoemde korte routes valt dan ook op dat de uitgaven voor een vmbo-diploma met 9 100 euro sterker afwijken van de korte route dan geldt voor een havo-diploma (4 400 euro) of een vwo-diploma (1 600 euro). Dit is niet omdat er in de route naar een vmbo-diploma meer vertraging voorkomt dan in de routes naar havo en vwo. Integendeel: de gemiddelde onderwijsvertraging naar een havo-diploma is groter dan naar een vmbo-diploma. De reden is dat leerlingen in de (voor)trajecten naar een vmbo-niveau veel vaker een duurdere vorm van onderwijs volgen.

6.20 Uitgaven voor een vmbo-diploma in 2005

	Verdeling studenten	Gemiddelde onderwijsduur	Totale uitgaven
	%	<i>jaren</i>	<i>euro</i>
Route naar het vmbo-diploma			
Direct: via het basisonderwijs en het vmbo	78	12,38	70 100
Route via de havo	2	12,31	69 900
Route via het lwoo	14	12,39	89 900
Routes via het speciaal onderwijs	6	12,80	124 100
Totaal	100	12,41	77 000

Bron: CBS, Onderwijsstatistiek / Statistiek van de financiën van het onderwijs.

Uit een gedetailleerdere uitwerking van routes naar een vmbo-diploma blijkt dat vier op de vijf leerlingen die een vmbo-diploma halen, dat doen volgens de korte route of via de havo. Eén op de vijf leerlingen haalt zijn of haar vmbo-diploma met behulp van eerdere extra ondersteuning in het leerweg ondersteunend onderwijs of het speciaal onderwijs. De extra financiële middelen die daarmee gepaard gaan, komen duidelijk tot uitdrukking in de totale uitgaven voor deze groepen leerlingen en daarmee ook in het totaal gemiddelde voor een vmbo-diploma. De prijs voor een mbo-diploma op niveau vier (de middenkader- en specialisten opleidingen) volgt in grote lijnen het patroon voor een vmbo-diploma. De totale investering voor een opleidingstraject naar een mbo einddiploma komt in 2005 op 99 300 euro.

6.21 Uitgaven voor een wo-diploma in 2005

	Verdeling studenten	Gemiddelde onderwijsduur	Totale uitgaven
	%	<i>jaren</i>	<i>euro</i>
Route naar het wo-diploma			
Direct: via basisonderwijs, vwo en wo	55	20,64	129 700
Route via havo en hbo	12	21,65	135 700
Route via mbo en hbo	8	24,09	153 500
Overige routes ¹⁾	25	22,08	137 000
Totaal	100	21,39	134 200

¹⁾ Onder 'overige routes' naar een wo-diploma vallen bijvoorbeeld mensen die voor een deel volwasseneneducatie (vavo) hebben gevolgd, mensen die de route vwo-hbo-wo hebben genomen, leerlingen die indirect via het vwo komen en diegenen die vanuit het hbo naar het wo zijn overgestapt zonder eerst een hbo-diploma te halen.

Bron: CBS, Onderwijsstatistiek / Statistiek van de financiën van het onderwijs.

Voor diploma's op hbo (118 300 euro) en vooral universitair niveau (134 200 euro) valt op dat de totale uitgaven om iemand tot dat niveau op te leiden duidelijk hoger zijn dan de korte routes voorschrijven. Dat komt in de eerste plaats doordat studenten in het hbo en wo de voorgeschreven studieduur gemiddeld met ongeveer twee jaar overschrijden, maar ook doordat deze diploma's via vele 'omwegen' behaald kunnen worden (tabel 6.21).

Kader 6.c

Het onderwijsmodel

Het principe van de gevolgde methode is als volgt. Stel dat er twee mogelijk routes zijn die tot een hbo-diploma leiden en hiervoor de gemiddelde opleidingstijd per onderwijssoort is vastgesteld. De eerste route is: 8,0 jaar basisonderwijs, 5,4 jaar voortgezet onderwijs (havo) en 5,0 jaar hbo. Koppeling van deze opleidingsduur aan de gemiddelde uitgaven per leerling in 2005, zoals weergegeven in tabel 6.17, leidt tot een benodigde 111 600 euro voor deze route. De tweede route luidt: 8,2 jaar basisonderwijs, 4,2 jaar voortgezet onderwijs (vmbo), 4,0 jaar mbo en 4,1 jaar hbo. Dit kost 123 300 euro. Stel verder dat 60 procent van diegenen die een hbo-diploma halen dat volgens de eerste route doet en 40 procent volgens de tweede, dan is het gemiddelde prijskaartje voor een hbo-diploma het gewogen gemiddelde van de twee routes, te weten 116 300 euro.

In het gebruikte model is vanzelfsprekend sprake van veel meer mogelijke routes per diploma, maar het principe blijft hetzelfde. Het benaderen van de daadwerkelijke opleidingsduur en doorstroomcoëfficiënten gebeurt door gebruik te maken van verschillende databronnen. De belangrijkste zijn de zogenaamde onderwijsmatrix en registergegevens waarbij leerlingen van jaar tot jaar worden gevolgd. Voor deze methode geldt overigens dat het dezelfde 'hypothetische' leerling weerspiegelt als die volgens de 'korte routes', namelijk wat het zou kosten om iemand van begin tot eind op leiden als het onderwijssysteem en de daaraan verbonden uitgaven voor alle opleidingsjaren constant blijven op het niveau van het verslagjaar.

De benadering van de totale uitgaven per diploma is voor de mbo-diploma's aanzienlijk minder nauwkeurig dan voor de overige diploma's aangezien er op dit moment minder gedetailleerde informatie voorhanden is over stromen en opleidingstijden binnen het mbo dan voor andere onderwijssoorten. Om deze reden behandelt dit artikel alleen mbo-diploma's op niveau 4 (de middenkaderen specialisten opleidingen) en worden de mbo-diploma's op niveau 1 (assistentenopleidingen), niveau 2 (basisberoepsopleidingen) en niveau 3 (vakopleidingen) niet apart behandeld. Binnen enkele jaren zal de beschikbare informatie over het mbo duidelijk beter zijn door de invoering van het onderwijsnummer.

Stijgende uitgaven per diploma sinds 1998

De 'prijs' van een diploma is tussen 1998 en 2005 duidelijk gestegen (tabel 6.22). Dat geldt voor alle soorten diploma's, maar niet voor elk diploma in dezelfde mate. Er zijn twee mogelijke redenen waarom een diploma in prijs kan zijn veranderd.

In de eerste plaats kan het onderwijssysteem efficiënter of minder efficiënt werken dan voorheen. Dat wil zeggen dat leerlingen sneller of minder snel hun opleiding voltooien of dat er meer of minder leerlingen via kortere of langere routes door het systeem gaan¹¹⁾. In de tweede plaats is de prijs per leerling van belang, ofwel de benodigde uitgaven binnen een onderwijssoort om een leerling een jaar onderwijs te geven.

In verband met de werking van het onderwijssysteem is er tussen 1998 en 2005 sprake van een aantal duidelijk aanwijsbare trends, vooral binnen het voortgezet onderwijs. De gemiddelde opleidingsduur is in alle onderwijssoorten van het voortgezet onderwijs iets teruggelopen en het aantal leerlingen dat overstapt van de ene soort naar de andere, zowel gediplomeerd als ongediplomeerd, is in 2005 gedaald ten opzichte van 1998. Het effect hiervan is zichtbaar in de uitgaven per diploma, die over de hele linie met ongeveer 1 procent zijn gedaald. Een uitzondering hierop is het vmbo-diploma. Het 'systeemeffect' van een toegenomen aantal leerlingen dat een vmbo-diploma haalt via het lwoo, heeft namelijk een verhogende uitwerking op de prijs van dit diploma.

6.22 Uitgaven per diploma

	Uitgaven per diploma in 1998	Uitgaven per diploma in 2005	Uitgaven per diploma in 2005, uitgedrukt in prijzen van 1998	Totale verandering, in constante prijzen	Verandering a.g.v. ander onderwijs-systeem	Verandering a.g.v. andere uitgaven per leerling
	euro			%		
Vmbo	48 800	77 000	63 700	31,7	0,2	30,3
Havo	51 600	78 800	65 200	25,0	-1,4	27,6
Vwo	54 400	87 500	68 200	23,5	-1,5	26,8
Mbo (niveau 4)	64 300	99 300	82 100	28,3	-0,5	28,1
Hbo	83 400	118 200	97 800	16,9	-0,8	18,1
Wo	99 000	134 200	110 900	11,3	-0,5	12,5

Bron: CBS, Onderwijsstatistiek / Statistiek van de financiën van het onderwijs.

Deze effecten verbleken echter tot een relatief marginaal verschijnsel in vergelijking met het effect van de toegenomen uitgaven per leerling. In de genoemde periode zijn de gemiddelde uitgaven per leerling, gecorrigeerd voor inflatie, in een aantal onderwijssoorten sterk gestegen. Het meeste extra geld per leerling is naar het basisonderwijs gegaan. Ook de instellingen voor het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs ontvingen meer geld per leerling. Voor het hoger

¹¹⁾ Efficiënt is hier overigens een neutraal begrip, het is geen uitspraak of het 'goed' of 'slecht' is om opleidingen snel te voltooien of om 'omwegen' te volgen.

beroepsonderwijs geldt dat de uitgaven per leerling, gecorrigeerd voor inflatie, ongeveer gelijk zijn gebleven, terwijl de uitgaven per leerling in het wetenschappelijk onderwijs zijn gedaald.

Hoe vertalen die ontwikkelingen zich naar de uitgaven per diploma? De toegenomen uitgaven per leerling in het basisonderwijs hebben vanzelfsprekend een verhogende werking op de benodigde uitgaven voor alle soorten diploma's. Ook de extra uitgaven in het voortgezet onderwijs zijn direct terug te zien in een hoger uitgavenniveau voor een vmbo-, havo- en vwo-diploma.

De extra uitgaven in de voortrajecten werken ook door in hbo en wo-diploma's, maar doordat de uitgaven per leerling in het hbo gelijk zijn gebleven is de procentuele stijging voor het totale traject naar een hbo-diploma kleiner dan voor bijvoorbeeld een havo-diploma. Binnen het totale uitgavenplaatje voor een wo-diploma, hebben de dalende uitgaven per student in het wetenschappelijk onderwijs vanzelfsprekend een neerwaarts effect, maar onvoldoende om de stijgende uitgaven in de voortrajecten te compenseren.

6.23 Analyse uitgavenverandering voor een wo-diploma tussen 1998 en 2005

	Procentuele verandering	Verandering uitgaven, uitgedrukt in prijzen van 1998
	%	euro
<i>Verandering a.g.v. andere werking onderwijssysteem:</i>		
Effect van de afgenomen duur van een vwo (en havo) opleiding	-0,5	- 500
Effect van het gedaalde percentage leerlingen met een havo diploma dat naar het vwo gaat (van 10% in 1998 naar 4% in 2005)	-0,2	- 200
Effect van verhoogde doorstroom vanuit het hbo naar het wo	0,3	300
Overige systeemeffecten	-0,1	- 100
<i>Verandering a.g.v. andere uitgaven per leerling:</i>		
Effect van de toegenomen uitgaven per leerling in het basisonderwijs	10,5	10 400
Effect van de toegenomen uitgaven per leerling in het voortgezet onderwijs	4,1	4 100
Effect van de afgenomen uitgaven per leerling in het wetenschappelijk onderwijs	-2,3	-2 300
Overige uitgaveneffecten	0,2	200
Totaal	12,0	11 900

Bron: CBS, Onderwijsstatistiek / Statistiek van de financiën van het onderwijs.

De ontwikkeling van de benodigde uitgaven per diploma kan verder worden gedetailleerd. Deze detaillering is in tabel 6.23 weergegeven voor de uitgaven voor een wo-diploma. Hierbij wordt het effect van drie specifieke trends in de veranderde werking van het onderwijssysteem in de afgelopen zeven jaar bepaald. De eerste is de iets kortere gemiddelde opleidingstijd voor een vwo-diploma. Deze heeft een

licht verlagend effect op de benodigde uitgaven voor het totale traject naar een wo-diploma. Een tweede opvallende verandering binnen het voortgezet onderwijs de afgelopen jaren was dat veel minder leerlingen met een havo-diploma op zak ervoor kozen naar het vwo te gaan. Het netto-effect hiervan is eveneens een kleine daling van de prijs. De derde trend was dat een hoger percentage van de afgestudeerde hbo-ers doorging in het wetenschappelijk onderwijs. Dit heeft een kleine verhoging van de gemiddelde uitgaven voor een wo-diploma tot gevolg.

Uit de detailanalyse blijkt dat het effect van veranderingen in de werking van het onderwijssysteem minimaal is in vergelijking met het effect van de veranderde uitgaven per leerling. Het overgrote deel van de stijgende uitgaven voor het totale opleidingstraject komt voor rekening van de toegenomen uitgaven per leerling in het basisonderwijs.

Conclusie

In dit artikel is geprobeerd de vraag te beantwoorden wat de totale benodigde investering is om iemand een compleet opleidingstraject naar een bepaald eind-diploma te laten doorlopen. De zes belangrijkste soorten diploma's in het Nederlandse onderwijssysteem zijn van een 'prijskaartje' voorzien. Het doel was het verschaffen van inzicht in de hoogte en opbouw van deze prijskaartjes. Er is expliciet niet ingegaan op de vraag of de gevonden bedragen nu 'hoog' of 'laag' zijn.

De gemiddelde uitgaven per diploma laten in de afgelopen jaren duidelijk een stijgende trend zien. De voornaamste redenen voor deze stijging zijn de toegenomen uitgaven per leerling in het basisonderwijs en in iets mindere mate in het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. Het totale effect van veranderingen in de werking van het onderwijssysteem lijkt minimaal in vergelijking met het effect van de toegenomen uitgaven per leerling in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs.

Lijst van gebruikte begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (beloning van werknemers en toegerekend loon zelfstandigen) in de (netto) *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Een maat voor het arbeidsvolume die wordt berekend door alle (voltijd-, deeltijd- en flexibele) banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten. Het voltijdequivalent van een baan wordt bepaald door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij die baan behoort, te delen door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij een voltijdbaan (in de betreffende bedrijfstak) behoort. Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces; wordt uitgedrukt in banen, arbeidsjaren of gewerkte uren.

Balans

Een overzicht van de activa en de passiva van een *sector* of land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelenbezit. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden subsidies. De *toegevoegde waarde* kan worden uitgedrukt in basisprijzen. Zie ook: *Marktprijzen*.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers

Zie *Loonsom*.

Beroepsbevolking

Alle personen van 15–64 jaar die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken.

Beschikbaar inkomen

Het inkomen na aftrek van *belastingen* plus uitkeringen, dat besteed wordt aan consumptie en *besparingen*. Dit inkomen wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de (*ationale*) *consumptieve bestedingen*. De som van de besparingen en het saldo van ontvangen kapitaaloverdrachten is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van de schulden.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd. Het is daarmee gelijk aan de som van de *toegevoegde waarden* van alle bedrijfstakken.

Bruto (binnenlands product etc.)

De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht.

Buitenland (transacties met Nederland)

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties door het buitenland.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de product- en bedrijfsschappen en een groep van landelijke stichtingen en organisaties. Voorbeelden van dit laatste zijn de Open Universiteit, de Informatie Beheer Groep, NOVI B en researchinstellingen zoals NWO en KNAW.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurcyclus kunnen de volgende fases voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote (gemiddelde)

De *gezinsconsumptie* in verhouding tot het (*bruto*) binnenlands product tegen marktprijzen.

Consumentenprijsindex

Indexcijfer dat de gemiddelde prijsverandering weergeeft van een pakket consumptiegoederen en -diensten. Dit kan afwijken van de prijsindex van de gezinsconsumptie doordat het consumptiepakket waarover de prijsindex van de gezinsconsumptie gemeten worden een andere samenstelling heeft dan dat van de consumentenprijsindex.

Consumptieve bestedingen

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *gezinsconsumptie* en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Contractloonstijging

De stijging van het bruto loon (inclusief bijzondere beloningen) per werknemer als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals horeca, handel, transport, zorg en overheid.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Economische ontwikkeling die niet gepaard gaat met een afname van niet-vervangbare productiefactoren (zoals minerale reserves) of met onherstelbare milieuschade.

Economische groei

De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Exploitatieoverschot / gemengd inkomen

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige belastingen en subsidies op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de geproduceerde eindproducten. Dit wordt onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen die een bemiddelende rol hebben tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen in vorderingen op en schulden van een *sector* aan andere sectoren of het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar ze kunnen ook op zichzelf staan (bijvoorbeeld de aan- en verkoop van aandelen en obligaties).

FISIM

De productie van banken door leningen en deposito's wordt aangeduid met FISIM (Financial Intermediation Services Indirectly Measured). FISIM op leningen wordt berekend op basis van het gemiddelde rentepercentage op leningen minus een bepaald referentietarief, vermenigvuldigd met de omvang van de uitstaande leningen. FISIM op deposito's bestaat uit het referentietarief minus het gemiddelde rentepercentage op deposito's, vermenigvuldigd met de omvang van de aange trokken deposito's. Het verbruik van de aldus berekende bankdiensten wordt vervolgens toegerekend aan de institutionele sectoren op basis van de gemiddelde balansstanden voor leningen en deposito's.

Geregistreeerde werkloosheid

Alle mensen van 16–64 jaar zonder baan of met een baan van minder dan twaalf uur per week die bij een Centrum voor werk en inkomen (CWI) staan ingeschreven en direct beschikbaar zijn voor een baan van ten minste twaalf uur per week.

Gezinsconsumptie

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*.

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens en de bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven. Tot de inactieven worden de uitkeringstrekkers van 15 jaar en ouder gerekend. Onder actieven worden verstaan de werkzame personen van 15 jaar en ouder, verminderd met het ziekteverzuim. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale premies wordt betaald.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen in Nederland.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (van sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om langetermijnuitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, premies, uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen en stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Het intermediair verbruik vormt samen met de finale bestedingen de totale bestedingen aan goederen en diensten. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven.

Investerings

De *finale bestedingen* die ingezet worden in het *productieproces*, maar die in de beschreven periode niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Investerings kunnen worden onderscheiden in investeringen in *vaste activa* en in *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De (*bruto*) investeringen in *vaste activa* in verhouding tot het (*bruto*) binnenlands product of de totale toegevoegde waarde.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

Kapitaalcoëfficiënt

De (*bruto*) kapitaalgoederenvoorraad in verhouding tot de (*bruto*) toegevoegde waarde.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen* in *vaste activa* of andere langetermijnuitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Koopkrachtpariteit

Indexcijfer dat het verschil in prijsniveau tussen landen weergeeft. Hiermee kan een betere internationale vergelijking van koopkracht en welvaart gemaakt worden.

Kredietinstellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met financiële bemiddeling. Deze bedrijven houden zich bezig met het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen. Kredietinstellingen zijn een subsector van *financiële instellingen*.

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennootschappen*.

Lokale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit de provincies, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, waterschappen, verzelfstandigde lokale overheidsdiensten en privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijk werk, cultuur of onderwijs.

Lonen

De *beloning van werknemers* voor geleverde arbeid inclusief de *belastingen* en premies ten laste van de werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. Dit omvat ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van de afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product*.

Loonsom

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor de *toegevoegde waarde* en het *binnenlands product*.

Marktsector

Alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en subsidies op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productie middelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Zie ook *ingezetenen*.

Overheid

De *sector* in de economie die zich vooral bezighoudt met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de overheid. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat. De overheidsconsumptie bestaat uit de collectieve consumptie (zoals overheidsbestuur) en de individuele consumptie (bijvoorbeeld onderwijsuitgaven en vergoedingen in het kader van de zorgverzekering). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad

Het percentage van de personen van 15–65 jaar dat deelneemt aan het arbeidsproces.

Polishouders (Inkomen toegerekend aan)

De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *ationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* en vanwege het vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en subsidies op productie en invoer.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn ondermeer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden zijn het Bedrijfschap Horeca en Catering, en het Productschap Vee en Vlees.

Quasi-vennootschappen

Bedrijven zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen*. Hiertoe behoren grote bedrijven zonder rechtspersoon en delen van de *overheid* (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf).

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door teruglopende groei van de economische activiteiten. Dit wordt afgemeten aan een kleiner wordend volume van het bruto binnenlands product.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen of diensten*. Zie ook: *Volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *FISIM*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* sneller stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomenstransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen lonen, rente en dividenden en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *Beschikbaar inkomen*.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De premies geheven over de (bruto) *lonen* die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de betaalde sociale verzekeringspremies ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen.

Stabiliteitspact

Overeenkomst tussen de landen die deelnemen aan de Economische en Monetaire Unie (EMU), waarin afspraken zijn gemaakt over het beperken van onderlinge verschillen in economische ontwikkeling.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven of huishoudens worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en huurprijsverlagende subsidies.

Toegerekende bankdiensten

Verouderde term, zie *FISIM*.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het is het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomstenoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met premies worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met premies worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in geld

Inkomstenoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke premies worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Een voorbeeld hiervan is de kinderbijslag.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke premies worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De *goederen* en *diensten* die door *ingezetenen* aan het *buitenland* zijn verkocht.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen is een subsector van *financiële instellingen*.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook: *Reële ontwikkeling*.

Vorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabricaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die op een bepaald moment in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook het onderhanden werk gerekend; dit is de productie van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingensaldo (-overschot, -tekort)

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook: *Doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De consumptie van huishoudens die bestaat uit de *gezinsconsumptie* en de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk* die kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen of kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Zie ook *werkloze beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Mensen zonder werk (of met werk voor minder dan twaalf uur per week) die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor zover deze mensen staan ingeschreven bij een Centrum voor Werk en Inkomen (CWI, voorheen arbeidsbureau) behoren ze tevens tot de geregistreerde werklozen. Daartoe behoren eveneens ingeschreven mensen die wel beschikbaar zijn maar niet naar werk zoeken. In deze publicatie worden alleen mensen van 15-64 jaar beschouwd.

Werkzame beroepsbevolking

Mensen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. In deze publicatie worden alleen mensen van 15-64 jaar beschouwd.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen

Onderdeel van de overheid dat bestaat uit instellingen die als belangrijkste taak hebben het verstrekken van uitkeringen in het kader van wettelijke sociale verzekeringsregelingen als WAO, WW, AOW, ZVW en AWBZ. Ook de toezichhoudende instellingen van deze uitvoeringsorganen behoren hiertoe. De overheid is verantwoordelijk voor de vaststelling of goedkeuring van de premies en de uitkeringen. Voorbeelden zijn het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV), de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en zorgkantoren.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden gedefinieerd vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winst-uitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product*.

Trefwoordenregister

Aandelen	18, 129, 134-136, 140, 144-147, 154-155, 157, 166, 206, 208, 216
Aandelenbezit	131, 155, 205
Aandelenschuld	146
Aardgas	18, 23, 40-41, 44-45, 62-63, 68, 81-83, 91-92, 161
Aardolie	23, 40-41, 44-45, 55, 82
Aardolie-industrie	64-65, 68
Accijnzen	149, 206
Afschrijvingen	79, 85-86, 132-133, 137, 143, 205-206, 212
Afval	11, 23, 25-27
Anticyclisch	166
AOW	153-154, 224
Arbeidsinkomensquote	11, 149, 151, 217
Arbeidsmarkt	3, 7, 13-16, 22-23, 32, 75, 99-101, 104-105, 107-108, 119-121, 123-124, 151, 169-170, 181-183, 189-190, 192
Arbeidsongeschiktheid	110, 111, 125
Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	109-110
Arbeidsparticipatie	3, 7, 106-107, 117-119, 121-125, 128
Arbeidsproductiviteit	11, 61, 77, 111, 114, 129
Arbeidsvolume	11, 16, 61, 66, 70-71, 76, 79, 81, 83, 86-87, 96-97, 99-100, 102-103, 111, 205
AWBZ	35, 149, 151, 215, 217
Banen	11, 13, 16, 32, 61, 96-97, 99, 101-105, 122, 137, 188-190, 192, 205, 211
Banken	22, 73, 105, 114, 140, 142, 145-147, 157, 171, 208
Bankwezen	73, 188
Basisonderwijs	123, 176-177, 182-183, 195-203
Bedrijfsgebouwen	37-38, 75
Bedrijfstakken	7, 14, 24, 26, 46, 49, 51, 61-66, 78, 85, 93, 101, 105, 113-114, 122, 136, 164, 171, 188, 192-193, 206, 212
Belasting- en premiedruk	11, 150, 161, 211
Belasting op inkomen en vermogen	132
Belastingen	15, 17, 34, 63, 81, 90-91, 131, 137, 143, 148-150, 152, 161, 205-206, 208-209, 211-213, 218

Beloning van werknemers	83, 113, 131-133, 137, 143, 152, 205-206, 208, 211-213
Beroepsbevolking	3, 11, 13, 16, 20, 22, 99, 103, 105-108, 111, 117, 118-128, 165, 180, 182, 184, 206, 217
Beschikbaar inkomen	11, 16, 22, 129-134, 206, 214
Besparingen	11, 16, 32, 130, 133-134, 137, 143, 206
Bestedingen	7, 11, 15, 22, 25-26, 29-30, 32-34, 83-85, 93-97, 131-134, 137, 143, 167, 206-208, 210, 212
Bevolking	11, 20-21, 99, 105, 118, 126-127, 154, 169, 176, 181, 183-184
Bevolkingsgroei	105
Bezettingsgraad	41
Binnenlands product	11, 13, 25, 29-30, 39, 63, 100, 206-208, 210-212, 214-215, 218
Bouwnijverheid	61-62, 64-66, 69-70, 89, 101-102, 113, 116, 131, 189, 192-193
Broeikaseffect	11, 24, 26
Broeikasgassen	18, 25, 63, 88-89, 91
Bruto-arbeidsparticipatie	106-107, 117, 119, 121-124, 128
Btw	63, 97, 137, 149, 164, 206
Cao-lonen	32, 111-112
Chartaal geld	136, 159
Chemische industrie	173
China	14, 18, 40, 42, 47, 56, 72, 171
Commerciële dienstverlening	71, 74, 77, 83, 171
Communicatie	15, 62, 64-65, 72, 102, 113, 116, 138-139, 189, 191-192
Computers	15, 37, 41, 44, 49, 174-176
Consumentenprijsindex	11, 33-34, 164, 207
Consumptie	3, 7, 10-11, 13-15, 19, 22-23, 26-27, 29-35, 61, 67, 71-72, 84, 94, 97, 129, 131, 133, 135-136, 206-27, 209, 212, 217
Consumptieve bestedingen	11, 15, 22, 25-26, 29-30, 32-34, 84, 95-97, 131-134, 149, 206-208, 212
De Nederlandsche Bank	153
Deeltijdwerk	120, 124
Defensie	22, 35, 76, 85-87, 152, 163, 217
Delfstoffenwinning	11, 62, 64-66, 68, 81-83, 102, 113, 116, 189, 212
Detailhandel	71-72, 83, 85, 105
Directe investeringen	137, 216
Distributie	45-47, 49, 51, 55, 57, 59, 116

Dividend	17, 129, 132, 136-138, 142-143, 145, 155-156
Duurzame energie	152
Economische groei	3, 7, 13-14, 16, 19, 22-25, 29-30, 39-42, 61-63, 66, 68, 70-71, 81-82, 90, 99, 114, 117, 129, 147, 165, 167, 169, 172, 175, 208
Effecten	27, 38, 118-119, 133, 141, 144, 181, 201, 216
Emissies	18, 24-26, 88-92
EMU-saldo	11, 17, 129, 148, 152, 157-158, 165
EMU-schuld	154, 160-161
Energie	23, 26-27, 61, 69, 90, 116, 152
Energie- en waterleidingbedrijven	62, 64-65, 102, 113-114, 138-139, 189
Europese Unie	13, 16, 19-20, 34, 40-43, 53-55, 67, 120-121, 153, 183, 209, 215
Eurozone	10, 21
Exploitatieoverschot	17, 66, 71, 76, 79, 81-83, 86, 113-114, 132, 136-137, 141, 143, 208
Export	3, 14, 19-20, 29-30, 39, 42-43, 49-50, 67-68, 129
Faillissementen	7, 11, 105, 114-116
Finale bestedingen	29, 208, 210
Financieel vermogen	17, 129, 134-136, 140, 144, 155, 157
Financiële en zakelijke dienstverlening	62, 64, 65, 103, 111, 113, 114, 171, 173
Financiële instellingen	7, 43, 64, 65, 101-103, 116, 129-130, 140, 144-145, 189, 192, 208, 211, 216
Gezondheids- en welzijnszorg	11, 76, 102, 113, 212
Gezondheidszorg	34, 116, 166, 185-189, 192-196, 217
Goederenproducenten	61, 62, 64-66, 136, 171
Goederenstromen	47, 50, 51, 59
Handel en horeca	114, 136
Handel, horeca en reparatie	62, 64, 65, 113, 139
Hoger onderwijs	170, 178, 182-186, 188
Hoogopgeleiden	3, 122-123, 169-170, 172, 176-178, 180-184, 188-193
Huishoudens	3, 7, 11, 13-19, 22, 25, 26, 29-34, 36, 37, 63, 65, 72, 84, 89-91, 94-95, 97, 113-114, 129-136, 141-142, 147, 194, 209-211, 214-215, 217
Hypotheekschuld	17, 129, 131, 134-135
ICT	170-175, 180-181, 195
Immateriële activa	216
Import	45, 88

In- en uitvoer	39, 40
Industrie	14, 27, 62, 64-66, 68-70, 88-89, 101-103, 105, 111-114, 116, 138-139, 173, 186-189, 192-193
Inflatie	3, 9-10, 14-16, 23, 32, 34, 78, 111, 133, 164-165, 196, 201-202
Inkomensverdeling	3, 209, 210
Inkomensverschil	170, 176, 178-181
Innovatie	49, 172
Instellingen zonder winstoogmerk t.b.v. huishoudens	130, 210, 217
Intermediair verbruik	38, 63, 85, 86, 133, 141-142, 152, 173, 208, 210, 215
Internet	4, 73, 146
Investeringen	3, 7, 11, 13-15, 19-20, 22, 29-30, 36-39, 44, 57, 68, 132-133, 137, 141, 143, 149, 152, 170, 172-176, 206, 208, 210, 216
Invoer	14, 29-30, 40, 43-45, 47, 50, 149, 155-156, 206-207, 210, 212-214, 217, 219
Japan	3, 18-19, 21, 23, 123
Kabinetten	158, 160, 166
Kapitaalcoëfficiënt	210
Kapitaalgoederenvoorraad	77, 210
Kapitaaloverdrachten	132, 137, 143, 156, 161, 206, 210
Kennis	7, 169-173, 175-176, 180-181
Kennismodule	38, 39, 173-175
Koopkracht	20, 211
Kredieten	22, 136, 138, 140-142, 144, 155, 157
Kredietverlening	129, 140-142, 157, 216
Landbouw, bosbouw en visserij	62, 64-65, 79, 113
Leningen	131, 134, 140-141, 145, 154, 208-209
Lonen	17, 23, 32, 85-86, 111-112, 152, 164, 171, 176, 211-212, 214
Loonbelasting	31, 132, 148
Loonkosten	11, 73, 100, 111-112, 141, 152
Loonkostenstijging	112
Loonsom	17, 78, 131-132, 137, 148, 206, 211
Loonstijging	3, 14, 100, 111, 137, 164, 177-178, 180, 207
Machines en installaties	37, 174-175
Marktsector	11, 113-114, 212
Metaalindustrie	68-69
Milieudruk	24-25, 90, 93

Milieurekeningen	24-27, 88-89, 92-93
Multifactorproductiviteit	77-79, 81, 83, 85
Nationaal inkomen	11, 27, 112, 129, 206, 212
Netto-arbeidsparticipatie	118, 121, 123,
Netto nationaal inkomen	11
Niet-commerciële dienstverlening	75, 171
Niet-financiële vennootschappen	7, 129-130, 136-137, 140-141, 212, 216
Obligatiebezit	155
Obligaties	134-136, 140, 142, 144-145, 155, 157, 206, 208
Obligatieschuld	142, 154
Ondernemingen	7, 17, 38, 129-130, 136, 138-139, 146-147, 209, 218
Onderwijs	7, 35, 76, 78, 85-87, 102, 112, 116, 169-170, 173, 176, 17-189, 192-203, 211, 217
Onderzoek en ontwikkeling	zie Research and development
Onroerend goed	11, 64-65, 78, 113, 212
Opleidingsniveau	118, 122-123, 169, 177-178, 181-184, 189-190, 193
Oprichtingen	11
Ouderenparticipatie	128
Overheid	3, 7, 11, 17, 26-27, 29-31, 35-38, 61-62, 64-65, 75-78, 83, 85-87, 91, 105, 113, 116, 129-131, 138, 147-148, 150, 152-153, 155, 158-160, 164-168, 189, 192, 194, 204-207, 210-215, 217
Overheidsconsumptie	29, 31, 35, 207, 212, 215
Overheidsfinanciën	3, 7, 22, 147, 157-161, 164-167
Overheidssaldo	158-159, 165-166
Overheidsschuld	11, 18, 22, 154, 160-161
Overheidstekort	22, 35, 159-160, 165, 167
Participatiegraad	99, 107, 122-125, 127, 213
Pensioenfondsen	7, 129-130, 135, 142-144, 146-147, 157
Pensioenvoorziening	131-132
Potentiële beroepsbevolking	99, 105-108, 117-118, 124, 182
Prijzontwikkeling	15, 23, 34, 49
Primair inkomen	130-132, 213
Privatisering	163
Procyclisch	167
Productgebonden belastingen	34, 63, 137, 143, 205

Productie	3, 7, 20, 23, 25, 30, 39, 47-51, 61-63, 70, 72, 75-79, 81-83, 85-86, 88, 93, 107, 116-117, 129-131, 133, 136-137, 140, 142, 145-146, 149, 153, 167, 169, 171-172, 206, 208, 212-213, 216, 219
R&D	zie Research and development
Regio	43
Rente	9, 17, 23, 129, 132-133, 135, 137, 140-143, 152-153, 156, 160-162, 206, 212-214, 219-221
Rentemarge	129, 140-141, 214
Research and development	38-39, 170, 172-175, 194
Ruilvoet	45, 69
Ruilvoetverandering	214
Satellietrekening toerisme	93, 97
Schuldenlast	17, 160
Schuldquote	18, 22, 129, 154, 161, 166
Secundair onderwijs	195
Sociale lasten	85-86, 100, 112
Sociale verzekeringen	161, 163, 209, 215
Sociale verzekeringsinstellingen	131, 212, 217
Sociale verzekeringspremies	152, 214
Software	37, 174-176, 205, 216
Spaargelden	136
Spaartegoeden	131, 135, 140
Special Purpose Vehicles	141, 145
Staatsschuld	22
Stabiliteits-en Groeipact	160, 214
Subsidies	34, 63, 79, 137, 143, 152, 205, 208, 212-213, 215
Telecom	73, 174
Telecommunicatie	64-65
Toegevoegde waarde	11, 26, 40, 46-47, 50-51, 59, 61-64, 66-77, 79, 81-87, 89, 97, 111, 136-139, 141-143, 145, 171, 208, 210-211, 215-216
Toerisme	3, 7, 93-97
Transport	45, 47, 50, 53, 59, 73, 93, 207
Transportmiddelen	15, 36, 41, 44
Uitvoer	39-45, 48-50, 66, 155-156, 206-208, 214-215, 217
Uitzendbureaus	16, 61, 64-65, 74, 102-103, 136
Uitzendwerk	74
UMTS-licenties	159

Vacatures	32, 99-101, 108-109, 188-190, 192-193
Veiligheid	152, 163
Vennootschappen	7, 113-115, 129-130, 132, 136-137, 140-140, 208, 211-214, 216
Vennootschapsbelasting	148
Verenigde Staten	3, 19, 21-22, 42, 145, 156, 169, 179
Vergrijzing	117, 128, 151, 167
Vermesting	11, 24-25
Vervoer en communicatie	33, 102
Vervoer, opslag en communicatie	62, 64-65, 72, 113, 116, 138-139, 189, 192
Vervoermiddelen	15, 36-37, 52, 205
Verzekeraars	7, 76, 105, 114, 135, 142-145, 155, 157
Verzekeringsinstellingen	77, 130-131, 147, 171, 212, 216-217
Verzuring	11, 24-26, 65, 89
Voedings- en genotmiddelenindustrie	64-65, 69
Voorraden	29-30, 46, 132, 137, 210, 216
Voortgezet onderwijs	195-197, 200-203
Vorderingensaldo	131-132, 137, 143, 152, 156, 158, 216
WAO	109-110, 163, 166, 215, 217
Wederuitvoer	43-44, 48-51, 57, 59, 155, 207, 217
Welvaart	169, 211
Welzijn	186-187
Welzijnszorg	11, 76, 102, 113, 212
Werkgelegenheid	75, 77, 81, 85-87, 93, 96-97, 99, 103, 120, 131, 162, 164, 188, 211, 215
Werkloosheid	3, 13, 16, 20, 22, 32, 99-100, 107-108, 124, 159, 163-166, 191, 209, 217
Werknemers	13, 16, 77, 81, 83, 87, 99, 101-102, 104, 108, 110, 113-114, 126, 131-133, 137, 143, 148, 152, 169-172, 176-181, 189-190, 205-206, 208, 211-213
Winst	9, 85-86, 130-131, 140-141, 206, 218
Winsten	17, 23, 136-137, 139, 141, 143, 145, 156, 206
Winstgevendheid	7, 112-114, 129, 141, 148, 164-165
Woningen	22, 36-37, 70, 131, 133, 216
Woninghypotheken	17, 134, 141, 145-146
Zakelijke dienstverlening	16, 27, 64-65, 74-75, 84, 93, 101-103, 116, 188-189, 192-193
Zelfstandige ondernemers	17, 114, 136, 209
Zelfstandigen	16, 32, 101-102, 113, 126, 130-131, 133, 208
Ziekendfondswet	9, 31, 35

Zorg	16, 26-27, 31, 45, 61-62, 75-76, 101, 103, 106, 113, 117, 120, 151, 207
Zorg en overige dienstverlening	62, 64-65, 113
Zorgstelsel	9, 11, 16-18, 29, 31, 35, 76-77, 132-133, 142, 148-152
Zorgverzekeringswet	9, 31, 35, 143, 149

Enkele verwante publicaties

Nationale rekeningen P-2
National accounts of the Netherlands P-22
Nationale rekeningen 2004 – Revisie 2001 P-37
De Nederlandse conjunctuur P-104
Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers I-74
Regionale economische jaarcijfers (zie www.cbs.nl)
Kennis en economie K-300
De digitale economie P-34
Sociaaleconomische trends V-4
Bevolkingstrends B-15
Statistisch Bulletin (zie www.cbs.nl)

Zie voor een overzicht van alle publicaties: www.cbs.nl

